

TREĆI DEO

**APSOLUTISTIČKO - FEUDALNI POREDAK
NOVI VEK**

GLAVA SEDMA

EPOHA SLOBODNIH NAJAMNIKA

(1500 — 1650)

I

VATRENO ORUŽJE

Vatreno oružje se javlja u Srednjem veku. Od sredine XIV veka pojavljuje se redovno i na evropskim bojištima. U prethodnim odeljcima pomenuto je nekoliko puta. Ali nigde ili gotovo nigde nije dotle odigralo presudnu ulogu. Bila je to još uvek uzgredna pojava ratne veštine. Razvoj je dotle išao linijom drugih imperativa. Uticaj vatrenog oružja osetiće se tek u ovoj eposi.

1. BARUT

Još uvek ne možemo reći gde je barut pronađen i kada. Arabljani su nazivali šalitr, glavni sastavni deo baruta, „kineskim snegom” ili „kineskom soli”, pa se na osnovu toga pretpostavljalo da su Kinezi pronašli tu eksplozivnu smesu i da su je koristili još pre nove ere. Za ovu pretpostavku govori i činjenica da se šalitra u Kini i Mongoliji javlja često u prirodnom stanju, što je sasvim retko u klasičnom antičkom svetu. Danas se ipak smatra legendom da su Kinezi poznavali eksplozivno dejstvo baruta i izbacivali zapaljive projektele iz bambuskih topova. Ako su ga imali služio im je samo kao artificija i zapaljiva materija.

Pretpostavka koja ovaj izum pripisuje Indiji počiva takođe na nalazištima šalitre. Tamo se ona nalazi na površini zemlje, pa je bilo mnogo više prilika za pronalaženje odgovarajuće smese. Ali se ni ova hipoteza ne može potvrditi istoriskim svedočanstvima. Da su Indijci znali za barut, kralj Kalikuta na Malabarskoj obali ne bi 1501 tražio od Evropljana tajnu njegovog spravljanja. I Persijanci su 1472 tražili u Evropi vatreno oružje i municiju, pa ni oni nisu mogli biti pronalazači. To nisu bili ni Arabljani, jer radovi njihovih alhemičara iz XIII veka nigde ne navode barut kao pogonsku snagu. Bacačke sprave koje oni pominju su po svoj prilici neurobalističkog tipa sa zapaljivim projektilima koji su mogli sadržati i barut.

Dugo se verovalo da je crni barut pronašao nemački monah Berhtold Švarc (schwarz=crno). Moguće je da se takav neki čovek uspešno bavio proizvodnjom baruta i vatrenih sprava, ali nema nikakve verovatnoće da je njihov pronalazač. Iz njegovih biografskih podataka — toliko oskudnih da neki sumnjaju čak i da je postojao, vidimo da je umro nasilnom smrću u Veneciji 1380, ne prestar, više od pola veka pošto su prve vatrene sprave već bile u upotrebi. Uostalom, u Nemačkoj se one pojavljuju kasnije nego u drugim zemljama zapadne Evrope. Kao pronalazač baruta pominje se i Albertus Magnus, regenzburški biskup koji je umro 1280. U delima tog vrlo učenog čoveka nalazi se isti recept baruta koji nam je dao Marko Grk, ali nema nikakva dokaza da je poznavao njegovu pogonsku snagu. To isto važi i za Rođera Bejkona (oko 1214 — oko 1294) u čijim spisima se takođe nalaze recepti eksplozivnih smesa.

Tragajući za najefikasnijim zapaljivim sredstvima, koja je odavno nastojao da primeni u tvrđavskoj vojni, čovek je verovatno nizom jedva primetnih usavršavanja došao postepeno do smese nazvane barutom, možda preko grčke vatre koja je tako dugo bila poznata. Stoga nismo u stanju da identifikujemo ni pronalazača, ni vreme, ni mesto pronalaska.

2. PRVE VATRENE SPRAVE

Za vojnu istoriju važnije je utvrditi trenutak kada je počela da se koristi pogonska sila baruta.

Iz XIII veka ima dosta vesti u kojima se pominju bacački uređaji pod imenima koja su kasnije nosile vatrene sprave, ali

se ne može pouzdano utvrditi da su to stvarno i bile. Pretpostavlja se da su to bile neurobalističke naprave kojima su kasniji autori i prepisivači dali savremenija imena¹. Pouzdanije su vesti iz dvadesetih godina XIV veka koje govore o postojanju vatrenog oružja. Prva takva vest dolazi iz Firence godine 1326².

Upotreba vatrenog oružja je pouzdano posvedočena tek 1331 u Furlaniji, nedaleko od naše današnje granice, pri napadu dva feudalca na čividualsku (čedadsku) kulu. Većina istoričara se u tome slaže³. Posle toga se javlja sve češće, u prvo vreme najviše u Italiji. U Francuskoj se upotrebljava prvi put 1339, u Engleskoj se prvi put pominje 1338, a primenjuje se 1340 u pomorskoj bici kod Slojsa. Godinu dana ranije javlja se u Flandriji, u Nemačkoj 1346,⁴ u Češkoj 1384, u Poljskoj i Litvaniji 1390, a u to vreme ima ga i ruski knez Svjatoslav (Smolenski).

Ne raspolažemo ni opisom ni crtežom prvih vatrenih sprava. Možemo pretpostaviti samo da su bile male i kratke. Otuda im je i prvi naziv *sud* (vasus). Jedan podatak iz 1347 navodi i težinu takve jedne sprave — 30 kg. U Perudi je 1351 jedna slična naprava plaćena 6 zlatnih forinata iz čega se može zaključiti da nije bila velika. U Raveni 1358 je težina jedne kugle (zrna) iznosila 1,275 kg. Tada nije možda ni bilo većih. Ali je bilo sasvim malih. U jednom svom spisu, dovršenom 1366, poznati pesnik Petrarka govori o bronzanom *žiru* (glandes) koji neki instrumenti izbacuju s grmljavinom i vatrom.

Nagli skok u dimenzijama vatrenog oružja pokazuju svedočanstva iz 1362. Tada se kod Pietrabone u Italiji pojavljuje oruđe od 1000 kg težine. Grad Nirnberg raspolagao je 1388 jednim oruđem nazvanim *Krimhilde*, teškim 2300 kg, koje je izbacivalo projektil od oko 250 kg. U Beču je sačuvano jedno oruđe teško preko 20 000 kg čiji su projektili prečnika 80 cm bili teški oko 1200 kg. Takvi su se kalibri mogli postići proširenjem usta cevi u vidu levka, što je omogućavalo da se za isto oruđe koriste zrna raznog prečnika. Uporedo se razvija i ručno oružje. U Perudji se 1364 pominje neko sasvim malo od 220 mm. Teži se dakle, s jedne strane da se postigne što veći rušilački

¹ C. Montu, Storia della artiglieria italiana, I deo, tom I, str. 94.

² G. Köhler, Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit, III, str. 225.

³ C. Montu, isto, str. 99 — G. Köhler, isto str. 225; H. Delbrück, IV, str. 29.

⁴ Podatak da je vatreno oruđe utvrđeno u Mesu 1324 (Köhler, III, str. 236) je nepouzdan (vidi Revue d'Artillerie, januar 1934).

efekat, a s druge da se stvori individualno oružje protiv živih ciljeva koje će zameniti luk i samostrel.

Pored naziva koji je odavao oblik (pot de fer, tuyau, canone, Busse, Büchse=sud), javljaju se i oni koji odaju efekat (sclopus, sclopetum, schioppo, tronum, tonnoire=pucaljka). Dolaze zatim svakovrsna druga imena koja su od interesa samo za specijalne studije. Onako kako se diferenciraju naviše i naniže, nazvaćemo ih topovima i puškama. Već u XVI veku u naoružanju konjice se pojavljuju i pištolji.

U XIV veku vatreno oružje je pretežno gvozdeno, liveno ili kovano, ponegde od bakra i bronz. Kasnije preovladava bronza. Manja oruđa se pričvršćuju za drvena postolja. Za velike bombarder nema dovoljno podataka. Ležište *Krimhilde* vuklo je 16, a sam top 12 konja. Ležište jednog drugog topa iz 1399 vuklo je 32 konja, a top 20. Do polovine XV veka veliki topovi mogli su da dejstvuju samo u horizontalnom položaju, pa su se mogli upotrebiti samo za rušenje gradskih zidina. Manji kalibri imali su rano i uređaje za elevaciju. U Italiji i Španiji za vuču artiljerije u prvo vreme upotrebljavaju se volovi. Francuzi se 1494 pojavljuju u Italiji sa mnogobrojnou artiljerijom koju su vukli jaki konji. Pretpostavlja se da je takva zaprega bila vrlo skupa, jer je nekoliko godina kasnije (1507) car Maksimilijan I imao zapregu samo za polovinu oruđa, pa ih je na maršu morao prebacivati naizmenično.

U Italiji se u prvo vreme upotrebljavaju metalna zrna (projektili). Ređe (samostrelske) kocke ili klinovi (quadrelle) i džiliti (lancie). Kasnije se prelazi i na kamene kugle. U južnoj Francuskoj preovladavale su olovne kugle, a u severnoj kocke (garrots, carreaux) koje su ponekad bile teške i do 100 kg. Kamene projekte najčešće upotrebljavaju velika oruđa. Bili su verovatno jevtiniji od metalnih, a da se ne bi raspali pri udaru opasivani su gvozdenim vezama. Protiv živih ciljeva upotrebljavao se i šljunak kao preteča karteča. Upotrebljavani su i zapaljivi projektili. Krajem XV veka pojavljuju se i bombe — nacrtane u jednoj knjizi koja je inače puna fantastičnih crteža u stilu onog vremena. Domet vatrene oružja je u početku vrlo ograničen. Sredinom XV je bio manji od ranijih bacačkih sprava. Tačnost pogađanja je bila vrlo problematična. Godine 1346, demonstrirajući svoje oruđe pred gradskim vlastima Turnea, konstruktor je promašio gradske zidine i ubio jednog čoveka u gradu.

Sa tehničkim usavršavanjem umnožio se i broj oruđa. Godine 1345 grad (varoš) Kaor naručio je da mu se izliju 24 topa, a dve godine kasnije grad (zamak) Biul bio je naoružan sa 22 topa. U jednom kontingentu Augzburga je 1408 bilo 80 pušaka, Nirnberg je 1427 protiv Husita imao 260 pušaka. Sasvim veliki kalibri pojavljivali su se pojedinačno i nosili su osobena imena (Krimhilde, Venecija, Trevizijana). Broj velikih kalibara ograničavale su materijalne (finansiske), a malih tehničke mogućnosti. Kroz ceo XV vek luk i samostrel su bili nadmoćniji od pušaka. Tek pred kraj tog veka je puška (arkebuza) premašila domet i probojnu snagu samostrela. Car Maksimilijan je tek 1507 izbacio samostrel iz naoružanja. Ipak, 1559 godine jedan francuski autor predlaže ponovo uvođenje samostrela kao pogodnijeg oružja za konjicu.

Vizantinci, a verovatno i Arabljani, upotrebljavali su barut u vidu raketa kao „leteća vatra”. Na Zapadu se raketa pominje prvi put 1379. Dve godine kasnije u inventaru grada Bolonje ima mnogo raketa. U jednom računu grada Amjena govori se o raketama (fusées) koje bacaju vatru.

Vatreno oružje je prvi put upotrebljeno protiv utvrđenog objekta (1331). U prvo vreme, kroz čitav jedan vek, ono će se u tvrđavskoj vojni gotovo jedino i koristiti, u napadu i odbrani. Za operacije van tvrđava bilo je sasvim nepodesno, prvenstveno zbog slabe pokretljivosti i sporog punjenja. Kod Kresija (1346) očevici su stekli utisak da su engleski topovi imali zadatak da zaplaše konje i đenovljaške samostrelce. Vek i po kasnije, početkom XVI veka, Makijaveli je još uvek verovao da topovi najviše dejstvuju na moral. Zaista, ni posle puna dva veka razvoja, vatreno oružje nije još postalo presudan činilac na bojištu. Početkom XVI veka, samo deseti deo pešadije je bio naoružan puškama. Ipak, sporo ali stalno, puška se sve više usavršava; postaje lakša, brzina gađanja, domet i probojnost zna se povećavaju, a uporedo raste i broj strelaca na štetu kopljanika i helebardista. U Tridesetogodišnjem ratu (1618—48) već je polovina pešaka naoružana puškama, kod Švedana čak dve trećine. U pešadiji koplja nestaju tek krajem XVII veka. Luk i samostrel nestaju mnogo brže, ali se i kasnije povremeno pojavljuju na evropskim bojištima. Artiljerija se tehnički usavršavala nešto brže od ručnog vatrenog oružja i mnogo brže istisla bacačke sprave. Ona je dugo bila zanat sa esnafima, majstorima, pomoćnicima i učenicima.

Vatreno oružje nije dakle odjednom revolucionisalo ratnu veštinu. Nije bilo ni presudan činilac pri učvršćenju kraljevske vlasti i rušenju feudalizma. Preporod pešadije, čiji su glavni nosioci bili Švajcarci, desio se van uticaja vatrenog oružja. Njihove pobjede protiv Karla Smelog izvojevane su ne samo protiv najbolje feudalne konjice već i protiv najjače artiljerije onog vremena. Tek od XVI veka oseća se na bojištu i vatrena snaga artiljerije i pešadije, koja raste iz bitke u bitku dajući nov pravac razvoju ratne veštine. Vatrena snaga je izraz velikih finansijskih mogućnosti koje su dostupne samo većim državnim organizacijama s jakom vlašću.

Od svoje pojave, vatreno oružje je imalo i svoj moralni problem. Mnogi su ga smatrali paklenim sredstvom. Tako su ga nazivali Petrarka, Ariosto i Luter. Kroz ceo XIV, XV i XVI vek čuju se glasovi protiv ovog novog izuma. Jedni su žalili „staro dobro vreme” kada je odlučivala čovekova hrabrost i veština, druge je revoltirala pomisao da „plemeniti vitezovi”, vešti i naoružani do zuba, mogu biti oboreni od običnih pešaka pre no što zamahnu mačem, a mnogi su zazirali od njegove „tajanstvene” sile koju nisu shvatili. Tome su mnogo doprineli i pirotehničari koji su ljubomorno čuvali tajnu zanata. Bilo je i slučajeva da su zarobljenici svirepo kažnjavani ako su u toku borbe efikasno upotrebljavali vatreno oružje. Ali ni protest pisaca, ni represalije pobedilaca nisu mogli zaustaviti njegov razvoj.

3. PIROTEHNIČKA I PUŠKARSKA LITERATURA

Vizantiski pirotehničar Marko Grk pomenut je ranije. Pre no što pređemo na zapadne pisce treba navesti neke arapske koji im prethode.

Jedan arapski autor koji je pisao sredinom X veka pominje *Knjigu o vatri i nafti i kako se one upotrebljavaju u ratu*. Ta knjiga nije sačuvana, ali je njen sadržaj, izgleda reprodukovan u jednom rukopisu XIII veka, koji se pripisivao Aleksandru Velikom (!). Bitno je u njoj odsustvo šalitre. Šalitra igra glavnu ulogu tek u mešavini koju navodi *Rasprava o konjičkoj borbi i ratnim mašinama* koju je oko 1280 napisao Neđadin Hasan Alramah „po uputstvu svog oca, svog dede i drugih čuvenih majstora”. On ju je nazivao *barud* i upotrebljavao kao raketu i

kao zapaljivi projektil koji se očigledno baca iz balističkih i neurobalističkih naprava. Pravo vatreno oružje koje se koristi pogonskom snagom baruta navodi se tek u jednom rukopisu iz XIV veka, a pripisano je Šemse dinu Muhamedu. To je *Madfaa* (u latinskom prevodu *propulsorium* ili *projectorium*), u suštini sud koliko dubok toliko širok, koji se nabija barutom, zatvara kuglom i pali odostrag.

Ako pređemo preko Albertusa Magnusa koji je prevodio Marka Grka, na Zapadu najstariji recept baruta javlja se u Nemačkoj 1338. Najstariji rukopis koji govori o spravljanju baruta, punjenju oružja i dejstvu nastao je takođe u Nemačkoj sredinom XIV veka, a najstariji opis topa pojavljuje se u Italiji 1376.

Prelomu XIV i XV veka pripadaju dva nemačka rukopisa u stihu i u prozi o puškama (pixen), ratnoj opremi, opsadnim mašinama i pirotehnici. Iz njih se razvilo osnovno delo XV veka o pirotehnici (*Feuerwerksbuch*)⁵, završeno oko 1425, koje je kasnije dopunjavano mnogobrojnim dodacima. Ono je obuhvatalo sve artiljerisko znanje onog vremena i bilo vrlo rašireno u Nemačkoj i Francuskoj. Nijedno delo vojne književnosti iz vremena pre pojave štampe nije sačuvano u toliko primeraka. Delo obrađuje u osnovi pojedine elemente baruta, zatim, barut sâm u nekoliko sastava, poslugu oruđa, projektele i neke artificije (raketete, „leteću vatru”). Od interesa je da je autoru potpuno jasno da se snaga baruta sastoji u njegovim gasovima — *Dunst* (para), kako ih on naziva, a ne u vatri. On to dokazuje i zgodnim primerima. Ova knjiga prevedena je sa nemačkog na francuski i sačuvana pod imenom *Le livre du secret de l'artillerie et de canonnerie*.

U Nemačkoj se o artiljeriji⁶ u to vreme najviše pisalo. Pored navedenih dela ima i drugih koja se bliže s jedne strane ikonografijama, a s druge alhemiji i medicini. Vredi još pomenuti delo *Martina Mercera Veština gađanja* gde se ovaj problem matematički obrađuje. U Italiji nema u to vreme posebnih pirotehničkih ili artiljerijskih dela, samo poneki odeljak među opštim sastavima o tehnici i ratnoj veštini. Zaslužuju da budu pomenuti *Paolo Santini* iz druge polovine XV veka čije delo *Zdravlje duše i tela*, namenjeno braniocima katoličanstva, sadr-

⁵ M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, I, 392.

⁶ O ručnom vatrenom oružju se u ono vreme gotovo i ne piše.

ži nacрте za puške i topove; L a m p o B i r a g o u delu *Strategicom adversus Turcos*, (1454 — 55) govori o vatrenom oružju, upoređuje ga sa bacačkim spravama i dolazi do zaključka da su ove korisnije, najviše zbog toga što se puške i topovi sporo pune, pa u međuvremenu izlažu njihovu poslugu udaru neprijatelja; V a l t u r i o je u svom delu *De re militari* (1460) dao dosta crteža vatrenog oružja; začudo, verovao je da je vrlo starog porekla. I drugi italijanski vojni pisci iz druge polovine XV veka dodiruju vatreno oružje, pretežno njegovu konstruktivnu stranu. Ponovo moramo pomenuti L e o n a r d a d a V i n č i j a koji se bavio gotovo svim njegovim problemima. On je ostavio crteže za eksplozivne bombe i projekte koji jure po zemlji bacajući u sve strane snopove vatre ili kugle. On je studirao topove, konstruisao mašine za njihovu izradu i postavljao probleme balistike.

II

NAJAMNIČKE VOJSKE

1. EVROPA NA PRAGU NOVOG VEKA

Trgovačka aktivnost gradova je u razdoblju od XIII do XVI veka razvila, akumulirala i stavila u pokret tolika bogatstva da se već može govoriti o začecima evropskog kapitalizma.

Rani evropski kapitalizam je bio pretežno trgovački. Novac se skupljao kod preduzimljivih i bezobzirnih trgovaca. Oni finansiraju i organizuju zanatsku proizvodnju na široj, racionalnijoj osnovi (manufakture). Organizuju i finansiraju rudarsku proizvodnju. Ali je trgovina njihova glavna oblast rada. Početkom XVI veka, u jednoj ekspediciji od 3 broda koja se upućuje u Indiju radi nabavke začina, Velzeri iz Augzburga učestvuju sa 20 000 dukata, a Fuger sa 7000. To je samo deo angažovanog kapitala, ostalo su dali italijanski trgovci. Za takve poslove trebalo je mnogo novca (zlata). Njega je stvarno bilo sve više zahvaljujući sve većoj proizvodnji rudnika. Uporedo sa velikim trgovačkim firmama nastaju i značajne bankovne kuće koje stavljaju na raspolaganje svoje kapitale trgovcima i vladaocima za odgovarajući interes odnosno privilegije. Na čelu tog razvitka je Italija blagodareći svom položaju prema Levantu i priho-

dima (katoličke) crkve čiji je poreski sistem isisavao gotovo čitavu Evropu. Italijanski trgovci i bankari su bili prvi u Evropi sve do početka XVI veka. Finansisko težište Evrope počinje da se pomera prema atlantskim zemljama tek otkako je najezda Osmanlija presekla trgovinu sa Bliskim Istokom.

Trgovački kapital revolucionisao je evropski društveni sistem. Novčana privreda, potiskujući naturalnu, prodire i u selo razarajući feudalni poredak. Feudalne obaveze pretvaraju se u novčana davanja čime se seljaci podvrgavaju još većoj eksploataciji. Plemstvo teži da prigrabi seljačku i opštinsku zemlju, naročito šume i livade čija eksploatacija nije zahtevala veliku radnu snagu, koje su mogle davati što više proizvoda za promet. Seljaci, oterani sa zemlje, predstavljaju začetke modernog proletarijata. Njima se pridružuju članovi raspuštenih plemićkih vojnih družina koje su izgubile svoj smisao otkako je centralna državna vlast učinila kraj feudalnim ratovima. Oni nalaze samo delimično zaposlenje u manufakturama i rudnicima, deo i u vojsci u svojstvu najamnika, ali to nije rešavalo pitanje njihovog opstanka. Manufakture su uzimale samo izučene radnike, zaposlenje u rudnicima nije bilo trajno, a najamnici su posle ratova otpušteni.

I niže plemstvo je došlo u krizu otkako su feudalcu prestali da postoje kao samostalne vojne sile i otkako je viteštvo na bojištu pretrpelo poraz. Nalazeći se na sredini između visokog plemstva s jedne, i seljaštva i građanstva s druge strane, ono će se između njih i kolebati ne bi li se sačuvalo kao klasa. U isto vreme ono se pridružuje seljačkim pokretima. Ustanak Zikingena na čelu švapskih i rajnskih vitezova protiv nadbiskupa Trirskog i drugih nemačkih kneževa, je ustvari borba viteštva uopšte protiv centralne (kneževske) vlasti, zaoštrena do tragičnog raspleta.

Trgovački kapital je bio kosmopolitski. Išao je tamo gde se moglo zaraditi. Vrlo rano je išao i u novootkrivene prekomorske zemlje. On je bio protiv feudalnog partikularizma koji je ometao njegovu delatnost, ali u isto vreme bio je i protiv univerzalnosti srednjevekovne crkve, jer je trgovini bila potrebna zaštita države. Ukoliko je država bila moćnija, utoliko su bili veći izgledi trgovine na dobit. Trgovina je zahtevala i jaku vojsku na koju će se oslanjati u međunarodnoj konkurenciji. Jaka država oličena u apsolutnom vladaocu postala je tako moćan ekonomski interes. I interes vladaoca je bio na strani trgovine

i njenih kapitala. Većina prihoda od monopola i regalija zavisila je od prosperiteta trgovine. Savez trgovačkog kapitala i kraljevske vlasti stvorioće centralizovanu državu. Ali će se kraljevska vlast neposredno oslanjati na plemstvo. Čim budu ugušene njegove centrifugalne težnje, ono će u kraljevskoj vlasti naći prirodnog zaštitnika svojih, još uvek krupnih feudalnih privilegija. Naći će se izvesna društvena ravnoteža u apsolutističkoj — feudalnoj monarhiji.

Na zapadu Evrope formiraju se u to vreme jake apsolutističke države — Engleska, Francuska, Španija, sa cvatućom trgovinom i industrijom. Rimsko Carstvo Nemačke Narodnosti raspalo se na sastavne delove — na vojvodstva, grofovije i gospodstva (Herrschaften), nadbiskupije, biskupije, opatije i carske gradove. Geografski i drugi uslovi nisu tamo još dopuštali stvaranje jedinstvene nemačke države, najviše zbog toga što je u sastavu Carstva bilo stranih teritorija. Pod pritiskom Osmanlija čvršće će se prikupiti samo Austrija s kojom će se Carstvo postepeno identifikovati. Ipak se u Nemačkoj oseća tendencija polarizovanja (apsolutne) vlasti oko većih teritorijalnih formacija. I Italija će još dugo ostati geografski pojam. Tamošnje države bile su suviše jake i većinom odgovarale novom vremenu da bi se mogla pojaviti centralna vlast. Ipak se i tamo do kraja XV veka politički spektar znatno uprostitio. Iz srednjovekovnog haosa suverenih i pseudosuverenih gradova i teritorija izraslo je pet glavnih sila čija je ravnoteža snaga garantovala politički stabilitet italijanskog poluostrva: na severu Venecija, Milano, Firenca; u centralnoj Italiji — Papska Država, a na jugu — Napuljska Kraljevina.

Centralizovane države postaće nacionalne države. Formiranje nacija ići će sporije u politički rascepanim oblastima.

2. LANDSKNEHTI

Burgundani su prvi prihvatili i uspešno primenili švajcarsku taktiku kojoj su bili podlegli kod Gransona, Moraa i Nansija. Dve godine posle poslednjeg poraza, pod nadvojedom Maksimilijanom (1459 — 1519, od 1486 nemački kralj⁷,

⁷ Nemačka je bila (nasledno) izborna kraljevina još od vremena Arnulfa (887). Nemački kralj je bio pravno i kralj Italije i Burgunda. Naslov cara sticao je samo kada ga je papa krunisao u Rimu. Od vremena Ottona I (936 — 973) carska kruna je pripadala samo nemačkim kraljevima.

od 1508 rimski car), zetom Karla Smelog, pobedili su kod Gingata (1479) francuske vitezove i strelce hladnim oružjem. To je upravo zasluga grofa od Romona. Kao neposredni švajcarski sused i učesnik burgundskih poraza, on se dobro upoznao sa načinom ratovanja Švajcaraca. Po njihovom uzoru on je organizovao, naoružao i izvežbao flandriske građane među kojima nije bilo nestalo ratničkog duha koji je tako sjajno zablistao kod Kurtrea (1302). Kod Gingata komandovao je Romon jednim od dva burgundska pravougaona odreda u koja je stupio i deo plemstva. I ranije su vitezovi znali sjahivati za borbu peške da bi učvrstili redove pešaka, ali ovog puta su uzeli i njihovo oružje (dugačka koplja) i sasvim se stopili s njima. Posle Gingata je Maksimilijan došao u sukob sa staležima. Da bi se održao nabavio je najamnike iz Nizozemske, Nemačke i Švajcarske, koji se osamdesetih godina XV veka prozvaše *lands-knehti* (Landsknechte, provinciae servi, compagnons du pays).⁸

Landsknehti postaju vrlo brzo specifična pešadija Nemačke. Oni unose neuporedivo više reda u haotične prilike najamništva. Pre svega u vrbovanju. Nestaju najamničke bande prethodnog perioda, formirane nezavisno i uprkos državnim vlastima. Sada, kada je suveren bio odlučio da podigne vojsku, poveravao je ovaj posao istaknutim ratnicima koje je imenovao pukovnicima. U pukovničkom *patentu* bilo je predviđeno koliko će puk imati četa, kakve jačine i sastava, ali se prethodno moralo regulisati pitanje finansiranja. Nalogodavac koji je dizao vojsku stavljao je na raspolaganje potrebne sume u gotovu ili u kreditnim pismima, ali je bilo običnije da posao vrbovanja kreditiraju sami pukovnici koji su mahom bili bogati ljudi, uz ogradu da će od nalogodavca dobiti odgovarajuću otštetu.

Pukovnik (Obrist, Oberst) je najpre formirao svoj štab gde — pored njegovog zamenika ili potpukovnika (Oberstlieutenant) — vidimo organe sudstva, discipline, snabdevanja, komore. Zatim je među poznatim ratnicima imenovao kapetane kojima je poveravao formiranje četa, zašta im je stavio na raspolaganje odgovarajuću sumu novca ako nisu imali svoja sredstva. Kape-

⁸ Ime verovatno znači sudski izvršitelj, sudski momak, policajac. Maksimilijan ih je možda nazvao tako da bi prikrio njihov ratnički karakter i pretstavio ih kao bezazlene pandure čija je dužnost da tobože održavaju red i mir u zemlji. Drugo tumačenje, da to ime potiče od koplja kojim su bili naoružani, bilo direktno od nemačkog *Lanze* (Lanzknechte) ili indirektno od francuskog *lance* (lansquenets), sasvim je na slaboj osnovi.

tani su imenovali svog zamenika ili poručnika (lieutenant), zastavnika i narednika; ponekad — ako nisu pustili da ih kasnije biraju sami vojnici — određivali bi još jednog (običnog) narednika, komesara (snabdevača) i kaplare, pa su pristupali vrbovanju.

Vrbovanje se obično vršilo na vašarima i crkvenim slava-ma, gde se skupljalo mnogo sveta. Uzimani su kandidati koji su bili pogodni za vojnu službu i koji su raspolagali potrebnim oružjem i opremom. Čim bi bili primljeni, dobijali su predujam sa naređenjem da se nađu u određeno vreme na određenom mestu radi smotre. Oni koji su raspolagali boljim oružjem, naročito oklopom, ili su se isticali ratnim iskustvom, dobijali su duplu platu. Smotru je vršio komesar nalogodavca da bi utvrdio da li je zaista izvrbovan određen broj ljudi određenog kvaliteta, jer su se dešavale česte podvale. Dovodio se obično manji broj vojnika no što je bilo dogovoreno i plaćeno, ili se bez opravdanja povećavao broj duplih plata.

Posle smotre je pukovnik svečano preuzimao svoj puk, što znači da je čete stavio pod svoju vlast (Regiment). Puk je imao 10 do 18 četa od po 400 ljudi i više. Puk i čete su bili samo administrativne, a ne taktičke jedinice. Taktička jedinica je bio pravougaoni postroj koji se počeo nazivati *bataljon*, sastavni deo *bataja* (*bataille*).

Kapetan je na sličan način formirao svoju četu. Ponekad je formiranje čitavih vojsaka poveravano jednom licu koje je ujedno bilo i vojskovođa. Sve do Tridesetogodišnjeg rata zaključno, organizatori vojnih jedinica su bili ujedno i njihovi komandanti.

U početku uzimani su u *landsknehte* samo slobodni ljudi (koncesija feudalcima!). Kasnije se nije mnogo tragal da li među kandidatima ima i odbeglih kmetova ili zločinaca. U redovima *landsknehta* okupljali su se svakovrsni deklasirani elementi iz sela i grada. Nisu bili retki ni pripadnici nižeg plemstva koji su obično služili za duplu platu. Društveni spektar oficirskog sastava nije sasvim jasan. Jasno je samo da oficir nije morao biti plemićkog roda. Naglasak se stavljao na veštinu, iskustvo, hrabrost.

Obaveze vojnika (najamnika) bile su utvrđene pismeno u nizu članova (artikula) na koje su se oni zaklinjali. Artikule Maksimilijana I od 1508 predviđale su uglavnom da će vojnici čuvati carske interese, da će slušati svoje pretpostavljene, da će učestvovati u svima pohodima protiv neprijatelja, da neće

napuštati svoju četu, da u logoru neće pucati „vatrenim cevima ili musketama”, da će „pohrliti” na zborište kada bude naredeno, da će štedeti naselja za koja bude naredeno da se štede, da će pljačkati onako kako bude naredeno, da se neće udruživati i održavati sastanke, ... i da će se pokoravati i drugim artikulama koje nisu pismeno predviđene ali koje su same po sebi razumljive za ispravne vojnike⁹.

Ove Maksimilijanove artikule predviđaju za prestupnike telesne kazne bez bliže specifikacije, ali ne govore ništa o sudskom ili disciplinskom postupku. Iz fragmenata drugih izvora može se zaključiti da su u osnovi postojala dva načina izricanja pravde: redovan, putem porotnih sudova, organizovanih po pukovima na sličan način kao građanski sudovi, i izvanredan, putem demokratskog vojničkog suda, „po pravu dugačkih kopanja”, koji je praktično značio pravo linča. Drugog načina je nestalo čim su se vojske bolje učvrstile.

Artikulama su obično određivane i nagrade najamnika. Ako to nije bio slučaj, kao kod Maksimilijana, onda su one obećane na drugi način. Plata je uvek bila protivusluga za predviđene dužnosti. Ali se retko kada uredno isplaćivala. U mnogo slučajeva artikule predviđaju da se služba mora vršiti i onda kada plata nije isplaćivana na vreme. Uprkos ovoj klauzuli, tada se disciplina nije mogla održati. Kada poslodavac nije ispunjavao svoje obaveze, landsknehti se nisu smatrali vezanim zakletvom. Bunt je bio nerazdvojno vezan za sistem landsknehta.

Landsknehti su bili pretežno Nemci, ali je pored njih bilo i Poljaka, Mađžara, Hrvata. Među njima se razvio izvestan kolektivno-profesionalni duh koji nikako nije bio nemačko-nacionalan. Kao svi najamnici, nije im bilo važno koga služe. Menjali su poslodavce kada su to smatrali korisnim. Prelazili su i na suprotnu stranu. Pokušaji careva da preko Rajhstaga zabrane nemačkim najamnicima da služe tuđe suverene, pre svega francuskog kralja, njihovog najvećeg neprijatelja, nisu imali uspeha.

Neurednu platu su landsknehti nadoknađivali pljačkom. To im se nije moglo zabraniti. U osvojenim gradovima bilo im je sve dozvoljeno. Seljake i građane znali su strahovito mučiti da bi im iščupali tajnu o njihovom sakrivenom blagu. U tome

⁹ J. G. Lünig, Corpus juris militaris, Lajpcig (prepis Frauenholza, Das Heerwesen des Reiches in der Landsknechtzeit, str. 180 — 183).

su svi bili jednaki bez obzira na društveno poreklo. Pljačkani su čak i gradovi koji bi se predavali uz svečano obećanje da će se poštediti život i imanje njihovih građana. Komandanti nisu mogli da zadrže svoje ljude. Strahovito su trpeli oni krajevi kuda je prolazila takva najamnička vojska.

Jačina pešadije u doba landsknehta je retko kada prelazila 20 000. Car Karlo V je 1546 imao kod Regenzburga 16 000 Nemaca (landsknehta). Uz njih je bilo još 8000 Španaca i 10 000 Italijana.

Do uniforme bilo je još daleko. Ni landsknehti nisu bili jednako odeveni. Polagali su mnogo na blistava odela od svile i kadife, ali posle dužih pohoda bili su pocepani i bedni kao prosjaci i skitnice.

Posebni problem predstavljali su otpušteni landsknehti. Sasvim retki su bili oni koji su mogli i hteli da se vrate svom ranijem pozivu i društvu. Najčešće su čekali da budu ponovo angažovani i dotle su skitali zemljom, živeći od prosjačenja, krađe i otimačine, kao ranije *derikože* i *armanjaci* u Francuskoj. Stvarane su ponekad čitave koalicije kneževa i gradova da bi se protiv njih preduzele zajedničke mere. Brandenburški knez Georg Vilhelm posebnim ediktom od 1620 pokušao je da reguliše pitanje lutajućih najamnika na taj način, što im je zabranio da se skitaju u većem broju od 10 i uporedo propisao da im svako selo dâ određenu sumu novca. Bilo bi jevtinije za zemlju da su zadržani pod platom i u doba mira. Ali kneževi nisu još bili u mogućnosti da izvuku od svojih staleža više novca no što su izvlačili, pa su izdržavanje svojih najamnika prebacivali u doba mira neposredno na narod. Bio je to jedan od aspekata nezaposlenosti koja se pojavljuje u to vreme.

Pojam landsknehta održao se više od 100 godina, sve do Tridesetogodišnjeg rata, ali se kao organizacija posebnog individualiteta i posebnih prava počinje da gasi sedamdesetih godina XVI veka kada najamnici počinju čvršće da se vezuju za državu i suverena.

Landsknehti i najamnici uopšte, nisu bili jedini ljudski izvori vojne sile Carstva. Početkom XVI veka tamo se još uvek nastojalo¹⁰ da se oživi feudalni poziv koji se više nije ograni-

¹⁰ Maksimilijanove libele od 23 juna 1511 i 24 maja 1518 (*Frauenholz*, str. 184, 191).

čavao samo na plemstvo već je obavezivao sve posednike. Ipak se od plemstva tražila lična služba. To nije dalo zadovoljavajuće rezultate. Odluka Rajhstaga doneta u Regenzburgu 1557¹¹ naglašava da za borbu protiv Turaka treba dati novac, a ne trupe — obrazloženjem da će se dići bolja vojska ako se po jedinstvenim gledištima bude vrbovala u celom Rajhu. Besumnje, heterogeni feudalni kontingenti se nisu mogli nositi sa dobro organizovanim Turcima, ali je sitnim feudalcima (vitezovima) padalo teže dati novac nego lično poći u rat ili dati svog čoveka kao zamenu. Rajhstag u Vormsu od 1564¹² morao je stoga dopustiti izuzetke ali je to učinio pod uslovom da feudalni obaveznici budu sposobni i izvežbani.

Pokušalo se da se vaskrsne i opšti narodni poziv. Početkom XVI veka se o tome mnogo diskutovalo i u literaturi i ukazivalo na rimski primer. Ali pokušaji su se više nadovezivali na varvarsko doba nego na antiku, jer su se ograničavali samo na planinske krajeve gde su se još zadržale borbene tradicije. Pa ni tamo nije bilo rezultata. Vrbovane vojske postaće pravilo za iduća tri veka, a obaveza izuzetak, lokalan i redak.

3. FRANCUSKA, ŠPANSKA I ITALIJANSKA PEŠADIJA

Francuski *slobodni strelci* (frantaršeri) su konačno dokazali svoju nesposobnost u bici kod Gingata. Uvidevši da je u bici pešadija za blisku borbu neophodna, Luj XI im umesto luka daje koplja i helebarde i obučava ih u posebnom logoru najpre kod Edena u Pikardiji (1480), a iduće godine kod Pont de Larš blizu Ruana. Skupio je u svemu 10 000 frantaršera, 4000 regruta¹³ i 1500 kopalja (vitezova) iz ordonans kompanija koji su imali da nauče borbu peške i da protkaju i učvrste tu novu pešadiju. Ekerd, koji je u vojsci Karla Smelog naučio da ceni švajcarsku pešadiju, dobio je nalog da komanduje i izvežba novu miliciju „helebardista i pikenira (kopljanika)”. On ju je podelio na bataljone od po 1000 ljudi i snabdeo svima potrebama. Trošak je bio ogroman: oko 1 500 000 livara godišnje. Posle dve godine raspoređene su ove trupe po garnizonima na severnoj granici, u Pikardiji i Artoa, pa su stoga nazvane *pikardiske bande*.

¹¹ Frauenholz, str. 217.

¹² Isto, str. 218.

¹³ Ovaj naziv se javlja u prvoj polovini XVI veka.

Neki smatraju da je to začetak francuske pešadije. Luj XII (1498 — 1515) je formirao slične trupe i na italijanskoj granici, u Pijemontu. Osnovu su činili pešaci iz Gaskonje i drugih južnih provincija, a kadrove su ponovo dale ordonans kompanije. Tom su prilikom prešli u pešadiju istaknuti ratnici kao Bajar i Monlik. Na savet Bajara, za te bande usvojeni su efektivni od 500 ljudi. Nazvane su „s one strane” za razliku od pikardskih koje su bile „s ove strane”. Poslednje su bile sposobnije za blisku borbu u smaknutom poretku. Pored njih bilo je i drugih, manje ili više organizovanih bandi najamnika nazvanih *pustolovima* (aventuriers), koji su delom bili strelci, delom kopljanici.

Francuska pešadija istakla se 1507 pred Đenovom pod komandom Bajara. Otada su stupali u pešadiju mnogi neimućni francuski plemići, kojima je nedostajalo sredstava da se opreme kao konjanici. Pri svem tom francuska pešadija nije se izdigla do nivoa Švajcaraca ili landsknehta. S ovima su francuski kraljevi, počev od Karla VIII (1483 — 1498), tukli pretežno svoje velike bitke. Francuski vojskovođa Bonive je 1523 vratio francuske pešake kući kada je umesto njih mogao dobiti Švajcarce. Tek 1544 istakao se jedan kopljanički odred Gaskonjaca u bici kod Čerezole.

Fransoa I (1515 — 1547) je pokušao da stvori nacionalnu pešadiju na miliciskoj osnovi, pouzdaniju i jevtiniju od stranih najamnika, čije će se ljudstvo moći otpuštati i vraćati kućama čim budu prestala neprijateljstva. Ediktom od 1534 je u tome cilju formirao 7 *legija* od po 6000 ljudi. Legije su imale svoje određene regrutne oblasti, a delile se na 6 *kohorti* od po 1000 vojnika kojima su komandovali kapetani. Svaka se kohorta delila zatim na dve čete od po 500 ljudi, od kojih su četvrtinu činili strelci (arkebuziri). Četama su komandovali poručnici. Očigledno, išlo se za rimskim uzorima koje je oživila Renesansa. Ali uprkos tome i pored svih briga i nastojanja da se učvrsti njena kohezija, ova trupa nije dala bolje rezultate od ranijih franaršera. Pred neprijateljem se pokazala nedisciplinovana i nepouzdana. Maršal Vjejvil pisao je 1557 da legionari nisu ratnici i da su napustili svoje njive samo zato da bi se službom od 4 — 5 meseci oslobodili poreza. Najamnici strani i domaći će još dugo biti osnovna francuska pešadija. Prvi pukovi po ugledu na Nemce, Švajcarce i Špance formirani su tek u

toku ratova između protestanata i katolika, koji su razdirali Francusku u drugoj polovini XVI veka.

Vizigotska Španija pala je od jednog udarca (711). Arabljanima su vrlo brzo osvojili čitavo Poluostrvo izuzev nekih delova na Pirenejima (Navara) i uzanog pojasa na severnoj obali (Asturija). Veliki posednici, Latini i Vizigoti, su paktirali sa osvajačima da bi sačuvali svoja imanja. Za njima su pošli manastiri i gradovi. Arabljanima nije ni ovde bilo stalo da pokorene narode prevedu u islam. Za narodne mase je arabljanska okupacija bila u početku čist dobitak: Jevreji su se oslobodili progona, a kmetovi su dobili ličnu slobodu.

Oslobođenje Španije (Reconquista) otpočelo je iz Asturije vrlo rano, za vlade Alfonsa I (739 — 757), ali je trajalo vrlo dugo, više od 7 vekova, sve do pada Granade (1492). U toku Rekonkiste je i u Španiji izgrađen feudalni sistem čije se vojno uređenje nije mnogo razlikovalo od zapadnoevropskog. Krajem XV veka snaga španske vojske je u teškoj konjici formiranoj po uzoru na francuske ordonans kompanije i u vrlo dobroj lakoj konjici formiranoj po mavarskom uzoru. Pešadija je bila sasvim beznačajna. Ima doduše podataka da je Ferdinand Aragonski 1483 uzeo u službu Švajcarce da bi poslužili kao uzor za formiranje takve pešadije. Švajcarski izvori to ne potvrđuju, a ne potvrđuje se ni posredno, razvojem događaja. Na jednoj hunti od 1495, a i kasnije, naređeno je formiranje neke vrste milicije koja nije imala nikakve veze sa švajcarskim profesionalizmom. Iste te godine španska pešadija pod Gonzalvom de Kordova nije se mogla nositi sa Švajcercima koji su bili u francuskoj službi. Prštala je i kada je bila brojno nadmoćnija. Ali kroz rat Gonzalvo je stvorio pouzdanu pešadiju za blisku borbu koja je svoje prve lovorike pobrala kod Čerinjole (1503). Kod Ravene (1512), iako potučena dokazala je da ni u čemu ne zaostaje za Švajcercima i landsknehtima. Otada, pa kroz vek i po je uživala glas izvanredne pešadije. Krajem XVI veka bila je najbolja.

Formiranje nove španske pešadije nije išlo bez otpora. Njeni pobornici nisu nalazili razumevanja u dvorskim krugovima. Možemo pretpostaviti da plemstvo nije rado gledalo kako mu se otima primat oružja. Interes krune i logika vremena bili su ipak jači. Kada je Filip Lepi, Maksimilijanov sin i muž Jovanke, naslednice španskog prestola, doveo u Španiju 3000 landsknehta učutkana je verovatno poslednja opozicija.

Ljudski materijal španske pešadije je u početku bio vrlo rđav: pustolovi, skitnice, nasilno zavrbovani — ali je uvek bio pretežno španskog porekla. Siromašni pripadnici španskog plemstva nisu se stideli da stupe u pešadiju i kao obični vojnici. Španski kraljevi nisu imali dovoljno novaca da plate strane najamnike. Zlato iz Novog Sveta nije još počelo da pritiče.

Gonzalvo je pola svoje pešadije naoružao kopljima, jednu šestinu arkebuzama, a ostatak mačevima i džilitima. Po 12 četa (capitania) od po 500 ljudi grupisao je u jedan puk (colunela, coronelia). U španskoj pešadiji bile su tipične one sitne družine čiji su se članovi smatrali međusobno kao braća, u kojima su stariji vojnici obučavali mlađe u službi, gde niko nikoga nije napuštao u bolesti i nevolji. Španski pešak je bio najdisciplinovaniji vojnik svog vremena, pa je zbog toga i bio toliko efikasan.

U prvoj polovini XV veka su kondotijeri suvereno vladali bojištima Italije. Njihove bande su bile gotovo isključivo konjaničke. Tek je milanski vojvoda Frančesko Sforca (1450 — 1466) podigao nešto ugled italijanskoj pešadiji, koja se ipak ni izbliza nije mogla meriti sa Švajcercima. Bila je sposobna samo za rasutu borbu strelaca. Švajcarci, koji su učestvovali u pohodu francuskog kralja Karla VIII na Napulj (1494 — 95), učinili su veliki utisak na Italijane. Zadivili su ih svojim savršenim redom, paradnim maršem ukorak po taktu doboša, oružjem i ratničkim ukrasom, a još više sposobnošću da se i biju u svojim uređenim postrojima. Braća Viteli, ugledni kondotijeri iz Romanje, pokušali su da po njihovom uzoru stvore italijansku pešadiju. Imali su i nekog uspeha, ali njihovo delo ih nije nadživelo. Cezar Borda nastavio je njihov rad, a posle njegove propasti vidimo u mletačkoj službi najamnike iz Romanje koji nisu bili rđavi, ali su ubrzo nestali. Bilo je i drugih pokušaja. Svi su oni izvedeni u suviše tesnim političkim okvirima da bi mogli imati trajan uspeh. Među italijanskim državama Mleci su u toj oblasti mogli najviše učiniti, ali je njihova vlada više volela da se služi najamnicima nego da naoruža sopstvene podanike.

Vredna je pomena i toskanska milicija, delo kancelara florentinske republike Nikola Makijavelija (1469 — 1527). Nadahnut klasičnim studijama i pod utiskom da je pešadija postala rešavajući činilac bitaka, on je 1506 organizovao miliciju koja je

na kraju imala gotovo 20 000 ljudi. U tom cilju sva je zemlja bila podeljena na srezove. Svaki srez je dizao po jednu četvu od oko 800 ljudi o kojima se vodila evidencija. Na čelu je bio kapetan. Njemu je uz bok stajao kancelar, koji se brinuo o administraciji, zatim zastavnik, nekoliko kaplara i dobošar. S vremena na vreme nedeljama i praznicima, vežbao je kapetan svoju četvu u dubokim strojevima po švajcarskom uzoru. Milicioneri su dobijali od države oružje, prsni oklop i uniformu. Bilo je 70% kopljanika i 10% strelaca; ostatak ljudstva je imao hečbarde i drugo hladno oružje. U miru, milicioneri su imali pravo da nose oružje i uživali su izvesne pravne privilegije. U ratu je trebalo da prime tri dukata mesečno, kao što su primali najamnici. Kapetan je primao stalnu platu od 12 dukata mesečno.

U Firenci nije bilo ni čvrste ni pouzdane vlasti. U gradu su vladali krupni bogataši sa jakim aristokratskim primesama, a grad je vladao nad selom. Vlast je bila u rukama nekoliko kolegija čiji se personalni sastav često menjao, a kompetencije ukrštale. U tom labavom sistemu Makijaveli je zauzimao potčinjen, a ne vodeći položaj. On sâm je upozorio vlasti da bi njegova milicija mogla postati opasna Republici, pa je predvideo niz mera da to spreči. Kapetanima, naprimer, nije dao punu vlast, pre svega uskratio im je pravo kažnjavanja, a usto premeštao ih je iz sreza u srez da ne bi uhvatili korena. Nad četama nije bilo više komande. Nije se ni znalo tačno kome kolegijumu pripada milicija. Pod tim uslovima u njoj nije moglo biti discipline. Uzalud se Makijaveli zanosio rimskim primerom kada nije smeo ili mogao da stvori onu duhovnu silu koja je rimsku vojsku činila toliko efikasnom. Tek uoči sloma Republike, na navaljivanje kapetana Makijaveli je uspeo da postavi opšteg komandanta.

Firentinska milicija nije sačuvala Republiku. Kada su je 1512 napali Španci da bi vratili na vlast porodicu Mediči, milicija se nije smela isprečiti na otvorenom polju, već se zatvorila u Firenci i u nedalekom Pratu. Kada je ovaj grad pao u neslavnoj borbi, predala se i Firenca. Sa Republikom nestalo je i njene milicije.

Uprkos mnogim pokušajima da se stvore nacionalne vojske ili bar lokalne milicije, svuda u Evropi su nadvladali najamnici švajcarskog, kasnije landsknehtskog tipa sa svima njihovim bitnim karakteristikama. Način vrbovanja landsknehta postao je tipičan za svu srednju i zapadnu Evropu.

Prevlast najamništva je imala znatan uticaj na odnose među državama. Njihova snaga nije zavisila neposredno od veličine i broja stanovnika već od raspoloživih novčanih sredstava. Manje države sa većim prihodima mogle su održavati veće vojske. Naprimjer, Saksonska u XV veku, a donekle i Srbija u XIV veku, zahvaljujući svojim rudnicima, mogle su držati više najamnika boljeg kvaliteta od prostranijih i gušće naseljenih država. U ovom i narednom periodu, zavisnost vojsaka od raspoložive gotovine osetiće se još jače.

4. NAORUŽANJE I TAKTIKA PEŠADIJE

U novoj evropskoj pešadiji je koplje bilo glavno oružje. Koplja Švajcaraca koji su sa Karlom VIII 1494 pošli u Italiju bila su dugačka oko 3,5 m, ali se otada stalno povećavaju da bi se preduhitrio neprijatelj. Do kraja prve četvrtine XVI veka koplja dostižu 5,5 m. Dalje se očito nije moglo ići. Na toj dužini koplja ostaju sve do XVII veka. Španci, koji su mnogo polagali na okretnost i hitrinu, imali su u početku sasvim kratka koplja. Od bitke kod Ravene (1512) sve ih više produžavaju, ali u tome nisu nikad preterali. Njihova koplja nisu dostizala 4,5 m. Na njih su se ugledali Francuzi i Italijani. Od njih je pošla i tendencija ponovnog skraćivanja.

Koplje je bilo drveno sa dobrim šiljkom, po mogućstvu od jasenovine, ne pretanko. Vrh je za 4—5 pedalja bio okovan.

Među hladnim oružjem je helebarda dolazila tek u drugi red. Švajcarci Karla VIII imali su samo jednu helebardu na tri koplja. Svaka četvrta vrsta bila je naoružana helebardama. Koplje, naročito dugačko, je oružje za kolektivnu borbu, a helebarda za individualnu. Vojnici su je više voleli od koplja i zbog lakoće i spretnosti. Prisiljavani su da prihvate koplje koje je bilo integralan deo tadanje taktike smaknutih strojeva.

Mač su imali svi pešaci. Nemački i švajcarski mačevi bili su kratki, pre tupi nego šiljati, a španski duži. Španci su se na njih više oslanjali u borbi. Imali su i nož za borbu prsa u prsa. Po uzoru na Špance su i drugi stali da produžavaju svoje mačeve. Mač dobija sve više u značaju po meri kako se povećava broj pušaka. Zbog sporog dejstva pušaka, trebalo je da strelci između dva metka dočekaju neprijatelja i hladnim oružjem, a mač je za to bio naročito podesan. Zbog toga nije smeo da bude ni predugačak. Obično je imao oko 90 cm.

Samostrela i luka nestaje sasvim početkom XVI veka pojavom *arkebuze* na nogarima, kasnije nazvane *musketa*. Musketa je bila ukupno dugačka oko 3,3 m, a nogari (*fourchette*, *fouquette*, *Gabel*) prema visini strelca od 1,2 do 1,5 m. Išlo se za tim da bude što lakša. Zajedno sa nogarima je krajem XVI veka bila teška oko 8 kg. Tada je potisla sve kraće, lakše i manje precizne vrste ručnih vatrenih sprava. Zrno (kugla) je bilo teško oko 45 grama. Domet do 300 m.

Pešadija XVI veka se jasno deli na kopljanike i strelce. Prvi su za blisku, a drugi za daljnu borbu. Otuda se kopljanici u toku XVI veka sve više zaštićuju gvoždem — prsnikom (*corselet*), nekad kombinovanim i sa leđnim oklopom (*curasse*), zatim šlemom, nogavicama (*tassetes*) i ručnim oklopom (*brasards*). Strelci sve to odlažu da bi se krajem veka pojavili bez ikakve lične zaštite, čak i bez šlema.

Prema jednom propisu od 1570, četa landsknehta od 400 ljudi bila je ovako naoružana: 150 — kopljima od kojih 100 još i pištoljima (kratkim puškama), a od ovih 50 sa oklopom (na dvostrukoj plati); 50 — helebardama ili mačem (za dve ruke), a usto i kratkom puškom; 200 — sa puškama i mačem. Bio je to svakako više ideal nego stvarnost. Ovako izbalansirano naoružanje se nije moglo postići već i po tome, što se svaki vojnik brinuo sam za oružje i opremu. Zahtevi vrbujućih organa mogli su postići izvesnu jednoobraznost, tim pre što se smanjivala plata onima koji su bili slabo naoružani, ali jedinstvo u naoružanju postiže se tek kada su poslodavci počeli sami da naoružavaju svoje najamnike.

Brojni odnos između kopljanika i strelaca pomerao se sve više u korist poslednjih. Među Švajcarcima Karla VIII bio je a usto i kratkom puškom; 200 — sa puškama i mačem. Bio je to veo je 1526 u Italiju 12 000 ljudi među kojima 1500 strelaca. U Hugenotskim ratovima je 1568 među 16 000 ljudi svaki deseti bio kopljanik. Odnos se dakle obrnuo, ali je to samo izuzetak. To se nije želelo. Francuski vojnici su prosto donosili više pušaka nego kopalja. Početkom XVII veka u Nemačkoj odnos vatrenog oružja prema hladnom bio je 7:8.

Taktička jedinica pešadije bila je poznati švajcarski četvorougaoni stroj, nazvan *bataljon* (it. *squadrone* ili *bataglione*).

Bataljon je kod Švajcaraca nastao u defanzivnoj borbi protiv konjanika-oklopnika. To je bio aritmetički kvadratni postroj (isti broj ljudi po frontu i dubini), ali je dubina bila veća od

fronta, jer ljudi poređani po dubini zauzimaju više prostora. U takvom smaknutom stroju front od 10 000 ljudi iznosio je svega oko 100 m. Takav poredak mogao se vrlo lako opkoliti. Otuda su Švajcarci postavljali dva ili tri takva stroja, stepenasto ili u neki drugi odnos, prema prilikama ili terenu. Ova tri ešelona u borbenom poretku pešadije zaći će duboko u XVI vek. Njihova jačina je zavisila od jačine pešadije uopšte. Nekad su bili podjednaki, češće je srednji (glavni) bio jači. U njima čete nisu sačuvale svoju celinu, jer su se strelci izdvajali van stroja. Pukovi su se mogli cepati u dva ili više strojeva, ali su po dva ili više pukova mogli biti u istom stroju.

Obrazovanjem pešadije švajcarskog tipa i kod drugih naroda, smaknuta pešadija nije imala više za protivnika samo konjanike nego i svoju sopstvenu sliku i priliku. Borba protiv pešadije postaje upravo glavni zadatak pešadije. Ona se odvija u međusobnom sudaru u kome pritisak i potisak odostrag igra glavnu ulogu kao u grčkoj falangi. Na širinu fronta (obuhvat) se nije mnogo polagalo. U širinu se isprva nije moglo ići ni zbog toga, što je samo neznatan deo boraca imao zaštitnu opremu, a ni obučenost nije bila dovoljna da bi se veliki broj ljudi mogao izložiti individualnoj borbi. U dubokim postrojima mogli su i regruti naći svoje mesto. Strelci su dejstvovali rasuto pred frontom stroja, čarkajući sa protivničkim strelcima. Napad protivničkih kopljanika ili konjice nisu sačekivali, već su se sklanjali pozadi svojih kopljanika.

Sve veći broj strelaca sa sve boljim oružjem nametnuo je u drugoj polovini XVI veka nove postroje.

Borba vatrenim oružjem traži širinu. Strelci se ne mogu grupisati u smaknute strojeve. Kada se njihov broj povećao, front se morao širiti, a jednovremeno trebalo ih je osigurati jer sami nisu mogli dočekati napad smaknute pešadije ili konjice. Vatra njihova je bila još suviše spora. Nisu se mogli više sklanjati ni u četvrtasti stroj ili iza njega, jer ih je bilo mnogo. Problem se nije mogao rešiti ni haizmeničnim dejstvom strelaca (karakola). Morao se širiti i front kopljanika da bi mogli da podrže strelce. Dolazi tako do manjih taktičkih jedinica i do većeg njihovog broja. Uporedo je sve jači oklop osposobljavao veći broj kopljanika za borbu prsa u prsa.

Na čelu tog razvoja su Španci. Po uzoru na Švajcarce, i oni su ranije delili svoju pešadiju na tri velike grupe nazvane *tercio* (trećina). U doba Karla V (1506 — 1556, od 1516 kralj Arago-

nije, od 1519 rimski car) španske vojskovođe razbijaju te glomazne švajcarske četvorougaoone strojeve na manje kvadrate od 2—3 hiljade ljudi. Njihove tercijije¹⁴ imaju sada oko 50 ljudi po frontu i isto toliko po dubini. U njihove međuprostore ostavljali su musketire. Veći broj manjih taktičkih jedinica sa intervalima, koji su mogli primiti sve veći broj musketira, doveo bi do vrlo širokih frontova kojima bi se teško manevrovalo. Španci su, stoga, postavili svoje tercijije u dva reda u šahovskom rasporedu. To je *španska brigada*, kako ju je nazvao Ristov¹⁵. Prvi red je dovoljno jak da prima borbu, ali je slab da je dovrši. Pozadnji redovi intervenišu gde i kada je potrebno. Takav poredak omogućava međusobno potpomaganje i lakše se prilagođava situaciji.

Dotle su postroji bili *aritmetički kvadrati* (*carré d'hommes*) dakle istog broja ljudi po frontu i dubini, što znači da su bili duži nego širi, ili *geometrički* (terenski) *kvadrati* (*carré de terrain*) kada su imali jednake strane. Pri kraju XVI veka Nizozemci su u toku svog oslobodilačkog rata izgradili taktiku pličićih postroja od 16, 10, 6, pa i 5 vrsta. Kopljanike i strelce postavljali su u jednu liniju, jedne pored drugih, tako da su prvi dolazili u sredinu, a drugi sa strane. Taktička jedinica je sada polupuk od 250 kopljanika i 250 strelaca. Prvi se postavljaju u 25 redova po 10 ljudi, a drugi desno i levo od njih u 12 redi po 10 ili 11 ljudi, ali podeljeni u 3 grupe od po 4 reda na rastojanju od oko 2 m. Front polupuka iznosio je u svemu oko 56 metara. Trebalo je da strelci dejstvuju naizmenično uz podršku kopljanika. Mogli su dejstvovati i pred frontom kopljanika. Kada su bili direktno napadnuti, sklanjali su se iza kopljanika. Uopšte, smisao ove nizozemske taktičke novine je upravo u tome da se postigne što bolje sadejstvo između jednih i drugih.

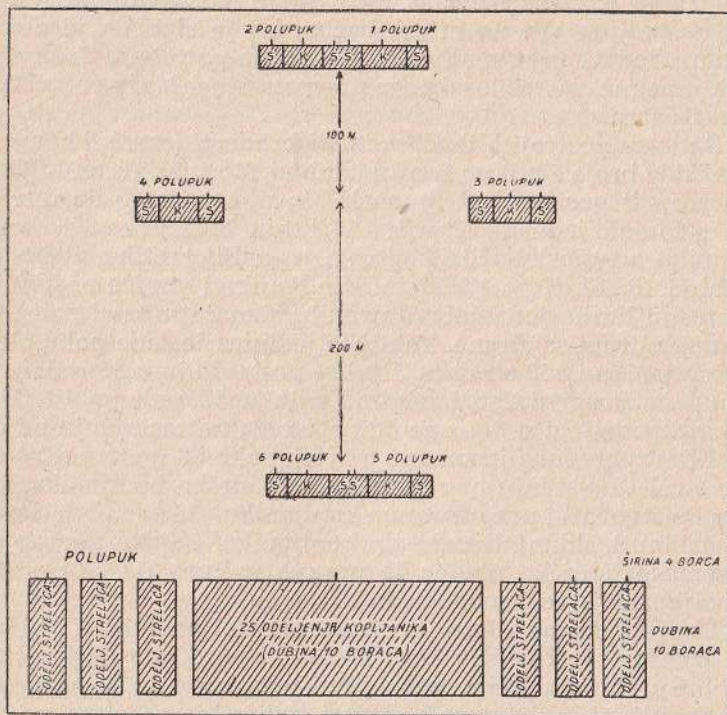
To se izražava ne samo po frontu nego i po dubini. Kako su pličići postroji dovodili do širih borbenih poredaka koji se lako cepaju i probijaju, Nizozemci su bili primorani da se postavljaju u dva ili tri borbena reda. Drugi red je bio na otstojanju od oko 1000 m, a treći, ako ga je bilo, na 200 m. Polupukovi prvog i drugog reda bili su u šahovskom poretku. Treći red se poklapao s prvim. Povećanje broja strelaca nametalo je dakle pliće postroje, a ovi taktiku borbenih redova. Osam bataljona (4 po-

¹⁴ *Tercio* je kanije dobio isto značenje kao i puk čije je oficire imenovao kralj za razliku od ostalih najamničkih pukova.

¹⁵ Rüstow W. Geschichte der Infanterie, Gota 1857.

lupuka) od 4000 ljudi formiralo je takozvanu *nizozemsku brigadu*.

Ova nova taktika vezana je za ime Morica Oranskog ili Nasauskog, namesnika Nizozemske, i njegovog rođaka Viljem Ludviga Nasauskog, namesnika Frizije, ali su njeni koreni dublji. Ona je pretpostavljala obučenu vojsku, pokretne jedinice koje su čvrsto u rukama svojih komandanata. Za Nizozemce se govorilo da mogu postrojiti 2000 ljudi za manje od pola sata

Sk. 1.— Nizozemska brigada

dok je drugima za 1000 ljudi trebalo čitav sat. Obučenost vojske mogla se postići samo egzerciom. Egzercir su upražnjavali i Švajcarci i Landsknehti, a još više Španci. Naizmenično (neprekidno) vatreno dejstvo (karakoliranje) zahtevalo je već dobru izvežbanost. Ali su ga tek Nizozemci izgradili u sistem

bez čega se njihova taktika ne bi mogla ni sprovesti ni shvatiti. Egzercir je obuhvatao jediničnu (kopljanika i strelaca) i strojevu obuku. Za egzercir su propisane i komande. Nizozemske starešine nisu samo vodile svoje trupu u borbu već su je i spremale za nju. One postaju oficiri u modernom smislu reči. Moric je od njih tražio čak da uče grčki i latinski, da bi razumeli klasične vojne pisce, i da savladaju mnoga tehnička znanja.

Disciplina je rezultat egzercira (obuke), ali je u isto vreme i njegov preduslov. U vojsci Morica Oranskog nije lako bilo služiti. Zbog egzercira, koji se izvodio po svakom vremenu u garnizonu, logoru, pa čak i u dodiru sa neprijateljem, njegovi vojnici znali su i dezertirati¹⁶. Ne bi ih bilo moguće držati na okupu da nisu redovno primali plate. Nizozemci su shvatili koliko je značajna redovna i tačna isplata najamnika. Štedljivi i marljivi kakvi su bili, oni su za to našli i sredstva. U vojsci Španaca, njihovih protivnika, dolazilo je do čestih pobuna zbog neisplaćenih plata, do svirepe pljačke gradova koje su remetile operacije i otuđivale stanovništvo. Ponekad je trebalo nekoliko meseci da se španske trupe vrate u poslušnost. Pored sveg zlata koje su dobijali iz Amerike, španski kraljevi nisu stizali da podmire sve svoje vojske angažovane na tolikim zadacima, na svima stranama njihovih poseda nad kojima, kako reče Karlo V, sunce nije zalazilo. Nizozemci, naprotiv, nisu zakašnjavali nijedan sat u isplati svojih najamnika. Ali njihova vojska nije bila velika: svega oko 8000 pešaka i 2000 konjanika.

Nizozemske čete bile su brojno znatno slabije od landsknehtskih. Imale su svega oko 100 vojnika uz isti broj starešina. Plate starešina iznosile su gotovo koliko ukupno plate vojnika, ali se za uzvrat postizala bolja upravljivost i elastičnost vojske.

Od redovno plaćenih i disciplinovanih trupa mogli su se zahtevati i fortifikaciski radovi. U Nizozemskom ratu je tvrđavska vojna odigrala veću ulogu i više doprinela uspehu nego operacije na otvorenom polju. Veliki broj gradova zauzet je redovnom opsadom. Kao Rimljani, vojske Morica Oranskog nosile su sobom kolje da bi se u blizini neprijatelja mogle osigurati palisadama. Na drugoj strani trupe se bune kada se od njih zahteva da utvrde svoj položaj; traže da im se prethodno isplati zaostala plata.

¹⁶ Detaljno o nizozemskom egzerciru: Rüstow W., *Geschichte der Infanterie*, I, str. 372.

Redovno plaćenim i disciplinovanim najamnicima mogla se sprečiti i pljačka, Moric ih je znao streljati i zbog sitnih krađa. Venecijanski poslanik javlja 1620 da je prosto neshvatljivo kako se gradovi u Nizozemskoj otimaju za garnizone, a građani za vojnike koje će uzeti na konak i na kojima će, razume se, dobro zaraditi.

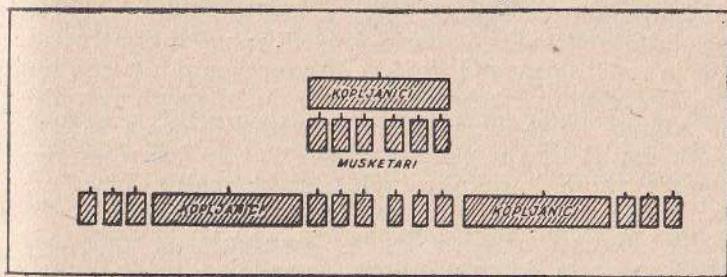
U osnovi nizozemskih uspeha bio je prosperitet nizozemskih gradova. Ovo je omogućilo održavanje disciplinovane vojske, a disciplina racionalniju taktiku koja će se proširiti svuda u Evropi. Nizozemska ratna veština smatrala se tada vodećom. Kod Morica Oranskog dolazili su oficiri iz cele Evrope da nauče zanat. Novu nizozemsku taktiku — koju možemo nazvati i holandskom, jer je izgrađena u severnim nizozemskim provincijama, dalje su razradili Šveđani.

Sve su evropske vojske bile dotle internacionalno-najamničke sa jače ili slabije naglašenim nacionalnim elementom. Švajcarci i Husiti čine izuzetak, ali su to bili više narodni pozivi nego vojske. Najbliži nacionalnim vojskama bili su Španci, bar zato što je među njima bilo najmanje stranog elementa. Nizozemske vojske su, naprotiv, predstavljale primer čistog međunarodnog najamništva. Šveđani, međutim, počinju da stvaraju pravu nacionalnu vojsku. Društveno-političke prilike su tamo bile pogodnije nego igde. Dinastija Vaza je došla na vlast narodnom voljom, a ne po pravu nasledstva. Njen rodonačelnik, Gustav Vaza (1523—60) je poveo i dovršio oslobodilačku borbu protiv Danaca. Šire narodno učešće u državnom životu vidi se i po sastavu švedskih staleža: ne učestvuje u njima samo plemstvo, sveštenstvo i gradovi, već i seljaci, a jedno vreme su u njima bili pretstavljeni i oficiri, sudije, činovnici, rudari. Nigde nije bilo tada više saglasnosti između pretstavnika naroda i krunne. To se odražavalo kako na sastav tako i na duh vojske.

Popuna švedske vojske vršena je prvenstveno slobodnim vrbovanjem u zemlji. Ali to nije bilo dovoljno. Moralo se pristupiti i regrutovanju (konskripciji). Švedski sveštenici vodili su regrutne spiskove svih ljudi iznad 15 godina. Gustav Vaza je uzimao svakog petog čoveka. Od 1612 pokrajine se obavezuju da će stavljati na raspolaganje određen broj obveznika. Oficire je davalo plemstvo. Ali ni to nije bilo dovoljno za politiku prevlasti na Baltiku. Gustav Adolf (1611—32) je pojačao vojsku na 76 000 ljudi. To nije mogla dati zemlja koja je (zajedno sa Finskom i Estonijom) imala jedva milion stanovnika. Od to-

ga broja je svega 43 000 bilo švedskih trupa. Kada se Gustav Adolf iskrcao u Nemačkoj poveo je sobom mnogo Škotlandana. U toku Tridesetogodišnjeg rata sve je više stranih najamnika stupalo u švedske redove. U drugoj polovini tog rata najamnici su činili gotovo svu švedsku vojsku. Mnoga oficirska mesta su takođe bila popunjena strancima.

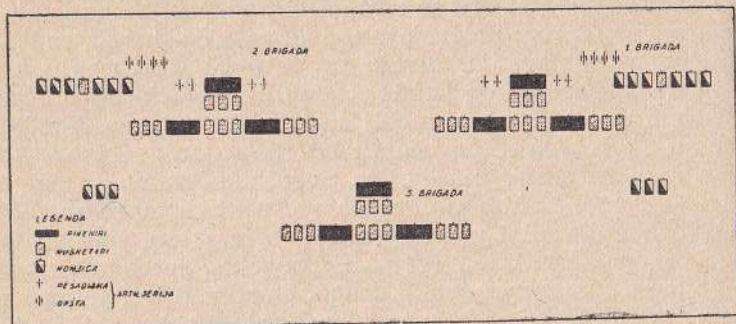
I švedski pukovi bili su sastavljeni od kopljanika i musketira, a na bojištu su postrojavani jedni pored drugih radi međusobnog potpomaganja. Živelo se još uvek u uverenju da su musketiri nesposobni da izdrže ili odbiju konjički napad, mada se njihovo oružje znatno poboljšalo. Musketa je postala lakša, otpali su nogari, pa se povećala i brzina gađanja. Gustav Adolf je znatno povećao broj musketira. Švedske čete imale su 96 musketira, a samo 48 kopljanika. Zahvaljujući izvanrednoj švedskoj gvozdenoj rudi i veštini valonskih majstora koji su tamo emigrirali pod pritiskom verskih progona, švedska metalurgija je tada bila ispred svake druge. Gustav Adolf je prvi primenio gotove metke od hartije i čarak (platine à rouet, Radschloss, wheellock). Njegovi musketiri gađali su tri puta brže od drugih. To je omogućilo da se dubina njihovog postrojavanja svede na svega 6, pa čak i na tri vrste. U Tridesetogodišnjem ratu javljaju se i čisti musketirski pukovi, a uz njih i uverenje da su dugačka koplja više slabost nego jezgro vojske.

Sk. 2. — Švedska brigada

U vojsci Gustava Adolfa je taktička jedinica pešadije bila brigada, ono što je kod Švajcaraca, Nemaca i Španaca bio bataljon. Jedan puk od 12 četa od po 48 kopljanika i 54 strelca, koji je i kod Šveđana bio administrativna jedinica, formirao je obično jednu brigadu, ali ako su pukovi bili slabi onda je nju obrazovalo više njih. Brigada se postrojavala u dva reda: u prvi

red dolazili su kopljanici (četiri čete u smaknutom stroju), a za njima strelci, takođe u stroju; u drugi red — dve grupe kopljanika od po četiri čete sa strelcima na krilima. Kada su dva puka obrazovala brigadu postrojena su u tri borbena reda. Svaka brigada činila je celinu, imala je svoj front i svoje bokove kao mala pokretna tvrđava čiji su se delovi međusobno branili i potpomaga-

Sk. 3. — Švedski borbeni poredak

gali. Brigade su postrojavane po frontu i dubini, pa su se takođe mogle međusobno potpomagati. Konjica je dolazila na krila, izmešana takođe musketirima peške, a artiljerija pred front.

U borbenom poretku švedske pešadije još uvek je naglašena saradnja kopljanika i musketira, ali u suštini vatra Gustava Adolfa je uništila prestiž velikih četvorougaoih karea hladnog oružja. Oni postaju sada suviše mali da bi mogli izvoditi presudne udarce. To se jasno vidi iz savremenih opisa tadanjih bitaka. Musketiri igraju glavnu ulogu. Oni su još uvek dejstvovali naizmenično, karakolirajući. Čim bi opalila, prva vrsta se povlačila da napuni svoje puške. Na njeno mesto stupala bi druga i tako redom. Od brzine dejstva (punjenja) je zavisilo koliko je potrebno vrsta da se postigne neprekidna vatra, upravo niz plotuna bez velikih pauza. U nastupanju, posle ispaljenog plotuna, prva bi vrsta stala da propusti drugu. Uspevalo je ponekad da se karakolira sa dvema vrstama odjednom. Kod Brajtenfelda su Škotlandčani (u službi Šveđana) smanjili dubinu musketira od 6 na 3 vrste koje su jednovremeno opaljivale pri čemu je treća priklekla.

Gustav Adolf je izvežbao i disciplinovao svoju vojsku po holandskom uzoru. Za njega se tvrdi da je uveo prolaženje

kroz šibe, da bi telesne kazne nad svojim drugovima izvršavali sami vojnici, a ne krvnik kao što je ranije bilo i što se smatralo nečasnim. Ali disciplinu svoje vojske nije gradio samo na sankcijama. Sastav njegove vojske, nacionalno-švedski i protestantsko-luteranski, dopuštao mu je da u službu morala stavi i te elemente. Unutrašnja disciplina švedskih trupa je bila oštra i čvrsta, ali su i one u Tridesetogodišnjem ratu pljačkale i pustošile kudgod su prolazile.

Taktika Gustava Adolfa je još u Tridesetogodišnjem ratu postala uzor za ostale vojske u kojima se dalje razvijala u nove oblike.

5. KONJICA

Na pragu Novog veka nastupa i dubok preobražaj konjice takođe kao posledica rastuće snage države koja sebi stvara odgovarajuću oružanu silu. Kroz sukobe mnogih socijalnih, političkih, tehničkih, organizacionih i taktičkih momenata mučno se probijaju nove pojave u praksi i teoriji.

Francuske i burgundske ordonans-kompanije su bile u suštini skupine najamnika ali sa jasnom viteškom tradicijom, organizacionim i taktičkim. Žandarmi (gens d'armes), regrutovani među plemstvom, su bili glavni borci ordonans-kompanija, a njih su laki konjanici i strelci samo pomagali u borbi. Bilo je sasvim izuzetno da su se ove tri vrste boraca zasebno postrojivale i tukle.

Protiv takve organizacije i taktike dejstvovali su mnogi momenti. Pre svega pojava nove pešadije postavila je konjici nove zadatke. Strojevi Švajcaraca i landsknehta nisu se dali razbiti ni strelcima ni lakim konjanicima. Samo teški konjanici mogli su se boriti protiv njih sa izvesnim izgledima na uspeh. S druge strane, laki konjanici mogli su se korisnije upotrebiti u operativnoj sferi protiv pešadije i artiljerije na maršu, a i na bojištu je bilo zgodnih prilika za njihovu samostalnu akciju. U bici kod Ravene vidimo teške konjanike na jednom, a lake na drugom krilu. To je još uvek izuzetak. Početkom druge polovine XVI veka u Francuskoj su laki i teški konjanici još uvek izmešani međusobno i sa strelcima, mada se razne vrste konjice počinju oštrije da razlikuju i u literaturi (Di Bele, 1548). U svakom slučaju u to vreme nestaje *koplja*, dakle kombinacije viteza sa lakim konjanicima i strelcima.

Sporom diferenciranju teške i lake konjice je svakako uzrok to što u zapadnoj Evropi nije ni bilo efikasnih lakih konjanika. To je bila specifičnost stepskih naroda. Krstaši su uzimali u svoju službu turkopole. To su činili i srpski kraljevi nemanjičke ere. Venecija je vrbovala lake konjanike među Albancima. To su bili *stratioti* koji se pojavljuju u Evropi u svačijoj službi sve do druge polovine XVI veka. U isto vreme javljaju se i mađarski *husari*, naoružani kopljem i štitom. Stvaranje lake konjice na Zapadu koči i tendencija izjednačavanja opreme i naoružanja između vitezova i njihove pratnje. *Draguni* koji se tamo pojavljuju sredinom XVI veka su ustvari pešaci na konju.

U taj razvoj se umešalo i vatreno oružje. Konjanici-strelci su postepeno odbacili luk i samostrel i prihvatili arkebuzu 75 — 90 cm dužine. Već krajem XV veka imamo jedinice *arkebuzira* na konju, ali pola veka kasnije oni su u Francuskoj još uvek u sastavu ordonans-kompanija, samo se u borbi odvajaju u posebno telo.

Stvaranje konjice od feudalnih konjanika nailazi na otpor najviše u Francuskoj. Žandarmi ordonans-kompanija sve do druge polovine XVI veka regrutuju se među plemstvom, koje se nerado odvajaju od svojih pomoćnika, a još teže prelazi sa individualne (viteške) na kolektivnu borbu. I u Nemačkoj se nastojalo da se nova konjica postavi na feudalne tradicije, ali je tamo, i u tom rodu vojske, najamništvo uzelo maha ranije nego u Francuskoj i dovelo do bolje organizacije, jedinstvenijeg naoružanja i celishodnije taktike. U Šmalkaldskom ratu (1546 — 47) konjanici-najamnici zvani *crni konjanici* vode glavnu reč. Oni su se proćuli svojom efikasnošću i vojničkim redom, ali i zbog pljačke i neobuzdanosti, kao landsknehti. U drugoj polovini XVI veka oni se pojavljuju i u Francuskoj. Učestvuju u Hugenotskim ratovima na obema stranama, katoličkoj i protestantskoj. U Nemačkoj je tada nastupio duži period mira, pa za njih nije bilo posla. U Francuskoj ih zovu *reitres* po nemačkom Reiter. Na bojištu su se postrojavali u *eskadronima*¹⁷. Bili su naoružani samo sabljom i pištoljem. Pištolj je bio još bljom. Karakola je mogla imati uspeha samo protiv inertne koraka, a često lagalo, ali je imalo veliku prednost što je angažovalo samo jednu ruku. Nepouzdanost oružja i sporost punje-

¹⁷ Naziv ukazuje na kvadratni postroj.

nja nadoknađivani su brojem. Konjanici su često imali po nekoliko pištolja.

Pištolji su dolazili do punog izražaja u *karakoli*. Slično kao u pešadiji, vrste su opaljivale redom i skalanjale se levo i desno, ponekad samo levo (pištolj je bio u desnoj ruci!) da bi na začelju ponovo napunile oružje ili izvukle novo. To se moglo ponoviti više puta, dok neprijatelj nije bio zreo za udar sabljom. Karakola je mogla imati uspeha samo protiv interne konjice ili pešadije koja nije bila dovoljno potpomognuta strelcima. Protiv konjice koja je bila rešena na napad, nije bila upotrebljiva. Ipak se održala do Tridesetogodišnjeg rata. Pojava pištolja je izazvala negodovanje savremenika. Nazvali su ga đavolskim oružjem, kao nekad top i arkebuzu. Francuski maršal i pisac Tavan se žali da su bojevi postali mnogo krvaviji, da se ranije 500 ljudi borilo tri do četiri sata sa jedva desetak mrtvih, a da je sada sve gotovo za jedan sat.

Uopšte, u drugoj polovini XVI veka na bojištima Francuske rađa se nova evropska konjica u borbi koja nije suprotstavljala samo hugenote i katolike već koplje i pištolj, plitki i duboki stroj, drugim rečima francusku i nemačku taktiku. U njoj učestvuju i vojni pisci. Jedni su za koplje, drugi za pištolj. Pobeđiće pištolj u dubokom stroju. U konjici, koplja nestaju sasvim krajem XVI veka. Pojaviće se ponovo tek 100 godina kasnije kod *ulana*, lake konjice poljskog porekla.

Vatreno oružje nateralo je vitezove da pojačaju svoju zaštitu. Još sredinom XVI veka vidimo žandarme u punom oklopu, do krajnjih granica nosivosti. Uz njih su konjanici strelci, koji se ponekad nazivaju *kirasiri* po prsnom oklopu koji su nosili. Potpunog viteškog oklopa neće sasvim čim ne bude više mogao zaštititi od sve veće prodornosti zrna. Kirasiri će zadržati svoj prsni oklop sve do druge polovine XIX veka. Oni će postati pretstavnici teške konjice.

Dubina konjice na bojištu se postepeno smanjuje, najpre na 10, a krajem XVI veka na 6 do 7 vrsta. To je svakako u vezi sa boljim oružjem i boljom obučenošću. Neprekidna vatra se sada može postići i manjim brojem vrsta. Manje dubine kod istog broja konjanika znače šire frontove kojima se ne bi moglo upravljati bez egzercira i discipline. Krajem XVI veka možemo doista govoriti o modernoj konjici koja dejstvuje kao organizovana trupa za razliku od individualnog dejstva vitezova.

Gustav Adolf reformisao je i konjicu. Ukinuo je karakoliranje i naredio da konjica napada sabljom, u galopu, u svega tri vrste, pri čemu su najviše prve dve vrste mogle ispaliti po jedan metak. Prve dve vrste sačuvale su u rezervi jedan, a treća dva pištolja za dejstvo u mešavini. Pištolj je dakle postao sekundarno oružje. Posle bitke kod Licena (1632) karakoliranje je zabranjeno i na suprotnoj, carskoj strani.

Vojnički organizovana konjica prekinula je apsolutnu prevlast pešadije na bojištu. Tada ona doživljuje svoju renesansu. Njen procenat skače: 2/5 do 1/2 armija su konjanici.

6. ARTILJERIJA, FORTIFIKACIJA, SNABDEVANJE

U XVI veku artiljerija se toliko razvila da je postala treći rod vojske. U literaturi se još sumnja u njenu korisnost (Makijaveli!), u praksi će ponekad biti još sasvim neefikasna, ali se njene pomoći više niko neće odreći.

U početku ovog perioda oruđa su toliko različita po obliku, kalibru i nazivima da je nemoguće reći koji tipovi preovlađuju. Liju ih još uvek (privatni) majstori po svome nahođenju, dajući maha svojoj mašti i preduzimljivosti. Oseća se jedino tendencija da se teški kalibri grupišu u opsadnoj (tvrđavskoj), a laki u poljskoj artiljeriji. Više metoda uneće u razvoj artiljerije državna vlast kada je bude uzela u svoje ruke.

Francuska monarhija je prva pošla tim putem. Još u XV veku pojavljuje se u Francuskoj *Maître Général de l'Artillerie* kao glavni inspektor tog oružja. Od kraja tog veka postoji u Francuskoj regionalna organizacija artiljerijske službe sa 14 arsenala gde se proizvode topovi, barut i projektili. Za njom idu i druge države uzimajući artiljeriju u svoje ruke. Ona će postati u neku ruku prva stajaća vojska. U Nemačkoj će se šef artiljerije nazivati *Feldzeugmeister*, a u Italiji (Pijemontu) *Capitano Generale dell'Artigleria*.

Karlo V je nastojao da unese više reda u kaos tipova i modela propisavši 8 kalibara, ali su ga u sprovođenju tog sistema ometale finansijske teškoće. Francuzi su nastavili tim putem i u doba Anrija II (1547 — 59). Veliki majstor Destre sistematizuje francusku artiljeriju u 6 kalibara: *canon, grande coulevrine, coulevrine batarde, soulevrine moyenne, faucon, fauconneau*. Prva dva pripadala su teškoj (tvrđavskoj) artiljeriji

i činila trećinu čitave francuske artiljerije. Bacali su projektele od 15 do 33 funte (oko 7 do 15 kg). Ostala četiri kalibra obrazovala su poljsku (operativnu) artiljeriju sa projektilima od 1 do 7 funti (oko 1/2 do 3 kg). Ovaj kriterijum su uglavnom usvojile sve države do sredine XVII veka.

U Italijanskim ratovima poljska artiljerija igra znatnu ulogu. Na bojištu ima dobre ciljeve: duboke pešadijske postroje. Svedočanstva navode da su u bici kod Ravene jednim metkom oborena 33 čoveka. Ali u drugoj polovini XVI veka, kada se manevarski rat pretvara u pozicijski i tvrđavski, opada i značaj poljske artiljerije. Težište je sada na teškoj, tvrđavskoj i opsadnoj artiljeriji koja brani odnosno ruši gradove.

Gustav Adolf dao je novog maha razvoju artiljerije, posebno poljskoj. On je povećao broj oruđa — šest na 1000 ljudi (njegovi su protivnici imali svega jedno), povećao je brzinu gađanja uvođenjem gotovih metaka, kao kod pušaka, i celishodno je podelio kalibre prema zadacima. Imao je tri vrste oruđa: veliki kalibri od 24 i 30 funti, formirani u poseban park koji je pratio vojsku samo kada operacije nisu zahtevale veliku brzinu, bili su namenjeni tvrđavskoj vojsci; srednji kalibri od 6 i 12 funti pratili su vojsku u svima njenim operacijama; laka bakrena oruđa od 3 i 4 funte, obložena kanapom i kožom, koju su vukli jedan ili dva konja, a posluživala svega dva čoveka, činila su pešadisku artiljeriju, potčinjenu komandantima pešadiskih pukova.

Gustav Adolf postavljao je jedno vreme teška poljska oruđa pred front centra, a lakša između linija. Kasnije, uvidevši valjda da je poslednjim dejstvo ograničeno, stvaljao je sve pred front — teža pred centar (ispred pešadije), a lakša pred krila (ispred konjice). Neka je stavljao i na bokove. Ponekad je znao da namami neprijatelja u artiljerisku zasedu: pritajio bi oruđa i odjednom iz neposredne blizine sručio kartečni plotun u nastupajuću pešadiju ili konjicu. Postizao je velike koncentracije vatre.

Još u XV veku artiljerija je učinila kraj utvrđenim (viteškim) zamkovima, a gradove je prinudila da pojačaju svoje zidine zemljanim nasipima i da kule pretvaraju u bastione. Na nasipima i bastionima našla je mesta mnogobrojna artiljerija. Spoj bastionâ i rova su osnovni elementi italijanske i španske (novoitalijanske) fortifikacijske škole. Prva je zadržala dotadanjnu poligonalnu trasu, samo je na uglovima postavila bastione

za plasiranje artiljerije radi bočnog dejstva; druga ima jače profile nasipa i vrlo krutu (nepromenljivu) bastionu trasu sa izraženim ofanzivnim elementima (glasija sa skrivenim putem). Poslednja se brzo proširila Evropom, a naročito u Španiji po kojoj je dobila ime.

Napadni postupci su se svodili na bombardovanje, podilaženje sapama, ravnim ili izlomljenim, i podzemnim minama u kojima se sada upotrebljava barut. Odbrana se oslanjala na visoke profile, vodene rovove, artiljeriju, protivsapno i protivminski dejstvo. Do XVI veka je izgradnja fortifikacionih objekata i tehnika napada pripadala gotovo isključivo građanskom domenu. Tek u XVI veku pri opsadi Pavije (1525) i Mesa (1552) pojavljuje se vojnički organizovana inženjerija.

Karlo V je mnogo učinio za sistematsko utvrđivanje svojih zemalja. U drugoj polovini XVI veka je tvrđavska vojna bila glavni način ratovanja. Nizozemski oslobodilački rat je niz opsada. Moric Nasauski (Oranski) je opsadnu tehniku doveo do velike visine. Tukao je svega jednu bitku na otvorenom polju, kod Njepora, a i tu tek kada su Španci pokušali da deblokiraju ovu tvrđavu koju je on opседаo.

Poljska fortifikacija dobija sve više u važnosti. Postaje značajan elemenat taktike i strategije. Cesto je odlučivala operativne postupke i rešavala bitke.

Logori se u početku perioda utvrđuju kolima, kasnije nasipima niskog profila koji se pri dužem boravku pojačavaju bastionima. Gustav Adolf je utvrđivao svaki logor gde je boravio duže od jedne noći. U Nizozemskom oslobodilačkom ratu javljaju se mostobrani.

Osnova za snabdevanje trupa bila je plata. Običan landskneht primao je mesečno 4 forinte, bolje naoružan i izvežban 8, podoficir 12, narednik 16, zastavnik 24, kapetan 40 forinata. Konjanik je primao 10—12 forinata, zastavnik 24, poručnik 32, a konjički kapetan na svakog svog konjanika po jednu forintu. Glavnu odgovornost za pravičnu isplatu nosio je kapetan, naviše i naniže, prema svojim pretpostavljenim i prema svojim vojnicima. Nepošteni kapetani znali su povlačiti više plata no što im je sledovalo na osnovu brojnog stanja njihovih četa.

Plata je služila za podmirenje svih potreba — hrane, odeća, opreme, naoružanja itd. Bilo je žalbi da vojnici popiju i pro-

kockaju svoju platu čim je prime, ali i priznanja da nije bila dovoljna za njihovo potpuno izdržavanje. Računalo se da će nedostatak nadoknaditi pljačkom i plenom.

Za vojskama kretale su se čitave kolone trgovaca (marketeudera). Vlasti su im išle na ruku. Ali to nije bilo dovoljno za snabdevanje vojsaka. Uzimalo se i sa terena, milom ili silom. Ponekad se morala regulisati podela hrane, pa čak i racionirati. Najamnici su vodili sobom i svoje žene da ih služe i neguju ako budu ranjeni. Uz svaku vojsku nalazilo se i svakojakog drugog sveta željnog zarade. Stvarale su se tako ogromne komore. Vlasti su pokušale da ih ograniče, dozvoljavajući na svakih 10—12 konjanika po jedna četvoroprežna kola. Pešačke artikle su propisivale da se u komoru ne smeju primati „obično nečasno ženskinje” već samo udate žene.

Pokušalo se i sa mešovitim snabdevanjem — deo u novcu, deo u naturi. Naročito kada je bilo u pitanju oružje. Pojavljuju se i počeci magacinskog sistema snabdevanja, naročito u švedskoj vojsci, ali do kraja Tridesetogodišnjeg rata vojnici se sami staraju o svim svojim potrebama. Baš u tom ratu će se rekvizicioni ili furažerski sistem prosto doterati do krajnjih granica i vrlo često izvirgavati u prostu pljačku i ucenu, naročito na austriskoj strani. Rat se hranio ratom.

7. RATOVOĐSTVO I STRATEGIJA

Centralizovane države su stavile na raspolaganje ratovodstvu nove snage. Vladaoci su bili u mogućnosti da uzmu u svoju službu veće mase najamnika kojima je švajcarska taktika hladnog oružja dala veliku snagu udara. Brigom države se i vatreno oružje sve više usavršavalo i uzimalo sve veće učešće u taktičkim sudarima. Konjica se preporodila povećavši takođe svoju efikasnost. Vojskovođe su imale sada znatno više elementa za kombinacije — pešadiju za udar i vatru, konjicu laku i tešku, artiljeriju, poljsku i tvrđavsku. Imali su i znatno veće vojske. To je svuda u Evropi pojačalo osvajačke težnje, a s njima je morala oživeti i ratna veština u svima svojim granama.

Sa XVI vekom počinje doista niz ratova koji se znatno razlikuju od srednjevekovnih, ne samo po zamašnosti političkih

ciljeva, već i po svojim strategiskim, operativnim i taktičkim karakteristikama. Strategiska dejstva se izvode na dužim pravcima prema značajnijim objektima. Ona nemaju više karakter srednjevekovnih pohoda koji su više ličili na reidove nego na operacije. Operacije su sada složenije, u njima manevar dolazi do velikog izražaja, a taktika je puna novih postupaka, izazvanih sadejstvom rodova, korišćenjem zemljišta i fortifikacijom.

Prvih decenija XVI veka dolazi do nekoliko velikih bitaka sa izrazitim poredama, ali je njihov strategijski efekat beznačajan ili nije ni u kakvoj srazmeri sa taktičkim uspehom. Glavni uzrok treba tražiti u ograničenim materijalnim mogućnostima država. Novca ima sve više u opticaju, ali u kasi suverena ga ipak nema dovoljno za održavanje tolikih masa koje bi potpuno mogle vladati ratištem. Vojske od 30 000 ljudi su sasvim izuzetne. To je znatno više nego u Srednjem veku, ali nedovoljno za onoliko ambiciozne političke ciljeve. Pa i te male vojske su retko bile u skladu sa finansiskim mogućnostima. Idući za brojem, koji igra sada na bojištu i vojištu veliku ulogu, nesrazmerno veću nego u Srednjem veku gde je kvalitet (oklopni konjanik) značio više od prostog kvantiteta (neorganizovanog pešaka), vladaoci su uzimali u službu mnogo više najamnika no što su mogli platiti, u nadi da će nedostajuća sredstva nadoknaditi ratnim plenom, ili da će vojnicima pružiti mogućnost da izostale plate nadoknade pljačkom, drugim rečima da će se rat hraniti ratom.

Materijalne mogućnosti država prema proizvodnim snagama nisu bile u istoj srazmeri kao danas. Moderna država kontroliše mnogo veći procenat narodnog dohotka. Ona je u stanju da mobilise i da angažuje svoj kredit. Države XVI i XVII veka mogle su prigrabiti mali deo finansiskih izvora, jer nisu još imale pogodan aparat. Raspolagale su neznatnim delom novca koji je bio u opticaju. Ratovi su manje zadirali u privredu i manje stajali. Stajali su onoliko koliko je bilo novaca. Zato se u tom periodu stalno čuje da je za rat potreban samo novac. Privreda je napredovala mimo ratova. Francuska je izišla bogatija iz Hugenotskih ratova, a i Nizozemska iz svojih ratova sa Španijom. Zemlje su trpele najviše od pustošenja i pljačke, ali s obzirom na slabe efektive to nije zahvatalo velike povr-

šine. U tom pogledu je naročito stradala Nemačka u Tridesetogodišnjem ratu. Ali se i u tome često preteruje¹⁸.

Slabe vojske su se gubile na prostranim ratištima na kojima su operisale. Imale su uticaja samo na najbližu okolinu. Gonjenje pobeđenog protivnika značilo bi samo premeštati svoju sferu dejstva bez širenja strategiskog uticaja. Za kontrolu vojišta bile su potrebne brojnije trupe koje će posedati, blokirati ili opsedati ono mnoštvo tvrđava kojih je bila puna zapadna i centralna Evropa. Otuda se taktički uspesi slabo koriste operativno i strategiski. Eksploatacija pobjeda nije bila mogućna već i zbog toga što niko nije mogao odvojiti vojnike od bojišta sve dok nije razgrabljena ili podeljena pljačka. Uostalom, pobeđene vojske su se mogle skloniti i u neku tvrđavu. Taktičke pobjede, pa i one najveće, nisu dakle donosile krupna rešenja. Pobeđene vojske mogle su uspešno nastaviti operacije. Španska vojska koja je oborila firentinsku republiku tučena je neposredno pre toga kod Ravene.

Dobijene bitke nisu mogle imati velike strategiske i političke posledice i zbog toga što se trijumfovalo samo nad delom protivničkih snaga. Država koja je pretrpela poraz bila je u mogućnosti da diže nove vojske ako je mogla naći potrebna sredstva. Najamnici nisu nikad nedostajali dok je bilo novca. Staleži ga nisu uskraćivali ako su i njihovi interesi bili ugroženi. Ratove nisu rešavale bitke. Sagorevali su više u obostranoj ili jednostranoj zamorenosti. Ni nametnuti mir nije bio nepodnošljiv za veće organizovane države, jer nije bilo snaga da se nametnu neprihvatljivi uslovi. Društvena i privredna struktura nije dopuštala da se u ratu ide do kraja.

Pod tim uslovima nije se mogla razviti strategija obaranja Aleksandrovog, Hanibalovog i Cezarevog tipa, koja svu pažnju koncentriše na bitku, kojoj je ova jedini cilj i opravdanje. Bitke iz prvih decenija XVI veka bile su više slučajne nego logičan završetak operacija. Bilo je doduše i momenata koji su vukli ka brzom rešenju, pre svega troškovi najamnika. Redovno ih plaćati nije bilo lako. Kada su bile u pitanju velike mase Švajcaraca, koje su nedostajale domaćoj privredi, onda je trebalo

¹⁸ E. Daniels (Geschichte des Kriegswesen, II, str. 5—9) pobija ukorenjenu tradiciju da je za vreme tog rata broj stanovnika Nemačke pao sa 20 na 5 miliona i da je ona dostigla blagostanje od 1618 tek 1850 godine. On dopušta samo da je broj stanovništva za to vreme stagnirao, što je značilo gubitak od 3 miliona ljudi, a da ni privreda nije nazadovala.

naročito žuriti, jer bi se oni inače svojevolumno vratili kući neobavljena posla. Ponekad su vojnici prisiljavali vojskovođe na bitku da se što pre dočepaju plena. Bilo je i slučajeva da su vojnici odbili da idu u borbu pre no što budu izmireni zaostalom platom.

U drugoj polovini XVI veka strategija dobija još više karakter iznuravanja. Doduše, u Hugenotskim ratovima ima dosta krvavih bitaka koje rešava u svoju korist jača, katolička strana, ali nema dovoljno snaga da nametne svoju volju, jer nije u stanju da ovlada svima tvrđavama. U Nizozemskom oslobodilačkom ratu tvrđavska vojna dolazi još jače do izražaja. Španci nisu u stanju da savladaju ustaničke provincije jer ne mogu da zauzmu njihove tvrde gradove. Tridesetogodišnji rat u celini nosi takođe karakter iznuravanja, mada ima i vojskovođa koji neprekidno traže bitke. Gustav Adolf, je, besumnje, pokazao mnogo smelosti kada se uhvatio u koštac sa Carstvom, ali je pri svem tom više voleo manevar i kombinacije. Valenštajn, najznačajniji njegov protivnik, nije nikad tukao ofanzivnu bitku. Strategija ovog rata trpela je mnogo od komplikovanih političkih prilika koje su bile vrlo podložne promenama. Ratujuće strane su često menjale sastav, jačinu i ciljeve.

Teško je bilo naterati protivnika na bitku kada on to nije hteo. Mogao je uzmicati, mogao se sklanjati u tvrđave, a mogao se utvrditi na otvorenom polju na nezauzimljivim položajima. Otuda je manevar dobio toliko u značaju. Manevrovalo se da bi se neprijatelj obišao, da bi se navukao u slabiju operativnu i taktičku situaciju — što se postizavalo ugrožavanjem osetljivih njegovih tačaka, da bi se zamorio, demoralisao, iscrpao, da bi se, najzad, zavlдалo nekom ekonomski svežom oblasti koja će omogućiti dalje izdržavanje vojske. Manevar, dakle, nije ni tada bio svrha samom sebi. Njima se težilo određenim pozitivnim ciljevima koji su u krajnjoj liniji išli za tim da se sopstveni položaj ojača, a neprijatelj oslabi. Zbog značaja manevra raste udeo konjice u ratnoj veštini, čim se ona iz srednjevekovne feudalne skupine pretvorila u rod vojske.

Pod tim uslovima, u drugoj polovini XVI i prvoj polovini XVII veka, *mali rat* dobija u značaju. To su akcije manjih snaga protiv manjih ciljeva — sukobi izviđačkih delova ili odreda za furažovanje ili pljačku, napadi na konvoje, zasede, reidov—sve ono što nema karakter otsudnih sudara glavnina ili velikih njihovih delova.

Bitaćni poredak XVI veka je jednoredan. Njegova tri osnovna elementa — *prethodnica* (avantgarde), *glavnina* (bataille) i *zaštitnica* (arrièregarde) stoje naporedo. Svaki od ovih delova ima svoj kopljanički (pikenirski) *bataljon* sa pripadajućim strelcima i jedan ili više konjaničkih odeljenja koja stoje takođe naporedo sa kopljaničkim bataljonom. Tako su se postavljali i Holanđani, s tim da se svaki od ta tri elementa bitaćnog poretka mogao raščlaniti u dva ili tri borbena reda.

Gustav Adolf postavljao je svoju vojsku obično u dva stepena (borbena reda). Svaki od njih imao je centar i krila. Krila su se upravo tako zvala (desno i levo) a centar se nazivao *bataj* ili *korpus*. Prvi borbeni red se nije bliže označavao, a drugi je bio poznat kao *oslonac* ili *zaštitnica* (retroguardia). Desno krilo drugog borbenog reda nazivalo se osloncem desnog krila prvog reda, centar — centra, a levo krilo osloncem levog krila. Glavni sastavni deo centra činile su pešadijske brigade. Brigade drugog reda bile su postavljene iza intervala brigada prvog borbenog reda. Iza pešadije oba reda postavljao je Gustav Adolf nekoliko konjičkih eskadrona od po 200 do 300 konja. Između eskadrona mogla su doći odeljenja strelaca. Teška artiljerija dolazila je napred, a laka u međuprostore brigada odnosno između brigada (centra) i konjice (krila). Glavninu krila činila je konjica postavljena po eskadronima naporedo, ponekad sa po kojim eskadronom u drugoj liniji koji su dolazili iza intervala eskadrona prve linije. U neke međuprostore eskadrona dolazili bi strelci. Eskadroni drugog borbenog reda bili su takođe postavljeni prema intervalima prvog borbenog reda, ali njihov glavni zadatak je bio da osiguraju bok čitavog borbenog poretka.

Bitaćni poredak Gustava Adolfa je bio složeniji i raščlanjeniji nego ma koji drugi dotle u istoriji. On se bitno razlikovao od glomaznih carskih poredaka. Činio je celinu koja je omogućavala svojim sastavnim delovima da dođu do punog izražaja. Složenost poretka pretpostavljala je dobro izvežbanu i disciplinovanu vojsku.

Vrhovni komandant je svuda bio vladalac. Kada nije lično komandovao, poveravao je vojsku izabranom vojskovođi koji se u Srbiji Nemanjića zvao *veliki vojvoda*, a na Zapadu *kapetan*. Car Dušan je tražio od pape da ga imenuje *kapetanom* hrišćana protiv Turaka. Uostalom u to vreme su se svi vojni ko-

mandanti nazivali kapetanima. Tek u XVI veku se ovaj naziv ograničio na komandire četa. Komandanti vojsaka zvali su se *generalni kapetani* (capitaine général), negde *generalni pukovnici* (colonel général), *generallajtnanti* (lieutenant général des armées du roi) pri čemu, kako se to vidi iz francuskog naziva, oni su predstavljali zamenike vladaoca. Krajem XVI veka se *general* javlja kao komandant operativne vojske, a *generallajtnant* je bio njegov pomoćnik.

Bitno je da su vojskovođe imale punu vlast odlučivanja. Lazar Švendi, pisac i vojskovođa iz druge polovine XVI veka ovako opisuje njihove kompetencije: „Vojskovođa (Feldoberst) ima pravo da upravlja ratom, pregovara sa neprijateljem, opседа i deblokira gradove, angažuje i otpušta vojnike, da osvaja zemlje i narode milom ili silom, da kažnjava prestupe, nagrađuje vrline, da postavlja pukovnike i kapetane u gradovima i tvrđavama koji stoje pod njim. Ali nema vlasti, bez izričitog naređenja svoga vladaoca, da izaziva nove ratove ili da se neprijateljem zaključa mir ili duže primirje izuzev u hitnim slučajevima”¹⁹.

Ratni se saveti pominju vrlo često, ali su to i stvarno savetodavni organi. Vojskovođe nisu bile vezane za njihove zaključke. Druge prirode je bio čuveni bečki *Dvorski ratni savet* (Hofkriegsrat). Ustrojen je 1556 kao najviša centralna vojno-upravna ustanova i kao vojni kabinet vrhovnog komandanta (vladara), koja je do osnivanja Ministarstva rata (1848) rukovodila organizacijom austrijske vojne sile u miru i ratu. Savetodavno je uticala i na operacije. Oslanjajući se na vladaočev autoritet, Dvorski ratni savet znao je upravljati operacijama koje su se odvijale na stotine kilometara daleko od Beča, mešajući se tako u nadležnost vojskovođa i kočeći njihovu inicijativu, ali su i neodlučni komandanti često tražili njegove instrukcije. Za izgradnju, održavanje i upravljanje odbranom Hrvatske i Slavonske vojne krajine 1578 formiran je u Gracu *Nutarnjo austrijski dvorski ratni savet* koji je postojao sve do 1743. Pojava Dvorskog ratnog saveta izražava tendenciju centralne vlasti da stavi pod svoju kontrolu i ratovodstvo. Ta se pojava javlja i u evropskim državama u drugim oblicima. Vojvoda od Angtrijena je 1544 iz Italije poslao čoveka u Pariz da

¹⁹ Anger G., Isto str. 511.

od kralja izmoli dozvolu da tuče bitku. Mora se priznati da su vladaoци morali biti nepoverljivi prema svojim vojskovođama, poslodavcima takvih vojnika koji nisu znali ni za otadžbinu ni za kralja.

III

ITALIJANSKI RATOWI

1. BORBA ZA PREVLAST NAD ITALIJOM

Ravnoteža snaga pet glavnih italijanskih država — Venecije, Milana, Firence, Papske Države i Napuljske Kraljevine — poremećena je 1494 francuskom intervencijom. Smatrajući da polaže pravo na Napuljsku Kraljevinu, jer je ranije pripadala francuskoj porodici Anžu, i obezbedivši savezništvo Milanske Vojvodine, upao je Karlo VIII u Italiju preko Mon Ženevra. Prvog septembra bio je na italijanskom tlu, 17 novembra stigao je u Firencu, a 22. februara 1495 ušao u Napulj. Flota Denove (grad je tada pripadao Milanu) podržavala je francuske operacije na kopnu.

Vojska Karla VIII nije bila velika, ali nigde nije naišla na ozbiljan otpor, mada je u Italiji bilo dosta elemenata za formiranje dobrih vojsaka. Bilo je novaca, ljudi, tehničkih mogućnosti, inventivne snage — Italija je bila tada u punom stvaralačkom naponu, ali vojske vredne tog imena nije imala. Nije bilo pogodnih državnih formacija koje su mogle stvoriti pešadiju švajcarskog ili nemačkog (landsknehtskog) tipa ili je uzeti u svoju službu kao što je učinio Karlo VIII. Milanska Vojvodina koja je svojim geografskim položajem mogla najviše otežati invaziju Poluostrva, stupila je u savez sa Francuskom čime je ova sebi osigurala sadejstvo denovljanske flote. Interes Venecije je bio okrenut više moru nego kopnu, pa je ostala neutralna. Vojnički slaba Firenca se pokorila, a papa Aleksandar VI nije praktično imao vojske. Napuljski kralj Alfons II je uzalud pokušao da preduhitri neprijatelja napavši kopnom i morem Milansku Vojvodinu. Njegov sin Ferdinand II, koji je nasledio krunu posle očeve abdikacije, pokušao je da dá otpor na reci Gariljanu, ali mu se vojska raspala, a jedan od njegovih najboljih vojskovođa prešao je na francusku stranu.

Lak uspeh Francuza zaplašio je Italijane. Inicijativom Venecije stvara se 31. marta 1495. Italijanska liga kojoj pristupaju Milanska Vojvodina, papa, napuljski kralj, dakle sve glavne italijanske države sem Firence, a od vanitalijanskih sila — Austrija, Španija, a kasnije i Engleska. Karlo se odjednom našao u vrlo teškom strategiskom položaju. Austrija i Engleska ugrožavale su mu metropolu, a italijanske države kojima je hitao u pomoć morem španski vojskovođa Gonzalvo de Kordova, mogle su mu preprečiti put za otadžbinu. Uvidevši to, u stečenoj kraljevini ostavio je Monpansjea kao vicekralja sa polovinom vojske, a sa drugom polovinom vratio se hitro u Francusku. Usput, kod Fornova (6. jul 1495) odbacio je italijansku koaliranu vojsku koja mu se isprečila na putu. Monpansje, opkoljen sa svih strana kod Atele morao se predati 20. jula 1496, a druge francuske trupe pod Obinjijem izdejstvovale su neometan povratak u Francusku. Gaeta i Tarent, poslednja francuska uporišta, pala su u toku zime 1496/97. Tako se završio potpunim neuspehom ovaj francuski upad u Italiju koji je imao još sve karakteristike srednjevekovnih pohoda neosigurane pozadine.

U to vreme se na Apeninskom Poluostrvu mnogo govorilo o slobodi, spasu i časti Italije. Ipak se Italijanska liga raspala čim su se Francuzi povukli. Nije mogla izdržati unutrašnje sukobe svojih članova. Odvojili su se i spoljni saveznici. Luju XII, nasledniku Karla VIII, nije bilo teško da drugi pohod u Italiju diplomatski bolje pripremi. Sporazumeo se sa Engleskom, sa Španijom je zaključio mir i savez, to isto je učinio sa Venecijom, a Švajcarska Konfederacija mu je dozvolila da na njenoj teritoriji regrutuje vojnike. Još ranije je njegov prethodnik osigurao saradnju Savoje koja je kontrolisala alpinske prelaze. Neposredno pre toga je Francuska bila posve izolovana; sada je bila na čelu velike koalicije.

Rat je ponovo otpočeo jula 1499. kada je francuska vojska prešla ponovo Alpe. Trajao je s prekidima 17 godina. Protivnici su se menjali, prelazili s jedne na drugu stranu, ulazili u koalicije i izlazili iz njih, ali u osnovi bila je to borba za prevlast u Italiji između Španije i Francuske koja se završila Noajonskim mirom (1516). Francuska je zadržala sever (Milano), a Španija jug (Napulj). Operisale su male vojske na prostranim vojištima gde se njihove akcije nisu mogle povezati u sistematsko osvajanje i okupaciju, pa je otuda njihova vlast

nad teritorijom bila vrlo labilna. Švajcarci igraju veliku ulogu, ali se afirmišu i landsknehti. Tuku se nekoliko značajnih bitaka, kod Čerinjole (1503), Ravene (1512) i Novare (1513).

U dotadanjim borbama za Italiju habzburška je kuća u licu svog šefa Maksimilijana I igrala sasvim sporednu ulogu. No, nizom korisnih brakova i drugih okolnosti ona postaje u to vreme najmoćnija dinastija Evrope. Karlo V je postepeno nasledio Burgundiju, Španiju (Kastiliju i Aragon) — uz ovu Sardiniju, Siciliju, Napulj i novoosnovane američke kolonije, a posle smrti njegovog dede Maksimilijana I i austriške zemlje. Karlov brat Ferdinand I osigurao je ženidbom habzburšku vlast nad Češkom i Ugarskom koja se već bila nadvila nad njima sticajem drugih okolnosti. Koncentracija tolike moći poremetila je ravnotežu u Evropi. Pretilo je da se ostvari srednjovekovna ideja univerzalne monarhije, naročito otkada je Karlo V izabran za nemačkog cara u oštroj konkurenciji sa francuskim kraljem Fransoaom I. Francuska je u prvo vreme bila jedini protivteg habzburškoj prevlasti u Evropi. Braneći svoj položaj i svoju nezavisnost ona je u neku ruku postala i nosiocem ideje o samostalnom razvoju evropskih država.

Carska kruna nije već odavno predstavljala nikakvu realnu silu, ali je davala tobožnja (vazalna) prava na one zemlje koje su ranije bile u sastavu Carstva. Karlo V, čim je stupio na carski presto, postavio je svoje zahteve na severnu Italiju i na burgundske zemlje koje su posle smrti Karla Smelog pripale Francuskoj. Tako su počeli ratovi između Karla V i Fransoa I, tačnije, između Carstva i Francuske za prevlast u Evropi, koji su se najvećim delom odigrali u Italiji.

Prvi rat (1521 — 1526) otpočeo je neuspešnim upadom Francuza u špansku Navaru. Tučeni su 30 juna kod Noena. Na severu su carevci prešli u ofanzivu, navodno sa 40 000 ljudi, pod komandom čuvenih ratnika, Frundzberga, Zikingena i grofa Nasauskog. Opseli su Mezjer i ugrozili Šampanju. Dotrčao je Fransoa, deblokirao Mezjer posle čega se rat stabilizovao u Artoau i Enou. Rešenje je palo u Italiji. Prosper Kolona, komandant špansko-papaskе vojske, krenuo je iz Bolonje prema Parmi, jedna flota pošla je prema Đenovi, dok se nemačka pešadija skupljala u Trentu za upad sa severa. Fransoa je tada uspeo da velikim novcem privuče Švajcarce na svoju stranu koji su se dotle kolebali između ratujućih strana. To se

odmah odrazilo na vojištu. Kolona je morao dići opsadu Parme. Ali, kao obično, Švajcarci nisu dugo izdržali pod zastavom. Masovno su se vratili kući. Tako je Lotrek, komandant francuskih trupa bio primoran da protivniku ponovo prepusti otvoreno polje i da se ograniči na odbranu gradova. Ali se ni tu nije mogao svuda održati. Nezadovoljno građanstvo pridružilo se francuskim neprijateljima. Lotrek je tako izgubio Milano, a zatim Lodi i Paviju. Ali u međuvremenu se carska vojska počela osipati zbog nedostatka novca, dok su Švajcarci ponovo počeli pristizati Francuzima. Tako se ravnoteža još jednom poremeti. Lotrek ponovo pređe u ofanzivu. Opsedne Parmu i krene ka Milanu. Međutim, u Italiju stiže Frundzberg sa jakom vojskom landsknehta. Kod Bikoke (27 april 1522) landsknehti potukoše Švajcarce čime dokazaše da ovi nisu nepobedivi. Ovim porazom Francuzi izgubiše Milansku Vojvodinu i bogatu Đenovu, a njihovim neprijateljima pridružiše se sada Mleci i Engleska. I unutra je Fransoa imao neprilika. Najmoćniji plemić, konetabl Karlo Burbonski pokušao je da se pomoću cara dočepa francuske krune. Zavera je otkrivena na vreme, pa je Karlo morao pobeći u Italiju.

Fransoa se ipak nije odrekao Italije. Zadržan sâm u zemlji burbonskom aferom, poslao je preko Alpa 30 000 ljudi pod komandom svog ljubimca, mladog admirala Bonivea, hrabrog ali bez talenta i iskustva. Dok je ovaj opsedao Milano, Peskara i Karlo Burbonski su prešli Ticin i ugrozili mu otstupnicu. Da ne bude otsečen, Bonive se povukao iza te reke, ali je i odavde bio izmanevrovan. Kada je prelazio preko Sezije, napadnut je i tučen 30 aprila 1524. Sâm je ranjen, a njegov zamenik Bajar, „vitez bez straha i mane” poginuo je od puščanog metka. Bilo je to kao neko znamenje nove ere vatrenog oružja.

Sada carevci prelaze u ofanzivu. Po naređenju Karla V Peskara je opseo Marsej. Dok su građani hrabro branili svoj grad, Fransoa je krenuo da napadače otseče od Italije. Da to izbegne, Peskara se naglo povuče zakopavši pritom svoje topove. Obe armije prelaze istog dana Ticin. Fransoa je opseo Paviju, a La Tremuj, njegov vojskovođa, Milano. Sem toga Fransoa je poslao jedan odred da osvoji Napuljsku Kraljevinu, a drugi da zauzme Đenovu. Dok je on rasparčao svoje snage carevci su dobili pojačanje. Ponovo je naišao Frundzberg sa landsknehtima. Kada su se osetili dovoljno jakim, krenuli su da deblokiraju Paviju. Trpeli su doduše zbog oskudice novca. Nedostajalo im

je oko 100 000 dukata da bi izmirili zaostale plate. Mnogo truda stalo je Frundzberga i Peskaru da nagovore svoje najamnike da izdrže pod zastavom još neko vreme. U suprotnom logoru, vojskovođe su savetovale francuskog kralja da izbegne bitku i da se povuče, navodeći da će se neprijateljska vojska raspasti sama zbog nedostatka novca, ali je Fransoa poslušao mladog Bonivea i primio bitku koju je izgubio za svega dva časa 24 februara 1525. Sâm je pao u ropstvo. „Sve je izgubljeno osim časti” — javio je svojoj majci. Da bi otkupio svoju slobodu morao se Madridskim mirom (14 januar 1526) odreći Italije, Flandrije, Artoa i Burgundije (Burgonje).

Pobeda Karla uplašila je Italijane. Papa, Mleci, Firenca i Milano prilaze Francuskoj i zajedno obrazuju Konjačku (Cognac) ligu. I ovaj *Drugi rat* (1526 — 1529) završio se povoljno za Karla V. Karlo Burbonski je zauzeo Milano. Njemu se pridruži Frundzberg sa jakim kontingentom landsknehta. Ali je to samo usložilo problem održavanja koji je i za Burbona bio težak. Milanska Vojvodina je brzo bila potpuno iscrpena. Nezadovoljna vojska je lagano krenula ka Pijačenci i Bolonji. Ove gradove nije uspela da iznenadi, a napasti ih nije mogla zbog nedostatka topova. Ishrana je bila nedovoljna, vreme rđavo sa snegom i mrazem, a plate su zamenjene obećanjima. Kod Bologne došlo je do pobune. Frundzberga je to tako kosnulo da ga je udarila kap. Potreseni sudbinom svog „oca”, landsknehti su se primirili i pod Burbonom nastavili pokret ka Rimu. Šestog maja 1527 zauzeli su grad i vandalski ga opljačkali (Sacco di Roma). Papa je otkupio svoju slobodu pod teškim uslovima i pobegao.

U međuvremenu su Francuzi sa engleskim novcem podigli u severnoj Italiji novu vojsku na čije je čelo stao Lotrek. On je zauzeo Paviju i zatim krenuo na jug da osvoji Napulj. Filibert Oranski, novi carski komandant koji je zamenio poginulog Burbona, jedva je uspeo da svoje vojnike izvuče iz Rima. Odstupio je u Napulj pod pritiskom francuske vojske. Tu je blokiran s kopna i mora. Situacija bi postala kritičnom da se denovljanska flota nije odmetnula i prešla caru. Sama francuska flota nije mogla da održi blokadu. U to je kuga pokosila većinu francuske vojske zajedno sa njenim komandantom Lotrekom. Ostatak se predao Oranskom. Još jedan pokušaj Francuza da se učvrste u Italiji osujećen je njihovim porazom kod Landrijana 21 juna 1529. Posle toga se obe iscrpene strane izmiriše u

Kambreu (3 avgust 1529). Francuska se odrekla Italije, a za uzvrat je dobila Burgonju. S papom se Karlo V sporazumeo ranije u Barceloni, a s Milanom i Venecijom zaključio je mir u Bolonji 23 decembra. Firencu je teško kaznio.

Trećem ratu (1536 — 38) dala je povoda smrt Frančeska Sforce, vojvode od Milana. Fransoa je brzim potezima ovladao Savojom i Pijemontom. Karlo je skupio u severnoj Italiji veliku vojsku; jedan deo uputio na Torino, glavninu pod Antoniom de Lejvom u Provansu, dok je Henrik Nasauski upao iz Nizozemske u Pikardiju. Na jugu, u Provansi, francuski konetabl Monmoransi izbegao je sudar, povukao se na Ronu i ušančio kod Avinjona. Narod se sklonio u utvrđena mesta sa hranom. Invaziona vojska je brzo počela da trpi od oskudice. Opsela je Marsej, ali se posle dva meseca povukla kada je srdobolja stala strašno da kosi njene redove. Ni severna Karlova vojska nije imala uspeha u napadu na Peron. Uproleće 1537 Monmoransi je upao u severnu Italiju i deblokirao Torino. Iduće godine sklopljeno je primirje u Nici na deset godina.

Četvrti rat (1542 — 44) izazvao je Fransoa kada su španske trupe pretrpele teške gubitke u bezuspešnom pohodu na Alžir (1541). Tom prilikom se udružio sa Sulejmanom Veličanstvenim dok je Karlo V našao saveznika u Henriku VIII, engleskom kralju. Prva godina rata protekla je bez značajnih događaja. Druge godine, 1543, Karlo je zauzeo Kambre, dok su Francuzi i Turci osvojili Nicu. Na istoku su Turci pritiskivali Karlovo brata Ferdinanda I. Godine 1544 beleže Francuzi lepu pobedu kod Čeresole (14 april), ali je ne mogu iskoristiti jer moraju da odvoje snage za sever. Tamo je, stvarno, bila zapretila velika opasnost. Henrik VIII i Karlo V krenuli su na Pariz, prvi sa severa, drugi sa istoka. Francuzi su se pred njima povlačili izbegavajući bitku na otvorenom polju. Branile su se samo tvrđave. One su iscrple invazione vojske. Blizu Pariza trpele su one i od nedostatka hrane i novca. Kada su stanovnici glavnog francuskog grada počeli već da beže sa svojom imovinom, Karlo i Henrik su došli do zaključka da su preslabi za napad na taj veliki objekat. I ova se velika operacija završila u obostranoj iscrpenosti, bez bitke. Karlo je osećao i pritisak Turaka na Austriju. Mir, potpisan 18 septembra 1544 u Krepiju, utvrdio je *status quo ante*. Karlo je zadržao prevlast u Italiji, a Francuska je sačuvala svoju samostalnost, ali je još sa svih strana bila pod pritiskom špansko-habzburških poseda.

2. BITKA KOD ČERINJOLE

(28 april 1503)

Gonzalvo se postavio na visu obraslom vinovom lozom i zaštitio se rovom i bedemom na koji je stavio strelce i svih svojih 14 oruđa. Francuzi, pod komandom vojvode od Nemura, otpočeli su borbu sa 12 oruđa — koliko su imali. U tom artiljerijskom dvoboju su Španci, zaštićeni bedemom i prikriveni lozom, trpeli mnogo manje. Najzad je Nemur bacio svoje trupe u napad koji je lako odbijen. Posle toga je Gonzalvo prešao u protivnapad sa svojom pešadijom. Intervencija čuvenog Bajara sa francuskim *žandarmima* slomila se u artiljeriskoj vatri i o zbijene redove španskih kopljanika.

Razumnu kombinaciju vatre, prepreke (fortifikacije) i udara (protivudara) vidimo prvi put u ovoj bici. Ona zaslužuje stoga da se navede na čelu Novog veka. I učesnici su uočili da se ovde zbilo nešto novo. Fabricije Kolona, koji je na španskoj strani komandovao konjanicima, ističe da bitku nije rešila hrabrost trupa niti vrednost vojskovođa već rov i bedem poseditelja.

3. BITKA KOD RAVENE

(11 april 1512)

Ligaška vojska pod komandom napuljskog vicekralja Kardone zauzela je položaj jugoistočno od Ravene. Levo krilo naslonila je na duboko usečenu reku Ronko. Izvori ne pominju naslon desnog krila, ali sudeći po terenu i ono je bilo naslonjeno na teže prohodno zemljište. U toku noći pred sudar, komandant pešadije Pedro Navaro, čovek koji je od običnog vojnika dostigao najviše vojničke položaje i bio poznat kao vešt fortifikator, naredio je da se pred frontom iskopa rov koji nije stizao do reke, bilo što nije bilo vremena, bilo što se htela ostaviti ispadna kapija. S obzirom na utrošeno vreme, rov nije mogao biti dubok. Iza rova postavljeno je oko 50 dvokolica iz kojih su štrčala dugačka koplja.

Iza rova postavljena je i španska pešadija, svega oko 6000 ljudi, u nešto pliće raspedu nego obično. To je bila elitna

trupa ligaške vojske koju je bio organizovao Gonzalvo de Kordova. Iza nje došla su dva pravougaona stroja (bataljona); prvi je obrazovalo 4000 vojnika italijanske pešadije, a drugi 3000 vojnika mešovite špansko-italijanske pešadije. Teška konjica (1400) grupisana je na levom krilu, a laka (1500) na desnom. Strelci i laka artiljerija (serpentine) su postavljeni pred front između kola, a teška artiljerija na levo krilo. Bilo je u svemu 24 oruđa.

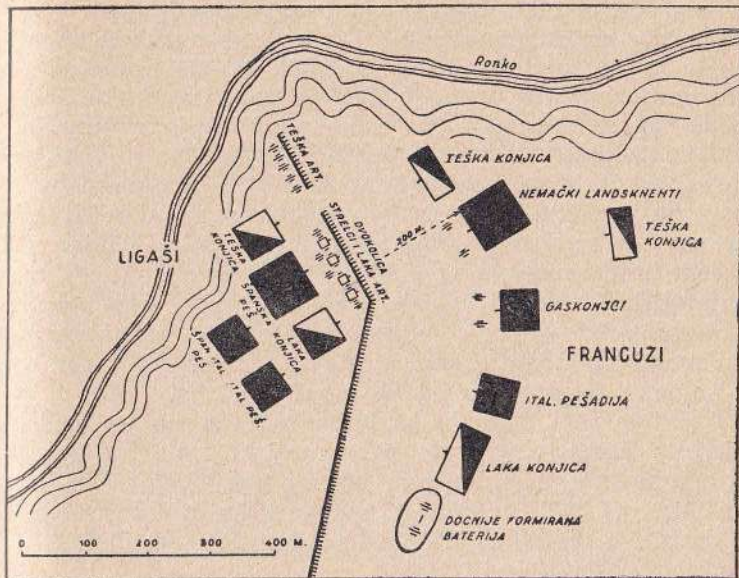
Ligaši su bili brojno slabiji. Njihov cilj nije bio da izazovu bitku već da se postave tako da Francuzi ne mogu nastaviti s opsadom Ravene. A ako ipak dođe do bitke, rešili su da je tuku defanzivno. U tome, da li se treba postaviti bliže ili dalje od Ravene bilo je razlike u gledanju među Kardoninim savetnicima. Fabricije Kolona, komandant konjice, zalagao se za položaj koji je bio nešto dalje od Ravene i koji je po njegovom mišljenju imao sve potrebne osobine: bio je taktički jak (teško se mogao napasti), lako se mogao snabdevati, a onemogućavao je neprijatelju opsadu Ravene. Kardona je ipak poslušao savet komandanta pešadije, Navara, mada je Kolona ukazivao da će na bližem položaju doći do bitke.

Francuzi su bili nadmoćniji. Prema 15 900 ligaša imali su blizu 22 000 ljudi. Njihovo jezgro je činilo 5000 landsknehta; 8000 gaskonjskih kopljanika i 4000 francuskih i italijanskih pešaka bili su slabije borbene vrednosti; teških konjanika bilo je 1900, lakih 2000, samostrelaca 1000, a topova 50. Uprkos nadmoćnosti, a s obzirom na jačinu neprijateljskog položaja, u francuskom logoru nije vladala jednodušnost, da li treba napasti ili ne. Ali pošto je jedina alternativa bila neslavno povlačenje, mladi i smeli francuski komandant Gaston de Foa se odlučio na napad.

Francuski logor se nalazio prema Raveni između reka Ronka i Montona. Da bi mogli napasti, Francuzi su morali preći Ronko. Most se nalazio oko 500 m od ligaškog položaja. Prelaz su otpočeli u praskozorje. Iako su se koristili i gazovima bio je to za njih kritičan trenutak. Uočivši to, Fabricije Kolona predložio je vicekralju da se protivnik napadne pri prelazu, ali je ovaj ostao veran Navarovom planu da se dočekaju na izabranom položaju koji je smatrao nesavladljivim. Francuzi su dakle mogli neometano da pređu reku i da se postroje za bitku frontalno prema neprijatelju, sa pešadijom u centru, teškom konjicom na desnom, a lakom na levom krilu. Pešadija je bila

nešto povučena unazad, pa je borbeni poredak dobio oblik polumeseca, ali nije jasno zašto je to učinjeno. Artiljerija je u početku bila postavljena pred celim frontom. Francuska pešadija je bila udaljena od protivničkog rova svega 200 koraka.

Bitka je otpočela artiljeriskim dvobojem. Francuska artiljerija je bila nadmoćnija (50 : 24) ali je protivnička imala prednost položaja. Francuski artiljerici sa centra i levog krila nisu mogli videti neprijateljsku pešadiju. Uspešno je dejstvo-

Sk. 4. — Bitka kod Ravene, 11 IV 1512

vala samo francuska artiljerija s desnog krila protivu neprijateljske pešadije i konjice levog krila. Ligaška artiljerija je sa svoje strane nanosila landsknehtima teške gubitke. Rezultati su bili nekako u ravnoteži. Tada je vojvoda Alfons od Este — možda najznačajniji artiljerac svog vremena, čiji je kontingent u francuskom artiljeriskom parku bio najveći i najbolje izvežban — prebacio artiljeriju centra i levog krila na krajnje levo krilo, tu obrazovao jednu veliku bateriju i počeo uspešno da tuče špansku pešadiju i konjicu. Navaro je tada naredio da se pešadija povuče iza nasipa reke i da tu legne.

Konjica to nije mogla učiniti. Gubici koje je trpela nisu mogli biti veliki s obzirom na brzinu gađanja i efekat zrna, ali su bili nepodnošljivi za nedisciplinovane vitezove. „Zar treba poginuti, a da ne isučemo mač” — uzviknu Kolona. Pošto je uzaludno nastojao da nagovori Kardonu na ispad, krenuo je sam u napad sa svojim teškim konjanicima. Tada je za njim pošao i Kardona na čelu druge grupe teških konjanika, odreknuvši se faktično uloge glavnog komandanta. Zametnuli su tako borbu sa francuskim žandarmima u kojoj su podlegli. Laka špansko - italijanska konjica s desnog krila, koja se ugledala na tešku, doživela je istu sudbinu. Navaro, međutim, je ostao dosledan svojoj defanzivnoj koncepciji. Tek kada je francuska pešadija krenula napred i počela da prelazi rov, uputio je svoju pešadiju u protivnapad. Udar španske pešadije pokolebao je Gaskonjce. Dojurio je tada Gaston de Foa sa 30 teških konjanika njegove pratnje da ih podrži. Tom prilikom poginuo je od ruku jednog španskog pešaka. Landsknehti su međutim izdržali udar. Bitka je rešena intervencijom pobedničke francuske konjice koja je neprijateljskoj pešadiji udarila u bokove. Francuska pobjeda je bila potpuna. Izvuklo se u redu samo oko 3000 španskih pešaka, ali su svog komandanta Navara ostavili u neprijateljskim rukama. Kolona i Peskara su takođe zarobljeni.

Teško je reći kako bi se bitka završila da je špansko - italijanska konjica sačekala neprijateljski napad. Sigurno je da u tom slučaju ne bi došlo do bočnog konjičkog udara koji je rešio bitku, ili bi do toga došlo mnogo kasnije pod pretpostavkom da bi i u tom slučaju francuska konjica pobjedila. A dotle se na frontu moglo desiti svašta.

4. BITKA KOD NOVARE

(6 jun 1513)

Početkom juna 1513 oko 14 000 Francuza pod La Tremujom opsedalo je 6000 Švajcaraca koji su se zatvorili u Novari da tu sačekaju pojačanja koja su dolazila sa severa. Situacija u Novari nije bila povoljna: mnogobrojna i odlična francuska artiljerija rušila je grad i njegova utvrđenja, a hrane je bilo još samo za nekoliko dana.

Zbog toga su Švajcarci sa severa žurili. Njihove kolone su pojedinačno prelazile preko Alpa najbližim prevojima. Njihovim kapetanima je bilo naređeno da ne čekaju jedni na druge više od 48 časova, već da posle tog roka nastoje da dođu u vezu sa opsednutim odredom. U Oledu, 20 km od Novare, prikupilo se 4 juna oko 6000 ljudi. Jedna kolona od 2000 bila je još na maršu. Ipak su švajcarski komandanti rešili da napadnu Francuze. Nisu sačekali zaostalu kolonu, jer su se bojali da će Francuzi otstupiti. Oni su tražili rešavajuće sudare jer narodni poziv — to su Švajcarci u masi i bili u doba njihovih velikih uspeha, nema vremena za komplikovane manevre. Ljudi se što pre moraju vratiti svojim poslovima.

Švajcarci su dobro ocenili svoje protivnike. Kada su Francuzi saznali oko podne 5 juna o njihovom nadiranju iz Oleda ka Novari i o drugoj koloni koja je bila na maršu od Koma za Galerate, rešili su da otstupe u istočnom pravcu da bi se približili svojim saveznicima Mlečanima. Na taj način oni su omogućili da se glavna kolona (6000) spoji sa posadom Novare. U francuskom ratnom savetu raspravljalo se i o mogućnosti da se nailazeća švajcarska kolona napadne i odbaci. Ta alternativa je napuštena možda zbog toga što se zaziralo od borbe na dva fronta do koje bi nesumnjivo došlo. Garnizon Novare ne bi pasivno posmatrao bitku koja bi se odigrala na nekoliko kilometara od grada.

Odluka Francuza ne bi se mogla mnogo kritikovati da je energično izvedena. Oni su mogli duže operisati od Švajcaraca. Oni su znali da se Švajcarcima žuri kući. Ali uveče istog dana bili su odmakli svega 4 km od Novare i tu zanoćili. Omogućili su samo švajcarskoj koloni da deblokira grad i da se sjedini sa njegovom posadom. I dok su se švajcarski borci bratimili i gostili, njihovi komandanti su na ratnom savetu doneli odluku da idućeg jutra napadnu Francuze ujedinjenim snagama, ali ne čekajući kolonu koja je bila još na maršu. Tu odluku treba ceniti i prema naporima koje su dotle izdržali. Neki švajcarski kontingenti imali su zasobom devet dana marša po teškom planinskom terenu, prosečno po 40 km dnevno. Treba je ceniti i prema odnosu snaga: u pešadiji su bili približno ravni, od konjice su imali nekoliko lombardiskih vitezova prema 1600 francuskih konjanika od kojih najmanje 1100 teških (oklopnih), a od artiljerije svega osam slabih oruđa prema 25 francuskih topova sa odličnom poslugom. No, treba imati u vidu da Švaj-

carci nisu dotle izgubili nijednu bitku. Osećanje nadmoćnosti nad francuskom pešadijom i nad landsknehtima, kojih je bilo oko 6000 u francuskoj vojsci, potenciralo je njihove boračke i taktičke kvalitete.

Kao kod Nansija 36 godina ranije, prethodnica Švajcaraca dobila je zadatak da obuhvati desno francusko krilo, glavčina levo, a zaštitnica da za prvi mah demonstrira na frontu. Težilo se da se neprijatelj iznenadi, kao kod Gransona i Mora. Ovdje to nije sasvim postignuto. Francuzi su bili na oprezi. Njihova pešadija se na vreme postrojila, konjanici su stigli da uzjašu svoje konje iako nisu imali dovoljno vremena da se potpuno opreme. I komandant, La Tremuj, je napola opremljen uzjahao svog konja.

Švajcarska prethodnica, svega oko 1000 ljudi, naišla je na težak teren, na kome se stalno cepao nespretn i glomazan švajcarski pravougaoni stroj, a usto i na efikasnu vatru francuske artiljerije. Kada su švajcarske vođe uvidele da se francusko desno krilo ne da neposredno obuhvatiti, zahvatili su šire u levo da ponovo pokušaju obuhvat van dejstva neprijateljske artiljerije. Kada su počeli da prelaze neki kanal za navodnjavanje, naišlo je oko 500 lakih francuskih konjanika. Tu se razvila ogorčena borba. Jedan otsečeni deo Švajcaraca, oko 400 ljudi, pobegao je čak u Novaru. Švajcarci su u tom okršaju izgubili i tri topa. Ali se nisu dali odbaciti.

U međuvremenu je i švajcarska glavčina, jaka oko 7000 ljudi, krenula u obuhvat levog francuskog krila koje je obrazovalo 6000 landsknehta od kojih 800 strelaca sa vatrenim oružjem. Oni su zalomili svoj front iza nekog rova, a kada je švajcarski pravougaoni stroj usled terena i vatre doveden u nered, prešli su u protivnapad. Došao im je u pomoć i deo francuskih žandarma uprkos vrlo nepovoljnom terenu za njihovo dejstvo. Dugo je borba bila u ravnoteži. Očevici su već verovali da će se završiti švajcarskim porazom. Nisu računali sa švajcarskom prethodnicom. Ona je najzad razbila laku francusku konjicu i zatim napala desni bok francuske pešadije (Gaskonjaca). U to je s fronta krenula na njih i švajcarska zaštitnica. I u toj borbi učestvovao je deo francuskih žandarma ali nisu došli mnogo do izražaja zbog nepovoljnog terena. Jače su se osetili njihovi pratioci, strelci (s lukom). Kada su Gaskonjci najzad odbačeni koncentričnim dejstvom prethodnice i zaštitnice, sručili su se svi Švajcarci na landsknehte.

Opkoljeni sa svih strana, gotovo svi su podlegli švajcarskom besu. Nisu mogli očekivati milost od svojih konkurenata na tržištu najamnika.

Od 14 000 ljudi, Francuzi su izgubili oko 7000. I gubici Švajcaraca su bili znatni: 1500 mrtvih.

Kao Hanibal kod Kane, tako je i ovde slabiji pošao u dvostrukom obuhvat. Kod Francuza ne možemo uočiti nikakve koncepcije. U toku akcije vrhovno vođstvo se ne oseća ni na jednoj ni drugoj strani.

Švajcarci su sa mnogo inicijative sprovodili svoju smelu početnu ideju, dok su se Francuzi skamenili u neobjašnjivom pasivitetu. Teren ne može sasvim objasniti slabo učešće odličnih francuskih žandarma od kojih je poginulo svega 40.

5. BITKA KOD BIKOKE

(27 april 1522)

Komandant carevih snaga, Prosper Kolona, raspolažao je sa svega 19 000 ljudi prema 32 000 koliko je imao njegov protivnik Lotrek, komandant francusko-mletačke vojske. Zbog toga je zauzeo vrlo jak položaj kod Bikoke, nekoliko kilometara severno od Milana. Front, dugačak oko 600 m, bio je zaštićen mekom, levo krilo se naslanjalo na močvaru, a desno na duboki vodeni rov. Pred front postavljena je artiljerija, a uz nju strelci u četiri vrste koji će naizmenično gađati: prve dve vrste će leći čim opale, da bi zadnje dve mogle dejstvovati preko njih. Iza strelaca postavljen je duboki stroj landsknehta pod Frundbergom i španska pešadija pod Peskarom. Konjica je došla iza pešadije da bi sprečila eventualan obuhvat desnog boka. Čak je i pozadina bila zaštićena sa 6000 naoružanih milanskih građana. Prosper Kolona se zadržao u neposrednoj blizini toliko nadmoćnijeg neprijatelja da bi sprečio opsadu Milana. Iako se potpuno ograničio na defanzivu, nije bio lišen povoljnih strategijskih perspektiva. Mogao je pouzdano računati da će se Švajcarci vratiti kući ako uskoro ne dođe do bitke. A ako do bitke dođe, njegov jak položaj davao mu je mnogo izgleda na pobedu.

Lotrek nije želeo da napada na tako jak položaj, ali su ga Švajcarci, jaki 15 000 ljudi, na to primorali, zapretivši mu da

će ga inače napustiti. Oni su formirali dve podjednake napadne kolone širine 100, a dubine 75 ljudi. Jedan odred od oko 3000 ljudi, pretežno konjanika, dobio je zadatak da obuhvati desno protivničko krilo. Ostatak, Mlečani i druge italijanske trupe, svega oko 14 000 ljudi, postavljen je u rezervu. To je neobično velika rezerva. Na frontu od 600 m nije ni bilo mesta za više od 15 000 ljudi. Rezerva je mogla poslužiti za pothranjivanje napada, a i za prihvata u slučaju da Švajcarci budu odbačeni.

Svojim uobičajenim elanom jurnuli su Švajcarci kroz vatreću zavesu, a kad su počeli da se penju uz usek, naišao je protivudar landsknehta i Španaca. Posle kraće borbe napadači su odbačeni sa velikim gubicima koji se cene na 3000 mrtvih. Osujećen je i francuski obuhvatni pokušaj. Lotrek nije angažovao svoju rezervu da nastavi borbu, a pobednici nisu gonili. Peskara je to predložio, ali je Frundzberg odbio s obrazloženjem da je tog dana bilo dovoljno časti. S njim se složio i glavni komandant, Prosper Kolona.

Bio je to prvi poraz Švajcaraca posle dvovekovnih pobeda.

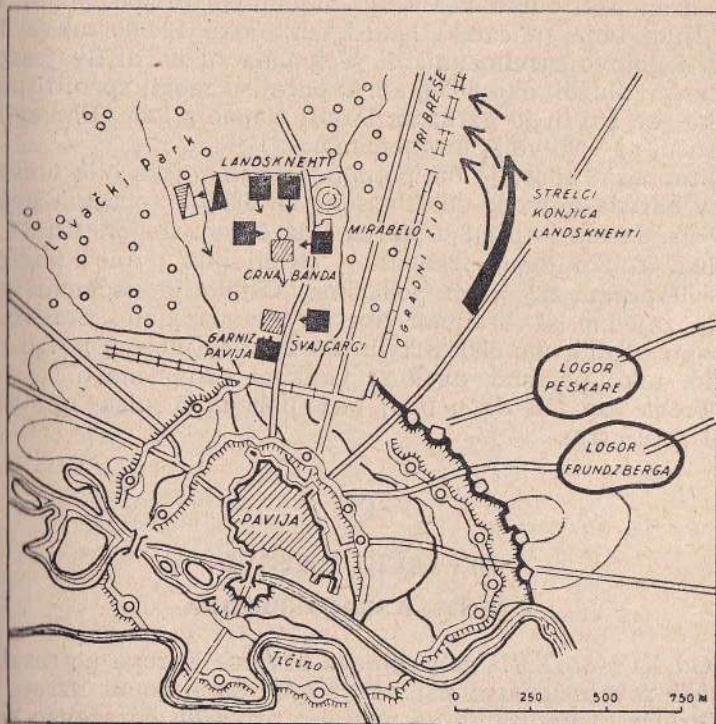
6. BITKA KOD PAVIJE

(24 februar 1525)

Paviju je branio Španac Antonio de Lejva, jedan od najznačajnijih vojskovođa toga vremena, sa blizu 6000 ljudi — 5000 landsknehta, 400 španskih pešaka i 400 konjanika. Francuzi su je opsedali sa oko 20 000 pešaka, 3000 konjanika i 53 oruđa. Opsada je trajala od 24 novembra 1524. Branioci su odbili nekoliko direktnih napada, pa je kralj Fransoa rešio da tvrđavu izgladni. Krajem januara naišla je careva vojska pod Peskarom i Frundzbergom, u svemu oko 22 000 pešaka, 2300 konjanika i 16 topova. Njena pojava nije bitno izmenila planove Francuza. Oni su to predviđali, pa su se spolja dobro utvrdili cirkumvalacionom linijom. Fransoa nije prihvatio savet nekih svojih vojskovođa da napusti opsadu, gde je bio uklešten između dva protivnika, i da odmaršuje na neki drugi položaj da bi vreme radilo za njega. Računao je da će pobediti izdržljivošću: da će tvrđava podleći gladi, a spoljna vojska se raspasti zbog nedostatka novca. Sve svoje snage grupisao je na istočnoj strani odakle su naišli Peskara i Frundzberg.

Ni carevcima nije bilo stalo do bitke. „Bože, daj mi 100 godina rata, ali nijedne bitke — kukao je Peskara, ali sada nema drugog izlaza”. Stvarno, nisu je mogli izbeći. Najamnici nisu hteli da čekaju. Desetog februara nagovoreni su da izdrže još samo 12 dana. Ali gde napasti dobro utvrđen francuski položaj? Jedinu mogućnost pružalo je njihovo severno krilo koje je zalazilo u veliki lovački park (Mirabelo) ograđen neprekidnim jakim zidom i zbog toga slabo čuvan. Ako se u tom zidu stvori nekoliko breša i kroz njih ubace znatne snage pre no što Francuzi stignu da se prikupe, onda se bitka može zametnuti sa izgledima na uspeh.

To je učinjeno. Noću između 23 i 24 februara španski pioniri (vastadores, guastadores) probili su jurišnim ovnovima tri breše na najsevernijem delu zida. Noć je bila mračna i olujna,

Sk. 5. — Bitka kod Pavijske, 24 II 1525

pa Francuzi nisu ništa opazili. Otkako su vojske došle u bliži dodir carevci su gotovo svake noći preduzimali poneku manju akciju što je otupilo budnost Francuza. Dok su pioniri otvarali breše, sva je vojska krenula prema severu. Uzoru otpočeo je prolaz. Na čelu su bili strelci, zatim je došla konjica i najзад landsknehti.

U parku je logorovalo oko 800 žandarma, cvet francuske aristokratije. Njima su pritekli u pomoć laki konjanici. Pod neposrednim vođstvom kralja Fransoa pošli su zajedno u napad. Stupila je u akciju i francuska artiljerija. U prvom naletu carski konjanici su odbačeni. Smatrajući se već pobednikom, kralj Fransoa je tada rekao jednom svom vitezu, do koga se borio: „Gospodine, večeras ću se nazvati gospodarem Milana”. Ali su carski strelci ubrzo prekinuli francuski uspeh. Naišao je zatim francuski odred nemačkih najamnika (Crna banda), oko 5000 ljudi koje su carski landsknehti, oko 12 000, uhvatili u klešta i gotovo sasvim uništili. Tek tada su naišli Švajcarci u francuskoj službi, oko 8000, ali ni oni nisu mogli sprečiti poraz utoliko pre što ih je garnizon Pavije napao s leđa. Podlegli su u obruču, sa vrlo velikim gubicima.

Francuski poraz je bio potpun. Sva je vojska bila uništena izuzev odreda vojvode od Alansona od 4000 francuskih pešaka i 400 žandarma koji su ostavljeni da čuvaju logor. Od 18 000 vojnika, koliko je na francuskoj strani bilo u bici, poginulo je 6000 prema najnižim podacima. Ostalo je većinom zarobljeno zajedno sa kraljem. Spaslo se vrlo malo. Carevci su navodno imali samo 500 mrtvih. To nije isključeno, jer su protivnika tukli počesno, uvek sa velikom nadmoćnosti.

Treba zapaziti da u ovoj bici pobednici nisu upotrebili svoju artiljeriju.

IV

SELJAČKI RATOVI

1. OPŠTA KARAKTERISTIKA

Od XIV do XVII veka mnoge krajeve Evrope potresali su seljački revolucionarni ustanci. Svuda su osnovni uzroci bili isti. Prelaz sa naturalne na novčanu privredu odražavao se na seljake većim ekonomskim pritiskom feudalaca, kojima nije

bilo nikad dovoljno novaca da u novim društvenim i ekonomskim uslovima održe svoj položaj. Teret čestih ratova nosili su najviše seljaci, posredno i neposredno. Na njih se prenosio najveći deo poreza, a usto bili su i glavni predmet pljačke razuzdanih najamničkih vojsaka. „Na seljaku je počivala čitava zgrada društva: kneževi, činovnici, plemstvo, sveštenstvo, patriciji i građani”²⁰.

Zajedničko je svima seljačkim ustancima da u početku nisu nigde bili upravljani protiv centralne (kraljevske) vlasti. Neprijatelji seljaka su bili njihovi neposredni mučioc, feudarci. Protiv ovih je bio upravljani sav njihov bes. Njihovi ciljevi i zahtevi, ma koliko se pozivali na „stare pravice” bili su sasvim u pravcu istoriskog razvoja. Oni su tražili ograničenje odnosno ukidanje feudalnih prava, ono što su francuski seljaci postigli tek 1789. Zajednički je bio u osnovi i vojnički karakter seljačkih ratova. Počinju eruptivno opštim narodnim ustankom. Prvi napadni objekti su feudalni zamkovi. Zauzimaju se, ruše i pale. Postupak sa njihovim omrznutim sopstvenicima je surov, metostimično okrutan, ali su hroničari i istoričari u tome mnogo preterivali. Dolazi zatim do sudara na otvorenom polju sa plemićkim skupinama koje se najčešće završavaju uspešno za brojno nadmoćnije seljake. Stupaju najzad u akciju dobro naoružane kraljevske (kneževske) vojske najamnika sa artiljerijom, koje pre ili posle, bez izuzetka, tuku slabo naoružane seljačke vojske u otsudnim sudarima. Reakcija plemstva je neuporedivo svirepija od najgorih izgreda seljaka.

Seljački ustanci nisu nigde uspeli. Slomili su se o organizovan otpor kneževa (kraljeva), plemstva i gradova. Kneževi su bez izuzetka stali na stranu plemstva koje je primilo prvi udar. Crkva takođe. Saradnja pojedinih sveštenika čini izuzetak. U gradovima su patricijski i građanski elementi bili takođe na drugoj strani po prirodi svojih interesa, a plebejska opozicija, sastavljena iz vrlo različitih elemenata, učestvovala je delom u kneževskim vojskama kojim su podlegli seljaci, delom u seljačkim zaverama i odredima „gde njihov demoralizatorski uticaj izbija na svakom koraku”²¹, a delom u borbama gradskih

²⁰ F. Engels, Nemački seljački rat, str. 36. Engels ovde govori o prilikama koje su vladale u Nemačkoj početkom XVI veka ali njegov društveni spektar vredi i za druge zemlje uoči seljačkih pokreta.

²¹ F. Engels, isto str. 35.

stranaka koje seljački pokret zaoštrava. Samo su mestimično začeci proleterskog elementa u plebejskoj grupi trenutno uzeli maha nad svima ostalim grupama koje su učestvovala u seljačkim pokretima. Pa ni međusobno nisu seljaci bili sasvim složni. Razdirale su ih lokalne i regionalne tendencije. Pod tim uslovima nije se mogla izravnati vojnička prevlast plemstva i vladalaca.

2. ŽAKERIJA

Seljačkih ustanaka je u Francuskoj bilo mnogo. Žakerija (jacquerie), nazvana tako po francuskom seljaku kome se plemstvo izrugivalo nazivajući ga *Jacques Bonhomme* (Jakov dobričina ili glupi), prevazišla je sve ostale svojim razmerama, a planula je u trenutku kada je francuska monarhija proživljavala vrlo tešku krizu.

Posle poraza kod Poatjea (1356) Francuska je ostala bez kralja, vojske i novaca. Da bi došao do novaca, dvadesetogodišnji prestolonaslednik Karlo koji je zamenio zarobljenog kralja, sazvaio je Staleže oktobra 1356. U njima vodi glavnu reč Etjen Marsel, glavar pariskih trgovaca. On zahteva da prestolonaslednik otpusti svoje rdave savetnike i da dopusti kontrolu vlade putem izabrane komisije. Karlo odugovlači. Najzad, februara 1358 Etjen Marsel diže pariski narod na ustanak i pred očima Karla pogubi dva njegova maršala (massacre des maréchaux). Ovim je buržoazija stupila u otvoreni sukob sa monarhijom. Karlo napušta Pariz i saziva Staleže u Kompjenju dok Etjen Marsel, gospodar Pariza, organizuje odbranu prestonice.

Rad Staleža u Kompjenju završio se 14 maja 1358 odlukom da se poprave plemićki zamkovi i u njih postave posade. Glavni teret opravki snosili bi seljaci, a posade bi činile one zloglasne bande (kompanije) najamnika od kojih su najviše trpeli upravo seljaci. Trebalo je dakle da grade uporišta plemstvu i njihovoj soldateski, svojim najvećim neprijateljima. Nezadovoljstvo seljaka izbilo je na površinu 28 maja u Sen Leu gde su savladali neku skupinu najamnika. Znajući da se od njih moraju nadati svirepoj odmazdi, reše seljaci da nastave borbu protiv feudalaca. Za vođu izaberu Gijoma Karla (Kal), snažnog seljaka iz sela Melo, dobrog govornika, bivšeg voj-

nika. Posle nekoliko dana pod njim se skupilo 5—6 hiljada seljaka iz doline Oaze i okoline. Među seljačkim komandantima pominju se i neki plemići, vični ratu.

Seljačka vojska je nekoliko dana rušila feudalne zamkove bez otpora. Njen vođa je znao da je pokret osuđen na neuspeh ako ne pridobije gradove. Ali tu nije imao uspeha. Kompjenj ga je odbio, Amjen i Sanlis su mu zatvorili vrata. Poslednji je samo pomogao seljacima da zauzmu neka plemićka uporišta u okolini koja su smetala gradu. Etjen Marsel je imao računa da podrži pokret. On je poslao Gijomu Karlu oko 300 pariskih vojnika pod Žanom Vajanom i neke drugeiskusne ratnike. Oni su pomogli seljacima da zauzmu zamkove između Sene i Oaze koji su otežavali snabdevanje Pariza. Ali kada je navarski kralj, Karlo Zli, sa anglo-navarskim trupama krenuo protiv seljaka, Žan Vajan ih je napustio. Do rešavajućeg sudara došlo je 10 juna kod Meloa. Karlo Zli je najpre namamio Gijoma Karla u svoj logor pod izgovorom pregovora, a zatim je razbio obezglavljenju seljačku vojsku. Osveta plemstva je bila strašna. Pobijeno je više od 20 000 seljaka. Etjen Marsel otvorio je pobjedniku vrata Pariza.

3. U ENGLESKOJ

Neposredan povod ustanku engleskih seljaka dao je nepopularan lični porez (glavarina) kojim je trebalo platiti rat sa Francuskom, izvor bogatstva i pljačke za vladajuću klasu. Ali je nezadovoljstvo tinjalo dugo pod površinom otkako je Parlament pokušao da krizu radne snage izazvanu kugom (1348 — 50) roši reakcionarnim merama u korist veleposednika: vraćanjem seljaka u položaj kmetova od čega su se praktično bili već emancipovali, utvrđivanjem izvanredno niskih nadnica i uspostavljanjem kuluka. Nezadovoljstvo je pojačano učenjem verakog reformatora Viklifa protiv zloupotreba crkvene hijerarhije.

Ustanak je otpočeo krajem maja 1381 u Eseksu, odakle se brzo proširio na Kent, Norfolk, Safolk i Kembridžšer. Ustanici su izabrali za vođu Vata Tajlera o čijem se ranijem životu ne zna ništa, izuzev da je učestvovao kao vojnik u Stogodišnjem ratu. Ročester zauzimaju 6, a Kenterberi 10 juna. Tri dana kasnije radnici Londona im otvaraju gradska vrata. Tu se razračunavaju sa mnogim svojim istaknutim neprijateljima, kao

što su činili i na selu. Prodiru i u londonsku kulu. Inače naglašavaju svoju odanost kralju. Mladi Ričard II nije mnogo rizikovao kada je krenuo među njih da ih umiri. Iako je tom prilikom londonski lord-major ubio Tajlera, došlo je do sporazuma kada je kralj obećao da će udovoljiti zahtevima seljaka, ukinuti kmetstvo i sva ograničenja rada. On se stavio tobože na njihovo čelo i odveo ih iz Londona. To je omogućilo imućnim građanima da se organizuju i naoružaju. Pod njihovim pritiskom razišli su se seljaci bez borbe, s praznim kraljevim obećanjima. „Bilo je lako zavarati umereni deo ustanika koji su naivno odvajali kralja od njegovih savetnika, parlamenta, pravnika, crkve i plemstva. Ustvari, engleska kruna se identifikovala sa njihovim interesima”²². Norfolksi ustanici potučeni su otsudno 25 juna kod Nort Velšema, a esekski 28 juna kod Bilerikeja. Ubrzo zatim. ustanak je svuda krvavo ugušen, a kralj povukao svoja obećanja.

4. U NEMAČKOJ I AUSTRIJI

Mnogo većeg zamaha imali su seljački ustanci u nemačkim zemljama. Tu je i socijalni pritisak bio veći nego u zapadnoj Evropi. Od 1476 imamo u Nemačkoj niz ustanaka lokalnog značaja. Naročito treba pomenuti ona četiri uzastopna s obe strane Rajne između 1493 i 1517, nazvana *bundšu* po seljačkoj cipeli s kajišem. Velikom ustanku 1525 doprinela je i Reformacija. Evanđelisku slobodu protumačio je seljak i kao socijalnu slobodu. Ustanak je otpočeo u Švapskoj gde se središnja državna vlast slabo osećala pored mnoštva feudalnih poseda neposredno potčinjenih Carstvu, a gde je zarazno delovao primer neuporedivo slobodnijih švajcarskih seljaka. Iz Švapske se ustanak proširio na Alzas, Franačku i Tiringiju. Pokret se nije ograničio samo na seljake. U njemu učestvuju i donji slojevi gradskog stanovništva, pa i neki vitezovi. I ovde su pobunjeni seljaci naglašavali lojalnost prema caru od koga su očekivali zaštitu od feudalaca.

U avgustu 1524 organizuje se prva seljačka borbena skupina. Početkom 1525 ima ih tri koje se 7 marta ujedinjuju. U to vreme formulišu pobunjeni seljaci svojih čuvenih 12 tačaka koje zahtevaju uglavnom ekonomske olakšice. One postaju

²² G. M. Trevelyan, *Illustrated History of England*, str. 241.

manifest običnog čoveka i mnogo doprinose širenju pokreta. Pod vođstvom smelog krčmara Georga Meclera i viteza Florijana Gajera, seljaci nateruju mnoge svetovne i crkvene feudalce da prihvate njihovih dvanaest tačaka. S onima koji im se protive, postupaju nemilosrdno. Manji gradovi se pridružuju seljacima, a u većim nastaje opasno vrenje. Uspeši izazivaju nove planove. U Hajlbronu se ustanici dogovaraju o reformi čitave države.

Pobunjeni nemački seljaci su ustvari slabo naoružane gomile iako se njima pridružilo i nešto landsknehta. Oni imaju uspeha protiv feudalnih zamkova na koje se redom koncentrišu. U njihovom ratovodstvu ima i racionalnih elemenata, ali preovlađuju emotivni i mistični. Ne nalaze pogodne forme za vođenje rata. Dejstvujući regionalno, upuštaju se po delovima u velike sudare u kojima moraju podleći. Njihovim protivnicima neće biti teško da se s njima obračunaju, utoliko pre što je Luter, vođa Reformacije, pružio veliku moralnu podršku vlastima pozivajući ih da budu nemilosrdni sa „razbojničkim i krvavim” seljacima. Truhzes fon Valdburg, vojskovođa Švapskog saveza²³, požnjeo je prvu pobedu pobedivši 4 aprila jednu grupu seljaka kod Lauphajma, na Dunavu, nizvodno od Ulma, a drugu 14 aprila kod Vurcaha. Ujedinjene snage Hesena, Braunšvajga i Saksonske, verolomno tuku 15 maja Tomasa Mincera kod Frankenhauzena. Odnos snaga je bio 8000:8000, ali su snage kneževa bile neuporedivo bolje naoružane i obučene. Njihova artiljerija je kosila seljake slabo zaštićene iza kola. Pobijeno je 5000 seljaka. Ranjeni Mincer je zarobljen i pogubljen. Njime je nestala najznačajnija ličnost ustanka. Njegovom aktivnošću Seljački rat je u Tiringiji i nekim drugim krajevima došao pod uticaj proleterskog elementa. Dva dana posle seljačkog poraza kod Frankenhauzena, vojvoda lorenski izdajnički je pobio 17 000 alzaških seljaka kod Caberna koji su mu se predali pod uslovom slobodnog povlačenja. Truhzes je 12 maja pobedio seljake i kod Zindelfingena, a zajedno sa Ludvigom Falačkim i ratobornim nadbiskupom trirskim kod Kenigshofena 2 juna. Na veći otpor naišli su Truhzes i vođa landsknehta Frundzberg u južnom Švarcvaldu. Ludvig je 23 juna tukao falačke seljake kod Pfedershajma, nedaleko od Vormsa.

²³ Svapski savez (vitezova, gradova i kneževa), obrazovan 1488, raspolagao je sa oko 12 000 pešaka i 1200 konjanika.

Uporniji su bili seljaci u Tirolu, Gornjoj Štajerskoj, i Zalzburgu gde su bili bolje povezani sa radnicima. U Tirolu je rudar Mihailo Vajsmajer, koji se nazvao „vrhovnim saveznim kapetanom”, pokazao zaista mnogo vojničkog talenta. Centar ustanka u Gornjoj Štajerskoj bio je Šladming, rudarski grad koji je tada zapošljavao oko 1500 rudara. Tu je Mihailo Gruber nanео težak poraz štajerskom zemaljskom kapetanu Ditrihštajnu. U Zalzburgu su ustanici pod vođstvom Erazma Vajtmozera dva meseca blokirali nadbiskupa.

Mnogo više organizacije pokazuje ustanak u Gornjoj Austriji sto godina kasnije, početkom Tridesetogodišnjeg rata. Seljačka vojska raščlanila se na jedinice, izabrala sebi komandante i uvela strogu vojničku disciplinu. Imala je svoje profesionalne pisare, a neki delovi i svoje crne uniforme po kojima su nazvani *crni seljaci*. Posebno *Defanzivno pravilo* propisivalo je postupak u slučaju upada stranih trupa. Raskrsnice i prelazi preko reka utvrđeni su rovovima. Za borce bila su određena zborišta, a za žene i decu skloništa. Vođa otpora bio je Štefan Fadinger, šeširdžija i vojnik, smeo i hrabar, dobar organizator i talentovan vođa.

Fadinger je odmah u početku racionalno raspolagao svojim snagama. Izenadio je bavorske posade, koje su tada držale Gornju Austriju. Kod Pojrbaha grupisao je glavnu snagu i tu je 21 maja 1626 tukao Bavarce otevši im i nekoliko topova. Posle toga prostrani krajevi Gornje Austrije pali su u ruke ustanika. Oni su opseli i njen glavni grad, Linc. Fadingerova vojska narasla je na 30 000, a on se nazvao *Glavni kapetan hrišćansko-evangeliske armije ili grupisanog seljaštva Gornje Austrije*. Naglasak na religiozni (protestantski) momenat doveo mu je dosta pripadnika iz drugih staleža.

Fadinger je smrtno ranjen 28 juna pod Lincom kada se u toku izviđanja suviše približio gradskim zidinama. Umro je 5 jula 1626. Njegov naslednik, plemić Ahac Vilinger, nije ga mogao zameniti. Seljaci mu nisu ni verovali. Otuda mnogo nesuglasica, ali je borba nastavljena. Dok su seljaci uzaludno napadali Linc, carske i bavorske trupe su prodrle u Austriju sa svih strana. Protiv njih su seljaci postigli i po koji uspeh, naročito u noćnim prepadima ili zasedama kao kod Vezenufera i Pranvalda, ali ih je Papenhajm konačno razbio 19 novembra kod Fecklabruka.

5. U MADŽARSKOJ

Ustanak madžarskih seljaka otpočeo je pod vrlo povoljnim uslovima.

Madžarski primas, kardinal Bakoč, organizovao je protiv Turaka krstaški pohod širokih razmera da bi suzbio Turke narodnom masama kada to nije moglo učiniti plemstvo. Ovo je odmah uočilo opasnost za sebe. Upozoravalo je primasa da nije mudro skupljati narod i usadivati mu svest o sopstvenoj moći. Savetovali su ga da odustane od krstaškog pohoda ili da ga ograniči samo na više staleže, plemstvo i građanstvo. Primas nije odustao i 16 aprila 1514 objavio je papsku krstašku bulu.

Ubrzo su se skupile velike mase seljaka kod Pešte, Stolnog Biograda, Kaloče, Velikog Varadina, Vesprima — toliko da ni oružja nije bilo dovoljno. Ogromnu većinu činili su seljaci koji su bežali od feudalnih okova. Pošto se među plemstvom nije našao niko da primi komandu nad seljačkom vojskom, za komandanta krstaša (*kuruca* kako ih je zvao narod) odredio je primas Đorđa Dožu, seklerskog²⁴ seljaka koji se ranije bio istakao u borbama protiv Turaka, pa je zbog toga dobio plemstvo i dobro od 40 seljačkih dvorova. Doža je vešto organizovao svoju vojsku koja je narasla na 40 000 ljudi.

U međuvremenu je plemstvo radilo svim silama da spreči priliv seljaka krstaškoj vojsci. Ne birajući sredstva, nastojali su madžarski magnati (veliki feudalci) da seljake zadrže na svojim njivama, svirepo progoneći one koji su im se opirali. Ova najnovija nasilja prevršila su meru mržnje koja se u dušama seljaka nagomilala kroz vekove protiv svojih ugnjetača. Sada su imali mogućnosti da reaguju i da se svete. Doža ili *Đorđe iz Sekelja, hrabri vojnik, vođa i vrhovni kapetan svete vojske krstaša* — kako se nazvao, pozvao je proglasom madžarski narod protiv *nevernih i prokletih* plemića, naglašavajući pritom vernost madžarskom kralju.

Umesto na Turke, krstaške vojske se sručiše na feudalce. Uvidevši opasnost, kralj Vladislav je tada zabranio dalji priliv u njih i naredio da krenu u Bosnu, ali na borbu protiv Turaka niko nije više mislio. Da bi obuzdao svoje pobunjene podanike. Vladislav je pozvao u zemlju vojsku Češke čiji je kralj takode bio.

²⁴ Sekleri obrazuju u Transilvaniji posebnu etničku grupu spornog porekla koja je već u XIV veku bila madžarizovana.

Doža se nije dao zbuniti češkim upadom. Zadržao je kod Pešte nekoliko hiljada ljudi, a glavninom je krenuo prema Tisi. Nameravao je očito da zadobije kontrolu nad zemljom. Županske banderije koje je plemstvo s mukom prikupljalo, lako je savlađivao. Kod Čanada naišao je na veću plemićku vojsku, koju je predvodio temišvarski veliki župan Batori i čanadski episkop Čaki, i potpuno je razbio posle kraće borbe. Prodro je zatim do Temišvara gde se Batori zatvorio sa ostacima svojih snaga. U nedostatku opsadnih sprava i topova, seljačka vojska nije mogla zauzeti ovaj najznačajniji grad južne Mađarske ni posle dvomesečne opsade. Dotle je Batori izdejstvovao pomoć svog ličnog protivnika Stevana Zapolje koji se dotle držao postrani, delom iz mržnje prema Batoriju, delom što je slabljenje kralja išlo u prilog njegovim dalekosežnim planovima. Nateran klasnim interesima, krenuo je najzad i on protiv seljaka svojom pretežno konjičkom (oklopnom) vojskom i potukao ih pod Temišvarom 15 jula 1514. Ishod bitke je bio dugo u pitanju. Preokret je nastao kada je Doža oboren s konja udarcem koplja. Mислеći da je poginuo, njegova se vojska dala u bekstvo.

Plemstvo se svirepo osvetilo zarobljenom Doži i njegovim seljacima. Mađarski sabor je pri kraju 1514 doneo odredbu po kojoj su svi seljaci večito vezani za zemlju svojih gospodara, a samo 12 godina kasnije država je propala kod Mohača. Samo plemstvo nije bilo u stanju da je brani.

6. U SLOVENIJI I HRVATSKOJ

Prvi veći ustanak u jugoslovenskim zemljama izbio je u Koruškoj 1478. Opštim uzrocima ovde se pridružuju i upadi Turaka koji su najviše pogađali seljake. Gradovi i plemstvo lakše su se branili iz svojih zidina. Seljaci su optuživali plemstvo da namete ubirane protiv Turaka troši za lične svrhe. Pobunu su razbili Turci koji su 25 jula 1478 prodrli iz doline r. Soče preko prevoja Predil. Veći deo od 3000 prikupljenih seljaka razbegao se pre napada Turaka. Ostatak je pobijen kod s. Kokova na Ziljici.

Mnogo većih razmera bio je ustanak slovenačkih seljaka 1515, po broju učesnika koji neki cene na 80 000 ljudi, verovatno najveći na slovenskom jugu i među najvećim uopšte. Počeo je još 1514 pobunom seljaka u Polhovom Gradecu na imanju

grofa Lamberga. Marta 1515 seljaci Kočevja ubijaju nasilnika Turna čime je otvoreno planuo ustanički pokret koji je u mnogim krajevima tinjao. Seljacima Kočevja se priključuju Bled, Radovljica, Kranj i Kamnik. Obrazuje se veliki seljački savez. Pobunjeni seljaci traže od cara staru pravdu, zaštitu od Turaka i slobodu. Carevi komesari koji dolaze među njih ne mogu ih umiriti golim rečima. Na velikom zboru održanom 14 maja kod Novog Mesta rešavaju da napadnu plemićke zamkove koji padaju jedan za drugim. Pobuna se brzo širi u dve druge nutarnjo-austriske oblasti, u donjoj Štajerskoj i Koruškoj, a odavde među rudare doline Mela. Osim Beljaka i Velikovca svi su gradovi u Koruškoj prešli na stranu pobunjenika.

Iznenadeno plemstvo i raštoreno po zamkovima nije se moglo brzo grupisati za otpor. Nutarnjoaustriski staleži u Mircušlugu odredili su već u mesecu martu da svaki feudalac na svakih 200 funti prihoda ima dati 1 konjanika i 4 pešaka za borbu protiv seljaka, ali buran razvoj ustanka nije dozvolio da se ovo sprovede u delo. Na vapaj kranjskih feudalaca koruški staleži obećali su 100 konjanika i 400 pešaka, ali u međuvremenu planuo je ustanak i u njihovoj kući. Koruški staleži skupili su svega 80 konjanika i 200 pešaka. Tu je plemstvo najpre prešlo u protivofanzivu uz pomoć 300 carevih pešaka, razbilo ustanike kod Althofena, prodrlo u njihov centar prema taboru u Rojahu i prisililo ih na predaju. U Štajerskoj je Herbertštajn na čelu staleške vojske Kranjske, Štajerske i Koruške tukao seljake kod Glajzdorfa i Celja. Ojačan zatim carevom i koruškom vojskom upao je iznenadno u Dolensko. Iznenadeni i neprikupljeni seljaci daju mu slab otpor. Strahovitim terorom koji je sprovodio na svom putu lomio je borbenost seljaka. Do početka avgusta pokorio je svu Kranjsku²⁵.

Buna hrvatskih seljaka od 1573 ima iste osnovne uzroke kao i drugi oružani seljački ustanci u Evropi, s tim što su položaj hrvatskih kmetova pogoršavali pljačkaški upadi Turaka. Od njih je seljak najviše stradao, a nosio je i znatan teret borbe protiv njih. Morao je vojevati bilo u pratnji svog feudalca, bilo kao obveznik opšteg narodnog poziva, banskog ili županiskog.

²⁵ Ustanke slovenačkih seljaka obradio je prema izvorima i širokoj literaturi B. Grafenauer u delu *Boj za staro pravdo*, Ljubljana, 1944.

Neposredan povod ustanku dao je brutalan feudalac Franjo Tah, gospodar Susjedgrada i Stubice. Susjedgradski i stubički kmetovi krajem 1571 proterali su Tahijeve sinove i službenike iz Susjedgrada, a u Donjoj Stubici su zauzeli kaštel. Trenutno se pobuna nije širila. Ona je u početku bila upravljena samo protiv Tahija. Protiv njega u tri maha šalju seljaci posebna poslanstva kralju u Beč i Požunj. Oni neće više Tahija za gospodara, ali su spremni da se pokore svakom drugom koga kralj odredi. Uporedo se organizuju i za otpor za slučaj da ih kralj prepusti plemićkoj osvetničkoj samovolji. U jesen 1572 oni su obrazovali vrhovno seljačko sudište, ili vrhovnu vlast koju su obrazovali Matija Gubec, Ivan Pasanac i Ivan Mogaić. Za vrhovnog kapetana izabrali su Iliju Gregorića, seljaka iz Ribnika koji je ranije ratovao protiv Turaka. Njemu je uz bok izabrano još jedanaest kapetana.

Hrvatsko-slavonski sabor, sazvan 18 januara 1573 radi smirenja „muške punte”, kako je buna nazvana, stao je na stranu Tahija i u prisustvu kraljevskih komesara proglasio seljake veleizdajnicima. Na ovu saborsku osudu seljaci odgovaraju otvorenom pobunom. Zauzimaju 29 januara Cesargrad na Sutli, gde im pada u ruke nešto lumbarda i pušaka. Gregorić zatim kreće nizvodno, 2 februara stiiže na ušće Sutle, osvaja prelaze na Savi i nastavlja pokret uzvodno. Idućeg dana poziva grad Brežice na predaju, ali komandant odbija. Nastavlja zatim ka Krškom gde mu se grad, 4 februara, predaje bez borbe. Ovde Gregorić deli svoje snage na dva dela: veći deo, oko 1000 kmetova, pod kapetanom Nikolom Kupinićem upućuje dolinom Krke ka Novom Mestu — da podigne na oružje kmetove, pre svega ratoborne uskoke u Žumberku i oko Metlike; s manjim delom, sa oko 600 ustanika, kreće lično uz levu obalu Save prema Sevnici i Radeču, valjda s namerom da odavde nastavi dolinom Savinje prema Celju. I ovde je cilj pohoda proširenje ustanka na što veću teritoriju. U tome je Gregorić imao i uspeha. U toku njegovog nadiranja kroz Štajersku prilazilo mu je mnoštvo ljudi koje je podigao bravar Pavle Šterc.

U međuvremenu su vlasti preduzele mere odbrane. Hrvatski ban Drašković je 1 februara izvestio kralja Maksimilijana II o masovnom ustanku ratobornih i obesnih seljaka, hrabrih i izvežbanih u borbi s Turcima, čiji broj znatno nadmašuje snage plemića i barona. Jednovremeno je imenovao vrhovnim kapetanom Gašpara Alapića, namesto Šimuna Keglevića koga su kme-

tovi blokirali u njegovom gradu Loboru, i naredio mu da sa hanskom i plemićkim banderijama udari na ustanike. Štajerska uprava je 4 februara naredila dizanje opšteg poziva u području Maribora, a dva dana kasnije i u oblasti Ptuja i Celja. Kranjski staleži su preduzeli mere da se ustanak iz Hrvatske i Štajerske ne prenese u Kranjsku, a uskočkom kapetanu Turnu poslali su pojačanja i novaca da izmiri uskoke kako ne bi prešli na stranu pobunjenika.

Kapetan Turn je već 5 februara s oko 500 uskoka razbio Kupinićev odred kod Krškog i preoteo grad. Ovaj poraz seljaka je odjednom presekao širenje ustanka u Kranjskoj i Koruškoj. To je uvideo i Gregorić pa je iz Sevnice krenuo natrag u Hrvatsku. Kod Sv. Petra pod Kunšpergom, njegovu zamorenu i demoralisanu vojsku sustiže 8 februara celjski kapetan Šratenbah i potpuno je razbija. Gregorić pobegne s jednim drugom u nameri da se prebaci na tursko područje, ali usput bude uhvaćen i odveden u Beč.

U međuvremenu je Gašpar Alapić sa 800 konjanika razbio jednu grupu pobunjenika kod Kerestince, a drugu kod Mokrica, obe 6 februara. U obema grupama nije moglo biti više od 1000 seljaka. Ostala je glavna grupa oko Stubice čiji je broj teško proceniti. Imala je svakako nekoliko hiljada ljudi. Pošto je privukao znatne snage iz krajiških posada Slavonije, protiv nje krenuo je Alapić 9 februara. Do sudara došlo je istog dana između D. Stubice i Stubičkih Toplica. O bici se zna vrlo malo. Pouzdano je da su se seljaci uporno borili. Mogaić je u borbi poginuo. Gubec i Pasanac su zarobljeni, a zatim pogubljeni sviropom smrću.

Osnovni uzroci neuspeha zajednički su svima seljačkim ustancima. Pobuna hrvatskih seljaka od 1573 ne čini izuzetak. Oni su zauzeli poneki slabije utvrđeni zamak ili grad, ali se nigde na otvorenom polju nisu mogli održati. Njihove neuređene i neuke skupine, naoružane radnim oruđem — sekirama, mlatilima, kosama i srpovima — s ponekim kopljem, mačem, puškom ili lumbardom, nisu mogle izdržati udar organizovanih, naoružanih i obučeni vojnika, pogotovu nalet oklopnih konjanika. Bune hrvatskih seljaka u XVII veku imaće još manje izgleda na uspeh protiv državnih oružanih snaga koje su razvojem centralizma dotle znatno uznapredovale organizacijom i tehnikom.

V

TURSKA PLIMA

1. MADŽARSKA OD LEHA DO MOHAČA

Srpski poraz na Kosovu (1389) rešio je sudbinu severnog dela Balkana. Bugarska je posve podlegla 1393. Srpska Despotovina i Bosna održale su se još nekoliko decenija u raznim oblicima i na raznim stepenima zavisnosti, zahvaljujući više neprikladama Turaka — kao što je bio poraz kod Ankare i borbe oko prestola koje su posle toga nastale, nego sopstvenim snagama. Sada će Madžari pokušati da zapreče Turcima prodor u Panonsku Niziju.

Poraz na Lehu (955) je prekretnica u životu Madžara. Ota- da oni se odriču reidova u susedne zemlje i kreću putem opšteg evropskog razvoja. Tim pravcem ih je energično poveo prvi njihov kralj, Stevan I (997 — 1038). Prethodno je morao da savlada otpor moćnih plemenskih glavara, koji su u svojim oblastima izgradili gotovo nezavisne kneževine, da razbije plemenske okvire uopšte, pa je zatim podelio zemlju na županije i na njihovo čelo stavio svoje činovnike (grofove). U mnogo slučajeva to su bili upravo raniji plemenski glavari, ali je bitno da im je Stevan ograničio vlast. Prelazak Madžara u hrišćanstvo, koje je on forsirao, poslužio je takođe jačanju centralne vlasti.

Nova politička podela imala je neposredna odjeka na vojno uređenje. Ranije je bilo onoliko stegova koliko plemena (quot gentes tot vexilla). Stevan je predvideo zakonom da se pravo na *banderiju* (steg) ograničava na određen zemljišni posed (stegonoše, baroni, *szászlós* urak) i propisao kolika je njihova jačina. Oni, kojima veličina poseda nije dozvoljavala da formiraju sopstvene banderije, podređivali bi se banderijama većih posednika. Tako su i ovde nastali razni stepeni plemstva. Pored posedničkih (feudalnih) banderija Stevan je obrazovao *županiske banderije* u koje su stupali slobodni ljudi i deo neslobodnih seljaka. One su se okupljale oko županiskog grada gde je stolovao grof i gde su čuvane ratne potrebe.

Ovo je prelazni period između rastućeg feudalnog i umirućeg plemenskog vojnog uređenja. Stevan nije mogao sprečiti ili zaustaviti stvaranje i snaženje plemstva — razvojna nit je upravo išla tim putem — ali je očigledno nastojao da ograniči njihovu vojnu moć protivtegom županiskih banderija koje su

preko njegovih činovnika (grofova) bile, ili bar trebalo da budu pod njegovom čvršćom kontrolom. I pored toga se odnos snaga pomerao u korist plemstva. Andreja II (1205 — 1235) bio je primoran da se prilikom krunisanja zakune da će čuvati prava i slobodu plemstva. Od njega su mađarski velikaši iznudili *Zlatnu bulu* (1222) kojom su kralja, u vojnom pogledu, učinili potpuno zavisnim od sebe. Prema tom dokumentu, oni nisu bili obavezni da ratuju van granica države, a o svom trošku nikako. Ovim su mađarski velikaši stvarno rešavali o ratu i miru. I *županiske banderije*, kojih je u doba Stevana I bilo 73, došle su pod kontrolu velikaša. Samo sitno plemstvo, naseljeno na neposrednim kraljevim dobrima, bilo je u neograničenoj obavezi prema kralju. Bilo je to vreme kada su moćni velikaši vladali kao suvereni, vodili ratove na svoju ruku, čak i sa susednim silama, a posezali i za krunom.

Uporedo se menjao i način borbe Mađara. Nije ostalo mnogo traga od ranije nomadske taktike. U borbama sa Vizantincima, koje su u šestoj deceniji XII veka vodili u Sremu, Mađari gube bitke u krutim strojevima. Vrlo lako podležu Mongolima (1241). Rešavajuća bitka odigrala se na Šoju 12 aprila 1241. Slabost centralne vlasti oslabila je i vojnu snagu države.

Da bi je podigao, Karlo Robert Anžijski (1308 — 1342) je raznim merama potstakao velikaše da dižu što veće i bolje banderije, ali pritom je mudro naredio da se baroni i biskupi sa svojim neposrednim pratnjama pridruže njegovoj, kraljevoj banderiji, a njihove banderije da stave pod komandu grofova županija (velikih župana). Karlo je umeo da obuzda velikaše, po potrebi i oštrim merama. Njegov naslednik Ludvig I Veliki (1342 — 1382) jačao ih je naprotiv bez rezerve, ne bi li koncesijama povećao njihov doprinos vojnoj sili države. On je ukinuo slobodno pravo nasledstva pretvorivši plemićka imanja u majorate koje u celini nasleđuju najbliži rođaci, proširio je njihove sudske kompetencije i jače privezao seljake za zemlju. Ali je uporedo stvorio i svoju vojsku najamnika, pa je za njeno izdržavanje udario na seljake nov porez, *devetinu* (prihoda). On je vodio vrlo ekspanzivnu politiku na Balkanu, protiv Srbije i Bosne, u Italiji i Poljskoj. Pod njim je mađarska vojna sila dostigla visoki stepen. Za vlade njegovih naslednika ponovo je opala. Sigismund je 1435 pokušao da ponovo oživi opšti poziv planom za masovno podizanje naroda pod oružje (*regulamentum insurrectionale generale*), ali na bazi banderijalnog sistema

i potreba njegovog vremena. On je priznao da je kraljeva dužnost da čuva zemlju vojskom, zaštita i ubira daće, ali kada je ne bi mogao odbraniti to stavlja u dužnost i plemstvu. Naročito je naglašeno da plemići jednoselci, koji nemaju čime da se naoružaju, ne treba da dolaze s mlatilima i sekirama, već da više njih zajednički naoružaju i opreme jednog borca. Ostali plemići na svaka 33 kmeta trebalo je da opreme jednog konjanika. Ove plemiće jednoselce izdržavaće županije, a velikaši (prelati, baroni, kneževi) svaki svoj banderijum. Radi lakšeg izvršenja ovog plana Sigizmund je podelio Mađarsku i Hrvatsku na 7 oblasti (tabora) i odredio snage koje će dizati i u njima ratovati. Snage tabora su u osnovi teritorijalne vojske koje se po potrebi pojačavaju kraljevskim trupama, jer one očigledno ne mogu operirati po svoj državnoj teritoriji. Hrabri, vešti i energični Hunjadi Janoš (oko 1387 — 1456), kod nas poznat kao Sibirjanin Janako, postigao je nekoliko pobeda nad turskim vojskama koje su upadale u Mađarsku, ali u intervencijama na Balkanu nije imao uspeha: 1443 tukao je doduše Turke kod Niša, prodro do Sofije, ali su ga zima i oskudica primorale na povratak; 1444 potučen je do nogu kod Varne, a 1448 na Kosovu.

Glavna snaga Hunjadija je bila u oklopnoj (feudalnoj) konjici. To nije bilo dovoljno ni protiv Turaka, a ni za druge pravce kuda je ambiciozna politika odvela njegovog sina Matiju Korvina (1458 — 1490). On je reorganizovao vojnu silu Mađarske na široj osnovi. Odredio je da se na kraljevim i feudalnim dobrima diže po jedan čovek na svakih 20 samostalnih domaćinstava i da se opremi kao konjanik s mačem, lukom ili kopljem. To je bila osnova za formiranje banderija. U suštini to je laka konjica za kojom se u to vreme, kada je oklop feudalaca dostigao maksimum svoje težine, svuda u Evropi osećala velika potreba. Laki konjanici mađarskog tipa kasnije se svuda nazivše *husarima* (*husz* = dvadeset, *úr* = cena ili plata, ali ima i drugih objašnjenja tog imena). Ali je jezgro njegove vojske činila najamnička pešadija, čuvene *Crne bande* ili *Crna legija*, među kojom je bilo najviše Čeha iz rasturenih husitskih vojsaka. Možda nije preterano reći da je Matija imao najbolju najamničku vojsku u Evropi. To je postigao velikim platama koje je isplaćivao na vreme. Njegova ga je vojska stajala ogromne sume. Da bi došao do potrebnog novca, on je deo ratnih troškova prebacio i na sveštenstvo koje je dotle bilo slobodno od svakog nameta.

Matija Korvin je imao velikih uspeha u Češkoj i Austriji, krunisao se i za češkog kralja (1469), 1485 zauzeo je Beč i dobar deo Austrije i Štajerske, ali je zanemario svoje južne granice. Za vreme njegove vladavine Turci su konačno pokorili Srpsku Despotovinu (1459), Bosnu (1463) i Hercegovinu (1482).

Tajna snage Matije Korvina bila je u jakoj centralnoj vlasti. On se nametnuo plemstvu i zaveo gotovo apsolutističku vladavinu. Za vlade njegova naslednika, plemstvo je ponovo uzelo maha. Prihodi krune su sasvim opali, a s njima je nestalo i najamničke vojske. Uporedo je plemstvo pokazivalo sve manje volje za vojnu službu. Beograd i Šabac, dotle defanzivni mosto-žranci na desnoj obali Save i Dunava, pali su 1521 u turske ruke, a 1526 doživela je Mađarska svoje Kosovo: kod Mohača, za nepuna dva sata razbio je Sulejman II slabu mađarsku vojsku u kojoj je nedostajao dobar deo plemstva.

2. HRVATSKA OD GVOZDA DO MOHAČA

U državnoj zajednici s Mađarskom ubrzan je proces feudalizacije Hrvatske. Njeno društveno, političko i vojno uređenje prilagođavaće se sve više Mađarskoj. Kao i u svojoj matičnoj zemlji, mađarski kraljevi obrazovali su županije i u Hrvatskoj na čije su čelo stavljali svoje činovnike. Slavonija²⁶ je tim pravcem išla brže od uže Hrvatske gde se plemensko društveno i vojno uređenje održalo još neko vreme. Pored kraljevske vojske u koju su ulazili kontingenti župa prema ugovoru od 1102, zatim kontingenti autonomnih (kraljevsko-slobodnih) gradova i županija — koju bismo mogli nazvati operativnom vojskom, bilo je i poziva plemenskih župa koje su bile uglavnom teritorijalne vojske za lokalnu odbranu. Ban je redovno komandovao vojskom u ime vladara. Krajem XII veka kraljevi postavljaju dva bana, jednog za Hrvatsku i Dalmaciju, drugog za Slavoniju, a ubrzo zatim potčinjavaju ih hercegu koji postaje komandant svih hrvatskih vojnih snaga.

Početak XIII v. proces feudalizacije završen je i u Hrvatskoj. Svuda se javljaju moćne kneževske porodice kojima je kralj priznao plemenske baštine kao njihove državine — Babovići, Šubići, Nelepići, Kačići, Kurjakovići . . . Hrvatska vojska

²⁶ Deo između Dunava, Drave, Save i Kupe koji se širio i do Sane u Bosni.

je skup feudalnih kontingenata. Ona učestvuje gotovo u svima ratovima Madžarske.

Prema Sigizmundovom dekretu od 1435 Hrvatska je podjeljena na 3 oblasti: 1) *Hrvatska* (uz Jadransko More i duž mletačke Dalmacije) davala je kraljevski i banski banderijum, tri kneževska banderijuma (kneza Krbavskog, Cetinskog i Senjsko-Modruškog), četugrađa Dubrovnika, uz sve plemstvo i sve Vlave²⁷; 2) *Slavonska* (prema reci Uni, — Banderijuma koje su imali postaviti i izdržavati ban slavonski, prior Vranski, biskup zagrebački, susedgradski vlastelin Tot i kneževi Blagajski; 3) *Usorska oblast* (veći deo Slavonije, Bosna, Srbija, Mačva i južna Madžarska) davala je najviše: despot srpski i bosanski velikaši²⁸, župan požeški 100 konjanika, bosanski biskup 1000 konjanika, pečujski biskup sa svojim banderijumom, velikaši istočne Slavonije 100—1 000 konjanika, mačvanski ban 400 konjanika, Matko Talovac 1000 konjanika, sedam slavonsko-sremskih županija i šest donjomadžarskih po 200 do 600 ljudi²⁹. Veličina ove poslednje oblasti i njene snage odmerene su svakako prema važnosti pravca koji je ona zatvarala. U svemu, u to vreme pa sve do bitke na Krbavskom Polju (9 septembra 1493) hrvatske zemlje mogle su postaviti oko 20 banderijuma sa najviše 10 000 ljudi. No, kako su sve one bile podjednako ugrožene od Turaka otkako su ovi prodrli u Bosnu, nikad se sva snaga nije mogla grupisati na jednom pravcu. Za odbranu *Donje Hrvatske* (Dalmacije) moglo se računati na 10—11 banderijuma sa oko 5000 ljudi, za *Gornju Hrvatsku* (Lika i Pounje do Kupe) na oko 14 banderijuma sa 7000, a za Slavoniju svega 16 banderijuma sa 8000 ljudi. U bici na Krbavskom Polju ban Derenčin je prikupio 15 000 ljudi, ali to su bili većinom seljaci naoružani toljagama i praćkama. Bosanski namesnik Jakub beg sa oko 8000 lakih konjanika potpuno je pogazio tu šarenu vojsku, svega za jedan sat.

Madžarski kraljevi su potpuno zanemarili odbranu Hrvatske. Prema jednom proračunu iz približno 1506, o kraljevom se trošku izdržavalo u Hrvatskoj (bez Slavonije) 1152 konjanika i 200 pešaka, računajući tu i posade kraljevskih gradova³⁰. Zane-

²⁷ Stočari naseljeni u planinskim krajevima od Velebita do Neretve, obavezni na vojnu dužnost kralju čijem su se pozivu morali odazvati na konju. Odredi vlaha ulazili su u sastav banske vojske.

²⁸ Ne navodi se koliko, ali je despotski kontingent bio svakako najjači.

²⁹ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III/I str. 29.

³⁰ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III/I str. 31.

mareni od sopstvenog kralja, kneževi Frankopani i Karlovići od 1468 počinju se obraćati za pomoć Mlecima, papi i Austriji, a posle katastrofe na Krbavskom Polju to čini i hrvatski sabor. Mleci su iskoristili teškoće Hrvatske i Mađarske za proširenje svoje vlasti nad dalmatinskim gradovima i otocima. Tek su povremeno pomagali hrvatske kneževe na Primorju novcem i oružjem da bi tursku opasnost držali što dalje od svojih granica. Uznemiren ovom saradnjom, kralj je oteo od kneževa Frankopana grad Senj s okolinom i obrazovao svoju (kraljevsku) Senjsku kapetaniju. Papa je češće pomagao kralja nego hrvatske kneževe. Ozbiljnija je bila pomoć Austrije čim je ova počela neposredno da trpi od turskih upada. Posle poraza na Krbavskom Polju naredio je Maksimilijan I svojim zemaljskim kapetanima da priskoče u pomoć sa svojim trupama kada ih hrvatski staleži pozovu, ali iduće godine kada su staleži to učinili, Austrijanci se nisu odazvali. Tek od 1522, posle pada Beograda, kada su Turci iz područja Ljubljane i Postojne odveli u roblje oko 6000 ljudi, pomoć Austrije postaje konkretnija. Vojna saradnja je zvanično ugovorena 22 decembra 1522 ugovorom u Nirnbergu između mađarskog kralja Ljudevita i nemačkog cara po kome je trebalo da nemačka vojska od 4000 ljudi do 25 maja 1523 posedne neke kraljevske gradove u Hrvatskoj³¹ i da tamo oстане 4 meseca³¹. Izgleda da ovo nije izvršeno, bar ne u označenoj jačini, ali otada Austrijanci šalju slabije odrede u Hrvatsku ili novčano pomažu hrvatske kneževe.

Potreba za odbranu od Turaka naterala je 1493 hrvatske velikaše da otvoreno zatraže Maksimilijana za kralja. Sve do 1526 zahtevalo se na hrvatskom Saboru da se Hrvatska i Slavonija otepe od Mađarske i da za kralja izaberu austriskog nadvojvodu, Ferdinanda Habzburškog. To će učiniti tek posle Mohačke bitke 1526 na saboru na Cetini, ali će ipak ostati u državnoj zajednici s Mađarskom koja je takođe priznala Ferdinanda za kralja.

U trenutku kada su se suočili s najvećom opasnosti svoje dotadašnje istorije, hrvatske oružane snage bile su u punoj кризи. Dotrajalo feudalno vojno uređenje bilo je nemoćno protiv turske sile. Čitav jedan vek Hrvatska će se boriti za svoj opstanak, za svaku stopu svog zemljišta uz slabu pomoć krune, sve dok se opšti odnos snaga u Podunavlju ne bude nagnuo na stranu hrišćanskih država.

³¹ F. Rački, O odbrani hrv. slav. granice, Književnik, III/1866, str. 510 — 541.

3. PRODOR TURAKA U SREDNJU EVROPU

Pobeda kod Mohača učinila je Turke virtuelnim gospodarima Panonske Nizije. Ali pre no što će oni realizovati ovaj svoj potencijalni posed, Mađarska će biti poprište borbe za upražnjeni presto između austrijskog nadvojvode Ferdinanda I i transilvanskog vojvode Jovana Zapolje. Zapolja se obično prikazuje kao vođa nacionalne stranke protiv tuđe (habzburške) sile. U suštini, on je predstavnik plemstva protiv centralne vlasti. Tu je bio i pre bitke kod Mohača u kojoj nije ni učestvovao. U ono vreme takvi pokreti nisu imali izgleda na uspeh. Kada je Ferdinandu uspelo da ga tuče, obratio se Zapolja Sulejmanu i obavezao na veliki godišnji danak ako mu bude pomogao da se dočepa mađarskog prestola. To je dalo Sulejmanu neposredan povod za ponovni prodor u Mađarsku kuda je inače išao glavni pravac osmanlijske ekspanzije u Evropi. U međuvremenu, iskoristivši unutrašnje borbe u Mađarskoj, bosanski sandžak beg Usref zauzeo je Liku i Krbavu, Jajce, Banju Luku i ostale gradove Jajačke banovine.

Za vek i po, koliko je bilo proteklo od Kosovske bitke (1389), turska vojska je porasla, povećan je broj janičara, nove spahije su se smestile na novoosvojenim zemljama, bilo je više mogućnosti i za regrutovanje azapa, bilo je i više akindžija, ali su ujedno porasle i vojne obaveze Osmanlijskog Carstva koje se prostiralo na tri kontinenta. Trebalo je čuvati nepregledne granice i bezbroj utvrđenih gradova usred pokorenog stanovništva. Sulejman je povećao broj janičara od 12 na 20 hiljada. Pred njegovu smrt redovna turska vojska iznosila je 48 316 vojnika³², a artiljerijski park 300 topova. U taj broj su uračunati janičari, spahije, garda i tehničke trupe. Sva se ta vojska nije nikad mogla skupiti na jednom mestu, s obzirom na hiljade kilometara nemirnih granica i na posade stotina tvrđava. Doduše, sada kao i pre, svakom su se pohodu pridruživale neredovne trupe, na konju i peške, čiji se broj teško može oceniti³³. Inače se struktura turske vojske nije mnogo izmenila. Uvedena je artiljerija, pojačane su i tehničke trupe, ali od vremena Murata I njena disciplina i organizacija pre je opala

³²J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, 339.

³³J. Hammer (II, 339) tvrdi da je turska vojska sa neredovnim trupama mogla na pojedinim pohodima dostići 250 000 ljudi, ali se ne vidi kako bi se mogao rešiti problem snabdevanja takvih masa.

nego porasla, pa se ni relativna efikasnost turskih trupa nije mogla povećati.

Sulejman je krenuo iz Carigrada 10 maja 1529 sa 200 000 ljudi — kako navode izvori, što je svakako preterano. Stigao je u Beograd 17 juna i tu se zadržao 5 nedelja, sigurno ne zbog toga da bi protivniku dao vremena da se prikupi i spremi. Posle tolikog marša vojsku je trebalo odmoriti, urediti i snabdeti. Nekoliko desetina hiljada ljudi, koliko je Sulejman verovatno bio doveo u Beograd, nije se moglo ishraniti iz mesnih sredstava koja su bila na dohvat operacijskog pravca, pa je trebalo organizovati osnovicu i obezbediti dotur. Nova ratna sredstva (artiljerija!) su takođe isticala značaj pozadine. Izvori navode da su 20 000 kamila i 800 rečnih brodova osiguravali snabdevanje turske vojske. Ove cifre mogu biti preterane, ali potreba za jakim transportnim sredstvima se ne može poreći. Brodovi su u ono vreme obavljali glavni posao na dužim (strategiskim) relacijama.

Beograd je bio idealna baza za operacije u Panonskoj Niziji. U njemu su se mogle prikupiti velike zalihe hrane iz bogatih oblasti koje su mu gravitirale. Sa dubljom pozadinom, Solunom i Carigradom, bio je izvanredno dobro povezan Moravsko-varždarskom i Moravsko-maričkom dolinom, a još bolje Dunavom i Crnim Morem kojim su Turci suvereno vladali. Suvozemnim i vodenim putevima bio je isto tako dobro vezan sa srednjom Evropom. Tisa, Dunav, Drava i Sava lepezasto se šire od Beograda prema Evropi. Nisu bez razloga Turci nazivali Beograd *Dar ul džihad* (prag rata).

Iz Beograda krenuo je Sulejman oko 22 jula desnom obalom Dunava preko Osijeka i Mohača, kao tri godine ranije. Kod Mohača dočekao ga je njegov vazal Zapolja sa svojih 6000 ljudi. Budim mu se predao posle tri dana. Na putu Budim — Beč gradovi su mu otvarali vrata. Samo su Bruk i Bečko Novo Mesto bili rešeni na otpor, ali ih Sulejman nije napao žureći za Beč, pod čije zidine je stigao s glavninom 26 septembra. Beč se srčano branio pod komandom Nikole Salma, pa je Sulejman digao opsadu 15 oktobra i istim se putem vratio u Carigrad gde je stigao 15 decembra. Bio je to njegov prvi vojnički neuspeh. Za zimske pohode Turci nisu bili opremljeni. Najveći njihov deo (spahije, azapi, akindžije) vraćao se kući svojim redovnim poslovima.

Pada u oči da se na bojištu ne primećuje vojska Ferdinanda I. Nije imao novca za dizanje najamnika.

Tri godine kasnije krenuo je Sulejman ponovo na Beč. Iz Carigrada pošao je 25 aprila 1532 preko Niša, Beograda i Osijek a gde mu se pridružiše kontingenti iz Bosne. Zatim je nastavio preko Baboče, Kermenda, Sombathelja za Kisek gde je s prethodnicom stigao 9, a s glavnom 12 avgusta. Kisek je hrabro branio Nikola Jurišić sa 38 najamnika — konjanika i oko 700 naoružanih seljaka i građana.

U međuvremenu se skupila u Beču velika vojska čitavog Rimskog Carstva. O njenoj veličini izvori nisu saglasni. U pismu svojoj sestri, Ferdinand govori o 80 000 pešaka i 6000 konjanika, drugi savremenici kažu 65 000 pešaka i 11 000 konjanika, zatim 120 000 ljudi od kojih 30 000 konjanika i 20 000 strelaca. Sve je to neverovatno, a naročito 30 000 konjanika. Vredno je samo zapaziti da se ta vojska, pri dočeku Karla V, jednom postrojila u tri velika karea kopljanika sa istim brojem ljudi po frontu i dubini (140 do 150); u njihove međuprostore došla je teška konjica, takođe duboko postrojena, a ceo poredak je bio obavijen petostrukom vrstom strelaca. Pred front stavljena je artiljerija, a pred nju laka mađarska konjica. Takav dubok poredak naziva Ristov³⁴ *mađarskim* — za razliku od pliće nizozemskog i još pliće švedskog. Delbrik³⁵ ga smatra paradnim bez taktičkog značaja, ali se ne može poreći da se u njemu reflektuju osnovne ideje vremena o postrojavanju za borbu. Protiv Turaka su dublji borbeni poreci bili stvarno duže u upotrebi, najviše zbog toga što je tu vatreno oružje sporije prodiralo.

Ta vojska Karla V nije uopšte stupila u akciju. Nije krenula ni da deblokira Kisek. Nemački kneževi nisu hteli da se angažuju u ekspanzivnoj mađarskoj politici Ferdinanda I. Oni su došli u Beč samo da brane svoje zemlje. Sulejman je imao vremena da svrši sa Kisekom, ali je već posle tri nedelje digao bezuspešnu opsadu zadovoljivši se da uz Jurišićev pristanak podigne svoju zastavu na neosvojene zidine prividno osvojenog grada čiji je otpor bio na izmaku, pa se pored Graca, Maribora, Varaždina i Požege vratio u Beograd gde je stigao 12 oktobra. Očito, izbegao je sudar sa carskom vojskom.

³⁴ Geschichte der Infanterie, I, 361, II, 94 — 97.

³⁵ Geschichte der Kriegskunst, IV, str. 112.

U agresivnom njihovom periodu to su Turci činili sasvim izuzetno. Otuda možemo zaključiti da ova Sulejmanova vojska nije mogla biti velika. Ali ni carska vojska nije bila spremnija za akciju. U njoj je ubrzo došlo do bunta zbog slabe ishrane i neisplaćenih plata, posle čega se prosto raspala.

Godine 1533 zaključen je privremeni mir na bazi *status quo ante*. Bio je to vrlo problematičan mir. Po običaju, granične paše upadale su u susedne zemlje, a njihovi susedi su im ponekad vraćali milo za drago. Katkad je dolazilo i do većih graničnih operacija. Tako su bosanski paša Husrev beg i smederevsko-beogradski Mehmet beg 1538 oteli Požešku Kotlinu. S njom su dobili dobar centralan položaj za dalje nadiranje u pravcu Virovitice i Križevaca. Klis, poslednje uporište Hrvatske južno od Velebita, pao je 12 marta 1537. To je još jače ugrozilo nutarnjoaustrijske zemlje, Kranjsku i Štajersku. Ferdinand se stoga reši na protivudar. Zemaljski kapetan Kranjske, Hans Kacijaner, kao njegov vrhovni kapetan (Feldhauptmann) prikupio je krajem avgusta u Koprivnici šarenu vojsku Čeha, Nemaca, Slovenaca, Hrvata, Madžara, Italijana, oko 16 000 pešaka i 8000 konjanika. Početkom septembra krenuo je Kacijaner kroz Podravinu prema Osijeku. Već kod Virovitice osetile su se teškoće snabdevanja. Turci su veliki deo hrane otkupili od naroda i odvukli. Pred Osijekom pokušao je Kacijaner da manevrom izvuče tursku posadu iz grada, a kada mu to nije uspelo, krenuo je nazad. Pod pritiskom Turaka odstupanje se pretvorilo u rasulo. Kod Gorjana je rešeno da se ostave topovi i komora ne bi li se lakše probilo ka Valpovu. Ali odavde neki kontingenti otstupe na svoju ruku, a s njima pobeže i sam Kacijaner. Ujutru 10 oktobra Turci napadnu one koji su ostali na prenoćištu i potpuno ih razbiju.

U to vreme je madžarska oružana sila sve više opadala. Poziv plemstva je bio isto tako neefikasan koliko i poziv njihovih potčinjenih kmetova. Svoje ratove sa Turcima na madžarskom tlu Austrija će tući gotovo isključivo sa stranim trupama.

Posle Zapoljine smrti (1540) Pokušao je Ferdinand da otme Budim od njegove udovice. To je izazvalo intervenciju Sulejmanovu. Avgusta 1541 on potpuno razbija austrijsku opсадnu vojsku u trenutku kada je pokušala da se povuče na levu obalu Dunava, i ote joj sav artiljerijski park. Zatim formira Budimski Pašaluk koji je zahvatio srednju Madžarsku. Iduće

godine je Ferdinandov vojskovođa Joakim Brandendburški uzalud opsedao Peštu, smatrajući da njen pad treba da prethodi padu Budima. Posle 10 dana se povukao sa mnogo gubitaka i malo slave. Sulejman je reagovao tek iduće godine i zauzeo Valpovo, Sikloš, Pečuj, Estergom i Sekešfehervar. Austriske trupe skupile su se ponovo kod Beča i Bratislave, ali ni ovog puta nije došlo do bitke. Jednovremeno je bosanski paša osvojio srednju Slavoniju sve do Ilove. Do primirja dođe 1545, a do mira 1547 uz visoki godišnji danak na koji se Ferdinand morao obavezati. Turci su zadržali centralni deo Mađarske, Austrijanci zapadni i severni deo, a Zapoljin maloletni sin pod turskim sizerenstvom istočnu Mađarsku i Transilvaniju.

U narednom ratu (1551 — 1562) Turci su zauzeli Segedin (1552), Temišvar (1552), gde su obrazovali Temišvarski Pašaluk, Kapošvar (1555) ali je budimski Ali paša uzaludno opsedao Siget koji je branio Marko Stančić — Horvat (1556). U Slavoniji Turci su zauzeli Viroviticu, Čazmu i Kostajnicu. U toku ovog rata došlo je svega do jednog značajnijeg sudara na otvorenom polju, kod Palašta, gde je Ali paša razbio nekih 10 000 Ferdinandovih ljudi. Primirje je otkupljeno 1559 uz isti visoki danak koje je potvrđeno tek 1562.

4. ODBRANA SIGETA

Turski posedi u Mađarskoj imali su oblik klina čija se simetrala pružala pravcem Beograd-Budim. Istočno su bili Zapoljini posedi, a severno i zapadno Ferdinandovi. Takva je granica morala imati provizoran karakter, utoliko više što se nije naslanjala ni na kakve prirodne prepreke. Obe su je strane, turska i austrijska, tako i smatrane. Maksimilijan II (1564—76), kao ni njegov prethodnik Ferdinand I, nije se odrekao zemalja krune Sv. Stevana, a ni Sulejman dalje ekspanzije u centralnoj Evropi. Austrijanci su posebnu pažnju obratili na Transilvaniju gde je stolovao već odrastao Zapoljin sin, Jovan Sigismund. Čim je on pokazao nameru da se otrese turskog sizerenstva i da se nasloni na Habzburge, poslao je Maksimilijan Lazara Švendija u Košice sa nekih 10 do 12 hiljada ljudi, ne bi li tako s malim snagama došao do bogate zemlje i iz osnova izmenio strategisku situaciju Podunavlja u svoju korist. Turski klin bi tada bio opkoljen sa tri strane. Ali je stari

Sulejman to osetio i rešio da interveniše. O njegovim priprema saznalo se u Beču na vreme, pa je Maksimilijan 15 aprila 1566 izdejstvovao od nemačkog Rajhstaga u Augzburgu novčana sredstva za 40 000 pešaka i 8000 konjanika. S mukom je sredinom avgusta prikupljeno kod Madžarovara svega oko 40 000 ljudi čiji se broj kasnije popeo na 55 000³⁶. Pored ove glavne vojske i one kod Košica, bilo je još 30 000 ljudi kod Komorna, 10 000 madžarske milicije kod Njitre, 13 000 na ušću Mure (kranjska, štajerska, koruška i hrvatska milicija), a sem toga je Petar Erdedi, ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imao da brani svoje zemlje feudalnim (plemićkim) pozivom. U svemu je moglo biti 25 000 konjanika i 80 000 pešaka.

Sulejman je 1 maja 1566 napustio Carigrad, 16 juna stigao u Beograd, kod Šapca prešao na levu obalu Save, a krajem jula prešao Dravu kod Osijeka. Za zaštitu levog boka uputio je rumeliskog pašu da blokira Siget, a glavninom je nastavio ka Mohaču. Navodno je nameravao da pođe na Eger (Jegar, Erlau). To je bila značajna tvrđava koja bi u turskim rukama otežala vezu između Austrije i Transilvanije, pa se takva pretpostavka o Sulejmanovom pohodu na Eger mogla prihvatiti, utoliko više što je i sam rat bio izazvan pretnjom spajanja ove dve zemlje — da pravac na Eger ne ide preko Petrovaradina i Segedina. Ma kako bilo, iz Mohača krenuo je Sulejman na Siget i sa glavninom. Možda ga je na to naveo uspešni ispad Nikole Zrinjskog, kapetana tvrđave, koji je turskim blokadnim snagama naneo osetne gubitke. Tada je Sulejman valjda uvideo da mu Siget u preduzimljivim rukama Zrinjskog ugrožava glavnu komunikaciju za Budim, pa je rešio da ga zauzme. Bio je tek početak avgusta, pa je do zime bilo dosta vremena da se otme Siget i Eger.

Pred Siget stigao je Sulejman 5 avgusta, a dva dana kasnije je otpočeo opsadu. Raspomagao je navodno sa 90 000 ljudi i 300 topova³⁷. Obe su cifre svakako preterane iako za njih jamči očevidac Tarih. Posada tvrđave iznosila je 2500—3000

³⁶ Prosek te vojske, koji daje članak *Zrinis Vertheidigung in Szigeth* u časopisu *Oestreichische militärische Zeitschrift*, 1827, III tom, sv. 7, je veran izraz vremena. U njoj ima feudalaca i najamnika, podanika i dobrovoljaca, Nemaca, Ceha, Poljaka, Madžara, Italijana, Francuza, Engleza. U šarenilu naroda oseća se i odjek minulih krstaških ratova. Vojska je raspolagala i ratnom flotom brodova i šajki. Posebna transportna flota od 33 broda imala je da prati vojsku koja je išla duž Dunava, da joj nosi topove i municiju.

³⁷ *J. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches*, II, str. 320, po Tarihu Selaniku.

ljudi, većinom Hrvata. Već 9 avgusta Zrinjski napušta i pali Novu Varoš čiji su zemljani bedemi bili toliko oštećeni od turske artiljerije, da se nije više mogla braniti bez velikih gubitaka. Zrinjski je hteo da napusti i Staru Varoš ali se ratni savet usprotivio. Ispad sa 200 ljudi, izveden 14 avgusta protiv volje Zrinjskog, naneo je dosta štete Turcima ali je plaćen životima gotovo svih učesnika. U međuvremenu je turska artiljerija tukla tvrđavu. Turski artiljerci gradili su nasipe u močvari i na njima postavljali baterije. Jurišem od 19 avgusta su Turci zauzeli Staru Varoš. Samo neznatan broj njenih branilaca se sklonio u grad. Posada je dotle spala na svega 800 ljudi.

Saznavši za grupisanje carske vojske kod Madžarovara, Sulejman je za tvrđavu ponudio Zrinjskom velike časti i bogatstva. Imao je za to razloga, jer je intervencija carske operativne vojske mogla onemogućiti opsadu. Kada je Zrinjski to odbio, Turci su nastavili opsadu grada nizom bezuspešnih juriša, ne čekajući da artiljerija sama obavi posao; 26 avgusta napad predvodi janičarski aga; 29 avgusta smrtno bolestan sultan uzjahuje konja da bi oduševio svoje trupe koje su ponovo pošle na juriš; 2 septembra janičari ponovo jurnu na grad i ponovo budu odbijeni sa velikim gubicima. Tri dana kasnije umire Sulejman, ali veliki vezir, Mehmed Sokolović, prikriva njegovu smrt.

Dotle su Turci isterali minu ispod grada i ispalili je ujutru 5 septembra od koje se zapalio spoljni grad. Turci su tada ponovo napali, ali su bili odbijeni. Ipak su branioći morali napustiti spoljni deo grada i povući se u unutrašnjost. Drama se već bližila kraju. Nije bilo ni vode ni hrane. Žene i deca su počeli da umiru od žeđi. Ubrzo je jedna strela zapalila i unutrašnji deo grada. Tada je Zrinjski, 7 septembra³⁸ sa 300 ljudi koliko je preostalo, izvršio poslednji ispad u komu su gotovo svi našli smrt.

Odbrana Sigeta je delo ravno najvećim junačkim podvizima u istoriji.

Za sve to vreme carske trupe u Madžarskoj su bile potpuno neaktivne. Glavna vojska nije pokušala čak ni manevrom da odvuče Turke od Sigeta, a grupa kod Košica nije sprečila Pertev pašu da zauzme utvrđenu Đulu, severoistočno od Se-

³⁸ Fr. Kidrič, Oblega Sigeta v sodobnem hrvaškem opisu, Časopis za zgodovinu in narodopisje IX (1912), I — 4.

godina. Jedino je karlovačka grupa pod banom Erdedijem i Auerspergom sa oko 3000 konjanika i 1500 pešaka krstarila Slavonijom po nalogu nadvojvode Karla, ne bi li tom diverzijom privukla deo turskih trupa od Sigeta. Zauzela je donji deo Novigrada i razbila Turke Požeškog i Hlivanjskog sandžaka, ali se to kod Sigeta nije osetilo.

Mehmed Sokolović je s vojskom krenuo nazad za Beograd u susret svome tastu, novom sultanu Selimu II (1566 — 74) još uvek krijući Sulejmanovu smrt. Saopštio ju je trupama tek 3 oktobra kada je novi sultan primio komandu nedaleko od Beograda.

Rezultati poslednjeg Sulejmanovog pohoda nisu bili beznačajni. Sigetom i Đulom dobili su Turci dva jaka bočna oslonca na koridoru Beograd-Budim, koje su odmah snabdeli jakim posadama. Ovim su znatno učvrstili svoj položaj u Madžarskoj. Car Maksimilijan je uz uobičajeni visoki danak morao priznati i ove nove turske tekovine kada je 17 februara 1568 zaključio u Carigradu osmogodišnje primirje.

5. NASTAVAK RATA

Ovo primirje je obnovljeno nekoliko puta, ali neprijateljstva na granicama nisu nikad sasvim prestajala. U Hrvatskoj turske provale postaju intenzivnije posle Seljačke bune. Vrlo težak poraz pretrpele su hrvatske trupe kod Budačkog, na reci Radanji 22 septembra 1575. Iduće godine su Turci zauzeli Budim i Cazin. Ostrožac, Zrinj i neki drugi granični gradovi padaju 1577, Gvozdansko u januaru 1578, a Drežnik u martu iste godine, većinom napušteni od svojih posada koje mesecima nisu primile ni hranu ni plate. Napad koji je iste ove godine preduzeo koruški zemaljski kapetan Kevenhiler u pravcu Bihaća pretrpeo je potpun neuspeh. No, bilo je i uspeha. Turci su 1580 razbijeni kod Gabrovnika (današnjeg Kloštra), 1584 kod Slunja, a 22 juna 1593 su teško poraženi kod Siska. Ipak se tursko širenje nije još moglo sasvim zaustaviti. Bihać pada u njihove ruke 1602, a 28 avgusta iduće godine i Sisak.

Veliki turski poraz kod Siska je bio uvod u nov rat sa Turcima. U Carigradu, gde su bili naviknuti da slušaju samo o pobedama, tražila se osveta. Vrlo brzo su stupile u akciju rumeljske trupe i zauzele Sisak. To je bilo samo usput. Glavna opera-

cija je i ovog puta izvedena glavnim pravcem, Beograd-Osijek-Budim, pod komandom velikog vezira Sinan paše. On je prešao preko mosta kod Osijeka 27 septembra 1593³⁹. Tu mu se negde pridružiše i rumeliske trupe povučene iz Hrvatske. U Mađarskoj su Turci zauzeli Vesprim i Palotu, posle čega se Sinan paša, pod pritiskom svoje vojske, vratio u Beograd u zimske stanove. Idućih godina, 1594 i 1595, rat se vodi samo oko tvrđava u zapadnoj i severnoj Mađarskoj. Turci su zauzeli Đer, a Austrijanci Estergom. Turci se u Mađarskoj moraju ograničiti na defanzivu i zbog ustanaka u njihovoj pozadini. Kada je Sinan paša naredio da se spale mošti Sv. Save na Vračaru (27 aprila 1594) da bi zastrašio Srbe čije su ustaničke čete napale i popalile Vršac, maja 1594 ustaju Srbi u Temišvarskom vilajetu pod vladikom Todorom, zauzimaju nekoliko gradova, tuku nekoliko turskih odreda i budu poraženi tek 10 jula kod Bečeja i Bečkereka (Zrenjanina). Krajem godine izbija vrlo opasan ustanak u Vlaškoj koji je potpomagao transilvanski vojvoda Batori. Sinan paša bude tučen u Vlaškoj 23 avgusta, a Austrijanci zauzmu Estergom, Višegrad i Vac. Neki uspesi postignuti su u to vreme i u Hrvatskoj i Slavoniji: zauzeta je porušena Petrinja 10 avgusta 1594, 10 oktobra su Turci zapalili i napustili Sisak, a iduće godine je pukovnik Herberštajn, novi komandant Slavonske krajine⁴⁰, razbio Turke kod Čaklovca, blizu Pakraca (1 septembra), posle čega su hrišćani podigli ustanak u turskoj Slavoniji i privremeno oslobodili 300 sela. Te godine (24 septembra) ponovo je zauzeta Petrinja koju su Turci bili obnovili.

Za iduću 1596 godinu obe su se strane dobro pripremile. Rudolf II (1576 — 1612) je na čelo svoje vojske od oko 40 000 postavio nadvojvodu Maksimilijana. On je 3 septembra osvojio Hatvanj posle četrnaestodnevne opsade, pa se vratio u Estergom. Dotle je Muhamed III (1595 — 1603) izveo pohod na Eger. Pošao je iz Carigrada 4 maja, stigao u Beograd 1 avgusta, tu se zadržao dve nedelje i preko Petrovaradina i Segedina krenuo na Eger. Grad je pao 13 oktobra posle 23 dana opsade. Maksimilijanov pokušaj deblokade nije uspeo. Tom prilikom je kod Meze — Keresteša između 23 do 26 oktobra došlo do nekoliko bojeva između glavnih snaga koji su završeni potpunom turskom pobedom. U Hrvatskoj su Drašković i Herberštajn bezuspešno na-

³⁹ Hammer, II, 584.

⁴⁰ Vidi odeljak Vojna krajina.

pali Kostajnicu, a Turci Petrinju. Tom prilikom su poslednji pretrpeli kod Petrinje dva uzastopna poraza na otvorenom polju (19 i 20 septembra).

Dalje operacije na glavnom vojištu u Madžarskoj odvijaju se uglavnom oko tvrđava: Austrijanci zauzimaju Đer (1598) i Sekešfehervar (1601), a Turci Veliku Kanižu (1600), Sekešfehervar (1602) i Estergom (1605). U Hrvatskoj, na pomoćnom vojištu, je do 1599 vladalo zatišje. Ni posle toga nije bilo velikih akcija.

Ovaj veliki ratni period završen je Žitvatoroškim mirom (11 novembra 1606) zaključenim na bazi postojećeg stanja. Njime su Turci proširili svoje posede u srednjoj Evropi, ali su poslednji ratni događaji sve više ukazivali da ovde počinje da se stvara ravnoteža snaga: turska je u opadanju, a hrišćanska raste. To se odražava i u mirovnom ugovoru: nemački car je dotadnji godišnji danak isplatio odjednom. To se najbolje oseća u Hrvatskoj. Ona je bila prebrodila najteži period koji je ugrožavao njen opstanak. Tu se već pojavljuje i misao o oslobođenju izgubljenih krajeva.

6. BITKA KOD SISKA

(22 jun 1593)

Otkako je zagrebački Kaptol sredinom XVI veka sagradio utvrđeni grad na ušću Kupe, Sisak je postao značajan oslonac Pokupske krajine (*confinia Colapiana*), poslednje linije odbrane Hrvatske. Grad je imao oblik trougla sa tri jake kule. Gradom je obično zapovedao jedan zagrebački kanonik, nekad i dva.

Početak poslednje decenije XVI veka, kada je za bosanskog beglerbega postavljen ratoborni Hasan paša Pridojević, grad Sisak je postao težište vojnih događaja Hrvatske. Prvih dana avgusta 1591 Hasan paša je prvi put napao Sisak, ali se posle nekoliko dana povukao, verovatno kada je saznao da opredućenom gradu stižu u pomoć ban Erdedi i vrhovni kapetan Slavonske krajine Grasvajn. Iduće godine, uvidevši da mu je za akciju protiv Siska potreban neposredan oslonac, izgradio je Hasan paša novu tvrđavu na ušću Petrinjčice u Kupu koja je kasnije nazvana Petrinja. Posada tvrđave je zatim po nalogu Hasan paše podigla ploveći most kod Bresta. To je ukazivalo na

novi turski napad, pa se 16 jula 1592 tu prikupilo oko 3000 ljudi, Štajeraca i Hrvata pod banom Erdedijem, koje je Hasan paša 19 jula potpuno razbio sa oko 7 do 8000 ljudi. Neposredno pre toga 19 juna, Hasan paši se predao i Bihać. Time je stekao slobodne ruke protiv Siska, opsedao ga je 5 dana, od 24 do 29 jula, a kad ga nije zauzeo, ponovo je digao opsadu.

Iduće godine je Hasan paša po treći put krenuo na Sisak. Ovoga puta prikupio je veće snage. O njihovoj jačini se izvori znatno razlikuju, ali nije verovatno da su prelazile 12 000 ljudi. Od većeg je interesa kvalitet turskih trupa. Za janičare, čiji je broj bio neznatan, moramo pretpostaviti da su već svi bili naoružani vatrenim oružjem. Među azapima vatreno oružje bilo je svakako retkost. To isto vredi i za spahije čija je snaga bila u udaru. Ni među akindžijama nije moglo biti vatrenog oružja vrednog pomena. Spahije i akindžije činile su svakako glavninu njegove vojske. Vodio je sobom i dosta manjih topova, a velike topove i komore prenosilo je 29 šajki od Gradiške uzvodno. Pod Sisak stigao je 15 juna i utaborio se na desnoj obali Kupe.

Hasan pašina agresivnost naterala je hrvatske staleže da pooštre vojnu obavezu, nešto trupa poslao je car, a nešto nutarnjoaustrijske zemlje. Kada je stigla vest da je Hasan paša pošao na Sisak, 18 juna skupilo se kod Sv. Klare kraj Zagreba oko 5000 vojnika čija je glavna snaga bila u vatrenom oružju: oko 2000 što arkebuzira što musketira. To je bilo mnogo više no što su Turci mogli imati. U hrišćanskim redovima bilo je regularnih elemenata koji su bili nadmoćniji od onoga što je u Osmanlija bilo najbolje, od janičara i spahija: Snaga Turaka je bila u udaru a hrišćana u vatri. Ali su Turci imali veliku prednost u objedinjenom komandovanju. Kod njih je Hasan paša suvereno odlučivao o svemu, a kod hrišćana pukovnik Egenberg, zamenik komandanta carskih trupa u Hrvatskoj i Slavoniji, imao je da zapoveda carskim trupama u sporazumu sa Auerspergom i Gradvajnom, komandantima Hrvatske odnosno Slavonske krajine, i banom Erdedijem.

Hrišćanska vojska je krenula ka Sisku 19 juna, razbivši prethodno sa 400 svojih konjanika jedan turski izviđački odred od 300 ljudi. Istog dana stigla je do Erdedijevoeg kaštela Želine i tu se idućeg dana zadržala u očekivanju grofa Zrinjskog. Pošto ovaj nije stigao, krenula je 21 do Novigrada na Savi, drugog Erdedijevoeg kaštela. Idućeg dana na savetovanju komandanata bilo je kolebanja da li da se odmah krene na Turke svom sna-

gom ili da se tog dana samo izvide. Ali kada je iz Siska stigla vest da grad neće izdržati do sutrašnjeg dana, jednoglasno je odlučeno da se odmah udari na Turke.

Na putu od Novigrada za Sisak, na polju između Odre i Save postrojen je borbeni poredak. Pešaci-kopljanici formirali su manje ili veće bataljone (pravougaone postroje) oko kojih su bili strelci, a između bataljona, odnosno na njihovim krilima, postavljeni su konjanici. Bilo je dva borbena reda, a u oba je bilo pešaka i konjanika.

Grad Sisak branili su kanonici Blaž Đurak i Matija Fintić. Posada je iznosila 300 vojnika od čega 50 strelaca, ojačana nešto Slovencima i dobrovoljcima iz okoline. Neki izvori navode ukupno 800 ljudi. Fintić je poginuo još u početku borbe, pa je odbrana ostala na ranjenom Đurku. Turski topovi dejstvovali su na gradska vrata i na kulu do Kupe, pa su uskoro porušili deo zida. Turci su već bili izvršili svoj prvi juriš koji je odbijen. Borbeni duh posade je počeo vidljivo opadati.

Kada je Hasan paša saznao za pokret deblokadne vojske prebacio je glavninu na levu obalu Kupe. Moglo je biti svega oko 9000 ljudi. Postroživši borbeni poredak — na levom krilu pešaci, u centru i na desnom krilu konjanici — krenuo je hrišćanima u susret.

Prvi je napao ban Erdedi sa Hrvatima, lakim konjanicima, ali nije jasno da li je odbačen ili se povukao pred jačim otporom. Po svoj prilici hrvatski konjanici napali su tursku pešadiju (janičare i druge), koja je upravo bila do Odre, i bili odbijeni njihovom vatrom. Ma kako bilo, odmah zatim su stupile u akciju druge trupe vatrenim oružjem, pa su Turci ubrzo razbijeni. Dotle su se karlovački arkebuziri probili do mosta i zauzeli ga, zaprečivši Turcima jedinu oštupnicu. Samo je nekoliko stotina Turaka stiglo da se prebaci preko mosta; ostalo je bačeno u Kupu i Odru ukoliko nije zarobljeno. Bitka je trajala nepun sat, negde između 12 i 14 časova. Kanonik Đurak je u toku bitke izvršio ispad. Ako je to učinjeno u pravo vreme, moglo je mnogo doprineti pobedi. Hrišćanski gubici bili su neznatni, svega 40—50 ljudi, a Turci su izgubili do 8000 od kojih se najviše podavilo. Poginuo je i Hasan paša. Turci koji su bili ostali na desnoj obali Kupe, zapalili su logor i pobjegli. Hrišćanima je bio otvoren put za napad na Petrinju. Ban Erdedi je navaljivao da se iskoristi ova izvanredna prilika, ali nemački komandanti nisu pristali.

Bitka kod Siska je očigledno dobijena nadmoćnom organizacijom i nadmoćnim oružjem. Hasan paša je ustvari bio žrtva prekretnice koja u to vreme nastupa u odnosima između hrišćana i Osmanlija. Dok je Osmanlijsko carstvo počelo da opada, a s njim i njegova vojska, hrišćanske države bivale su sve jače po meri kako su razbijale feudalne okvire i jačale centralnu (kraljevsku) vlast. One su mogle da jače zahvataju u narodni dohodak koji je bivao sve veći naglim razvojem proizvodnih snaga i da ga, zahvaljujući svojoj hijerarhijskoj organizaciji, racionalno iskoriste za izgradnju oružanih snaga. Kod Siska je to došlo do izražaja. Tu se sudario kvalitet hrišćanske glavnine sa muslimanskim provinciskim kvalitetom. Ali u svakom slučaju Hasan paša je propustio da osigura most koji ga je vezivao sa svojom pozadinom. Da je to učinio katastrofa bi bila znatno manja.

7. VOJNA KRAJINA⁴¹

Turski upadi koji se nižu po padu Bosne (1463) prinudili su hrvatske staleže da svoje gradove utvrde i posednu stalnim posadama, naročito one na graničnom pojasu na Uni (od Dubice preko Bihaća do Unca), a i u neposrednom njegovom zaleđu do Kupe, Korane i Gacke. Čitav taj kraj počeo se od 1480 zvati *Granica* ili *Krajina* (*Confinia* i *loca et castra finitima*). Ta prva Krajina je dakle stvorena od mnogobrojnih graničnih uporišta koja su izgradile i decenijama branile hrvatske feudalne vojne snage. Otuda nije bila ni objedinjena ni jedinstveno uređena. Plemstvo je branilo samo gradove i posede. Samo ponekad čvršće su je povezivali autoritativniji i ratoborniji banovi, počev od Petra Berislavića 1513. Uostalom, feudalne snage su bile u opadanju, naročito u Hrvatskoj gde su turski reidovi razarali privredu.

Česti upadi Turaka i u susedne austrijske zemlje naterali su austrijske staleže da u interesu vlastite sigurnosti podrže odbranu Hrvatske krajine, prvo novčanom pomoći, a potom trupama. Prvu takvu pomoć uputio je Hrvatskoj 1522 nadvojvoda Ferdinand (štajerskog vrhovnog kapetana Nikolu Salma sa 400 konjanika). Od 1527 kao izabrani hrvatski kralj Ferdinand I je

⁴¹ Ovak odeljak obradio sam u saradnji sa Vladimirom Kalečakom.

preuzeo ne samo brigu za izdržavanje kraljevskih i drugih preuzetih krajiških gradova na Uni, već i opštu obavezu za odbranu Hrvatske i Slavonije. Ferdinand se konkretno obavezao da će izdržavati o svom trošku u Hrvatskoj 1000 konjanika i 200 pešaka, da će na granici Kranjske držati svoju rezervu, a utvrđene gradove pojačati svima potrebama, što nije redovno ispunjavao. U svakom slučaju od ove kraljeve obaveze i brige austrijskih staleža, da svoje od Turaka ugrožene zemlje osiguraju već na granici Hrvatske, razvila se *Vojna krajina*. Ona je u početku predstavljala graničnu zaštitu Hrvatske od Save do Jadrana — od unskih plemićkih i od plemstva kralju poverenih utvrđenih gradova, preko Bihačke (od 1528) i Senjske kapetanije, koja je po padu Like i Krbave (1528) postala granična. Prema tome se 1528 može smatrati početkom stvaranja Vojne krajine u Hrvatskoj. Imenovanjem vrhovnog kapetana (Nikole Turna) ona je 1529 dobila i svoju jedinstvenu vojnu upravu. Međutim u Slavoniji je granična zaštita još i dalje počivala na nepovezanoj odbrani raznih plemićkih gradova, koja se postepeno pomerala prema turskom nadiranjju od sliva Orhljave preko sliva Pakre na zapad do reke Čazme. Tek polovinom XVI veka (1553) ona je solidnija i jedinstveno organizovana obrazovanjem krajiških kapetanija⁴² na sektoru Đurđevac—Ivanićgrad—Sisak. *Slavonska vojna krajina* dobila je 1553 i stalnu posadu od 2791 vojnika na trošak Štajerske i Koruške, dok je Kranjska izdržavala Hrvatsku krajinu sa 1409 vojnika. U to vreme i nešto kasnije bilo je 6 kapetanija⁴³. Stvoren je tako neprekidan niz krajiških kapetanija od Drave do Jadrana. Od 1568 Vojna krajina je pod komandom posebnih vrhovnih kapetana za Hrvatsku odnosno Slavoniju, koji su rukovodili odbranom na celom svom graničnom pojasu uz saradnju i pomoć trupa bana i hrvatskih staleža.

Prelaskom Vojne krajine pod upravu nadvojvode Karla i gradačkog Dvorskog ratnog saveta, uz odluku nutarnjoaustrijskih staleža da će stalno preuzeti na sebe deo njenog izdržavanja, 1578 nastaje razdoblje stabilizacije. Staleži su odobrili godišnju subvenciju od oko 550 000 forinti za izdržavanje Vojne krajine, od kojih je kralj trebao dati 140 000, a ostalo nutarnjo-

⁴² Koprivničke, Križevačke, nešto kasnije i Ivaničke.

⁴³ Senjska, Bihačka, Ogulinska, Hrastovička, Zumberačka i Petrinjska. Od Petrinjske se razvila uz Kupu Pokupska, kasnije nazvana Banska krajina.

austriske zemlje (od toga Štajerska jednu polovinu, a Kranjska i Koruška drugu). Posebno je određeno 420 000 forinti za podizanje nove tvrđave Karlovac i za popravku ostalih utvrđenja. Ta su sredstva omogućila da se najamničke posade povećaju tek na 5135 vojnika. Ta sredstva očito nisu bila dovoljna. Hrvatska je i dalje bila izložena teritorijalnom sakaćenju. Tek je pad Bihacke i Hrastovičke kapetanije s Petrinjom i Siskom (1592 i 1593) jače zabrinuo austrisku vrhovnu upravu. Tek tada se u Krajinu upućuju brojnije austriske trupe, koje su uz banske i krajiške snage suzbile tursku ekspanziju i omogućile kontraofanzivne akcije sa ciljem masovnog preseljavanja hrišćanskog (većinom srpskog) stanovništva iz turske Slavonije, Bosne i Likke na opustele predele Vojne krajine. Kolonizovanje ovog borbenog elementa pozitivno je uticalo na graničnu odbranu, poglavito u gornjoj Slavoniji i u Pokupju, a to je istovremeno značilo slabljenje Turske krajine i njenih opasnih *martoloza*⁴⁴. *Vlaškim statutom* od 1630. car je zagarantovao naseljenicima samostalan i slobodan politički život i puno pravo vlasništva na zemljište koje im je dato na uživanje (1735 je ovo suženo na pravo korišćenja), uz obavezu da od 18 godine života stalno vrše vojnu službu. Time su krajišnici postali vojni kolonisti spremni da svakog trenutka suzbiju upade Turaka, svojih ranijih ugnjetača. Izdvojeni iz banske jurisdikcije, oslobođeni od poreza i feudalnih rabota, a nezavisni od plemstva, obrazovali su posebnu teritoriju *Varaždinske krajine* (između Save i Drave), a nešto kasnije i *Karlovačku krajinu* gde su bili ne samo pod vojnom već i pod političko-administrativnom i sudskom upravom svojih komandanata.

Tako je s malo novčanih sredstava stvoren efikasan odbrambeni sistem s mnogobrojnom i moralno snažnom vojnom silom, koja nije toliko zavisila od promenljivih dotacija i raspoloženja austriskih staleža i kolebljive dvorske politike, često zauzete teškoćama i ustancima u Madžarskoj i ratovima u srednjoj i zapadnoj Evropi. Otada je militarizovana i napućena Vojna krajina davala sama najveći vojni kontingent za svoju odbranu, brinući se ujedno i za njegovu opremu, naoružanje i ishranu. Samo olovo i barut dolazilo je od kapetanija. Stajaće najamničke trupe činile su posade tvrđava i sedišta komandnih organa.

⁴⁴ Nemuslimani u turskoj vojnoj službi upotrebljeni za pomoćne službe kao graničari, komordžije i drugo.

U sastavu kapetanija krajiška narodna vojska obrazovala je pešadijske jedinice — haramija ili hajduka i uskoka, i lake konjičke jedinice — husara. Krajišnici su bili obavezni na povremene vežbe, a u slučaju opasnosti morali bi pohitati s oružjem na svoja zborišta. Ako su bili upućeni izvan svog odbranbenog rejona (sreza) imali su služiti bez prinadležnosti 8—14 dana, a zatim su primali platu kao ostali najamnici.

Dvorski ratni savet i austrijske pokrajine svojom upravom, organizacijom i komandnim kadrom objedinjavali su najamničku i krajišku vojsku, konsolidovali odbranu i stvorili uslove za docniji prelaz u ofanzivu, u oslobodilačke borbe kraja XVII veka. Ali izdvajanje Vojne krajine iz banske jurisdikcije, postavljanje gotovo isključivo austrijskog plemstva na komandantske i druge oficirske položaje u Krajini, a pogotovo naseļavanje novog pućanstva izuzetog od vlasti ranijih feudalnih vlasnika tih poseda, izazvalo je trajan spor između hrvatskog Šabara, kao pretstavničkog tela plemstva i redova, i Dvorskog ratnog saveta, kao zaštitnika carske Vojne krajine.

Posle 1630 nazivi se menjaju u *Varaždinski*, *Karlovački* i *Banski generalat*. (U pogledu izdržavanja i civilne uprave poslednji je ostao pod banom.) Generalati su vojno upravne komande kojima su potčinjene kapetanije kao taktičke komande s upravnom teritorijalnom nadležnošću.

Posle Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira novooslobođeni krajevi obrazovali su novu generalkomandu u Osijeku i dva nova generalata: a) za Posavsku i Dunavsku krajinu s nadkapetanijama u Gradiški, Brodu, Raći i Iloku; b) za Banatsku ili Potisko-pomorišku krajinu s nadkapetanijama u Segedinu i Aradu, a od 1726 u Temišvaru, Čakovu, Heđi i Mutniku; c) za Liku nadkapetanija u Karlobagu (potom u Ribniku) koja je podređena karlovačkom generalatu.

U to vreme nestalo je opasnosti turskih upada u mirno doba, pa je austrijska vojna uprava odlučila da krajiške vojne snage iskoristi za imperijalne ciljeve Carstva na drugim vojištima kada su Turci mirovali.

Reorganizaciju je sproveo Hildburghauzen 1737 — 1751. Iz neredovne milicije stvoreno je postepeno 13 krajiških pukova⁴⁵ uglavnom s nemačkim komandnim kadrom. Domaći oficiri mo-

⁴⁵ Od toga 4 husarska puka koji su 1786 ukinuti kao preveliki teret za krajinu.

rali su biti pismeni i poznavati nemački komandni jezik. Uvedene su i uniforme (dotle je bilo u upotrebi narodno odelo). To je bila kod kuće vrlo jevtina vojska koja se izdržavala sama, samo uz dodatke za uniformu i plate domaćih oficira koje su bile upola manje od plata nemačkih oficira. Uz vojnu, komandanti pukova dobili su političku i ekonomsku upravu. Krajiška samouprava (kneževi i sudovi) je ukinuta. Da bi se krajišnici jače privezali za zemlju, pravo vlasništva pretvoreno je u pravo korišćenja, a ujedno je zabranjeno napuštanje čete i Vojne krajine uopšte. Da bi zagarantovala obradu zemljišta i izdržavanje ljudstva, uvedena su tri turnusa: jedan obrađuje zemlju kod svojih kuća, drugi vrši garnizonu službu i službu na granici, a treći ratuje van granice. Time je bila osigurana i smena trupa u operacijama. Te reforme koje su pooštrile eksploataciju krajiškog stanovništva izazvale su mnogobrojne bune i nemire koje su gušene oštrim merama.

Reorganizacija Vojne krajine dala je u miru 40—48 000 ljudi, a u dugotrajnim ratovima (Rat za austrijsko nasleđe, Sedmogodišnji rat, Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi) angažovala je i iscrplila gotovo u potpunosti sve muško stanovništvo sposobno za vojnu službu (68 — 100 000 boraca).

Godine 1787 uvedena je kantonalna uprava kojom su upravno-ekonomski poslovi Vojne krajine odvojeni od taktičke vojne komande i predati posebnim upravnim oficirima (u puku i četi). Kantoni su podeljeni na dva okruga, kao što je i puk bio podeljen na dva bataljona, a okrug na kotare. Taj sistem je ukinut 1800 zbog trvenja između upravnog i komandnog aparata. Otada kanton-oficiri su referenti trupnih komandanata koji imaju svu vlast i snose svu odgovornost.

Po zakonu od 1850 Vojna krajina je sastavni deo austrijske monarhije s posebnom upravom i predstavništvom, iako sačinjava s istoimenom provincijom jedinstvenu zemlju (Landesgebiet). U pogledu oružane i vojno-upravne službe je integralni deo carske vojske. Službeni jezik u vojnoj službi je nemački. Vojna obaveza krajišnika ostaje nepromenjena, a za uzvrat dobijaju svoj zemljišni posed u trajno vlasništvo, čime je ukinut raniji feudalni odnos. Vojnoj obavezi podležu svi muškarci koji imaju posed u Krajini i sposobni su za nošenje oružja počev od 20-te godine. Vojna služba sastojala se u čuvanju (stražarenju) i odbrani granice, održavanju unutrašnje sigurnosti, a u ratu u obaveznom učešću i izvan zemlje. Obavljanje unutrašnje službe

u četnom rejonu je još uvek bilo besplatno, ali prilikom vojnih vežbi, u unutrašnjoj i spoljnoj pukovskoj službi i na kordonu (graničnoj liniji) primao je krajišnik platu i naknadu za hleb, dok se ranije za ishranu tog ljudstva brinula opština odnosno porodica. Otada tek je država preuzela odevanje, ishranu, naoružanje i opremu krajišnika u vojnoj službi. Krajišnici su dobili i pravo izbora opštinskih odbornika i da šalju svoje predstavnike u hrvatski Sabor. Dobili su i pravo da se posvete zanatima.

Posle 1850 Vojna krajina bila je organizovana u 2 general-komande⁴⁶ (komande korpusa), sa 3 komande divizija⁴⁷, 7 brigada⁴⁸ i 14 pukova⁴⁹. Svaki puk je 1860 imao po 3 operativna (Feld) bataljona od po 6 četa, a za kordonsku službu postavljao je još jedan teritorijalan bataljon od 1500 ljudi. Ukupno brojno stanje iznosilo je 57 800 boraca, a bez nemačkog i rumunskog puka — 50 000. Dotle je krajiška pešadija smatrana lakom i upotrebljavala se po bataljonima. Od 1860 ona postaje *liniska* i imala se upotrebiti po pukovima ili brigadama.

Teritorija puka obuhvatala je 60—80 000 stanovnika, podeljena na 12 četnih srezova sa po 5000 stanovnika i više opština. Kordonske trupe (straže i patrole) smenjivane su sedmično.

Ukidanje Vojne krajine zahtevano vekovima, obećano je 1848, a konačno izvršeno tek 1881. Najpre je 1850 ukinuta Transilvanska vojna krajina, 1873 Banatska krajina, iste godine ukinuti su i pukovi Hrvatsko-slavonske krajine, no njeno područje ostalo je pod samostalnom civilnom upravom još gotovo punu deceniju, sve do 1881 kad je najzad uklopljeno u Bansku Hrvatsku.

Vojna krajina kao vjionički uređena odbranbena organizacija predstavljala je čvrst sistem granične zaštite i omogućila brzi razvoj teritorijalnih vojnih snaga u odbranbenom ratu protiv Turaka. U XVI i XVII veku ona je odigrala značajnu i pozitivnu ulogu u odbrani od Turaka ne samo Hrvatske i Slavonije, već i susednih austriskih zemalja. Pritom je potčinjavanje

⁴⁶ U Zagrebu i Temišvaru.

⁴⁷ U Zagrebu, Temišvaru i Karlovcu.

⁴⁸ U Otočcu, Karlovcu, Bjelovaru, Vinkovcima, Zemunu, Pančevu i Oršavi.

⁴⁹ U Hrvatsko-slavonskoj krajini: 1. Lički, 2. Otočacki, 3. Oguinski, 4. Slunjski, 5. Varaždinsko — križevački, 6. Varaždinsko — durdevački, 7. Brodski, 8. Gradiški, 10. Prvi banski, 11. Drugi banski; u Banatskoj krajini: 9. Petrovaradinski, 12. Nemačko-banatski, 13. Rumunsko-banatski, 14. Srpsko-banatski i Sajkaški bataljon u Titelu. Originalni naziv pukova, naprimera *Otočaner Grenz Infanterie Regiment No. 2*

stanovništva vojnoj vlasti značilo pojačanje bojne gotovosti Krajine, a da se nisu krnjila njegova politička prava, jer ih u ono doba široki narodni slojevi nisu ni imali. Krajišnik-ratnik nije bio podjarmljen kao ostali kmetovi. Obavljanje stalne vojne službe na graničnom kordonu, oprema, naoružanje i prehrana nesumnjivo su bili težak teret za krajišnika-zemljoradnika, ali ga je on podnosio zbog potrebe da štiti i sačuva svoje ognjište, dobivene posede i slobodu svoju i svoje porodice na ugroženoj turskoj granici.

No kad je minula turska opasnost, a odbranbeno-zaštitna uloga Vojne krajine postala drugostepenom na sve manje ugroženoj granici, iz tog najjevtinijeg vojnog logora austrijska vojna uprava izvlači maksimalni vojni potencijal za osvajačke ratove na drugim vojištima, nastojeći da ga učini osloncem dinastije u sukobu sa nacionalno-slobodarskim težnjama mnogonacionalne monarhije. Po statističkim podacima. Ognjeslava Utiešenovića⁶⁶, graničar je u XIX veku stajao državu svega 40,5 forinti, a liniski vojnik 161,5 forinti godišnje. I dok se u ostalim pokrajinama monarhije dizao u ratu 1 vojnik na 64 stanovnika, u Vojnoj krajini dizalo se srazmerno deset puta više, po 1 ratnik na 6—7 stanovnika. Očigledno je koliki su porez u krvi krajišnici davali stolecima i od kakve je ogromne štete po naš narod bila ova institucija u poznijoj njenoj fazi, u političkom, ekonomskom i demografskom pogledu. Stečena ratna reputacija hrabrih krajišnika i ugled njenih domaćih komandanata, među kojima su mnogi postigli najviše činove i počasti, slaba je nagrada za ogroman doprinos Srba i Hrvata imperijalnim interesima habzburškog dvora.

VI

NIZOZEMSKA REVOLUCIJA

1. RAT NEZAVISNOSTI

Krajem XVI veka je ustanak protiv Španije učinio Nizozemsku najznačajnijim ratištem epohe. Ona je postala središtem ratnih događaja koji su zahvatili sve države zapadne Evrope i stvorili među njima nove odnose snaga. Postala je i poprištem

⁶⁶ Die Militärgrenze und ihre Verfassung.

novih organizacijskih oblika, novih taktičkih, operativnih i strategijskih postupaka koji predstavljaju novu etapu u razvoju ratne veštine.

Nizozemska⁵¹ je bila više geografski nego etnografski ili politički pojam. Posle podele Franačkog Carstva pripala je nemačkom delu, upravo Lorenskom (Lotarinškom) Vojvodstvu. Slabljenjem vojvodske vlasti nastao je u Nizozemskoj niz političkih jedinki neposredno vezanih za Carstvo: episkopije, grofovije, vojvodstva i gospodstva. U toku XIII i XIV veka mnogi su gradovi postali gotovo nezavisni. Krajem XIV veka nizozemske zemlje dolaze pod vlast burgundskih vojvoda — ženidbom, kupovinom, izdajstvom ili silom. Posle katastrofe Karla Smelog kod Nansijsa (1477) dolazi Nizozemska putem nasleđa u sklop Carstva. Dole je svaka od njenih 17 pokrajina⁵² izgradila i sačuvala svoju individualnost. Svaka je imala svoj ustav i svoje staleže, koje su činili pretstavnici plemstva, klera i gradova, a u Friziji čak i pretstavnici seljaka. Staleži su svoje odluke donosili jednoglasno. U većini pokrajina su aristokratski organizovani gradovi vršili vrlo veliki uticaj. Vladalac se zaklinjao na ustav svake pokrajine posebno; kada ga je povredio, prestajala je obaveza poslušnosti njegovih podanika. Da bi ove svoje posede jače povezale u celinu, burgundske vojvode obrazovale su 1437 *Generalne staleže* (hol. *Staten-Generaal*). U njima je svaka pokrajina imala po jedan glas, a odluke su donošene jednoglasno⁵³.

I pored svoje krajnje političke rasepkanosti, Nizozemska je imala u osnovi samo dva dela koji se međusobno bitno razlikuju. Sever je izrazita nizija ispresecana vodenim tokovima, a krajnji jug blago talasasto zemljište. Veći deo stanovništva na severu je germanskog (Flamanci, Holanđani), a na jugu romanskog jezika (Valonci)⁵⁴. Severne pokrajine bavile su se pretežno ribolovom i stočarstvom, a južne zemljoradnjom i zanatstvom. U svima privrednim granama postizani su izvanredni rezultati. Nizozemska je tada imala oko 3 000 000 stanovnika sa 208 utvr-

⁵¹ Pod tim imenom podrazumevale su se zemlje koje čine današnju Holandiju, Belgiju i severozapadnu Francusku (Departement Nord). Danas je Nizozemska (Nederland) sinonim za Holandiju.

⁵² Frizija, Groningen (Hronenge), Overisel, Geldern, Utreht, Holandija, Zelandija, Zitfen, Brabant, Antverpen (Anver), Malin (Meheln), Lenbur (Limburg), Flandrija, Eno (Henegau), Namir, Luksemburg, Artoa.

⁵³ *Webers Weltgeschichte* (1919), III, 213.

⁵⁴ Deli ih približno linija zapad — istok koja prolazi kroz Brisel.

denih gradova i oko 65 000 drugih naseljenih mesta. Relativno je imala mnogo više ljudi od Francuske i Španije koje su na neuporedivo većem prostranstvu imale samo 12, odnosno 10 miliona⁵⁵. Bila je najbogatija zemlja Evrope. Bogatstvo je dalo maha duhovnom životu — prosveti, nauci i umetnosti kroz koje su među stanovništvo prodirale vrlo liberalne ideje.

Za Španiju, Nizozemska je bila najizdašniji finansiski izvor. Ona je donosila više od svih ostalih španskih poseda. Pod Karlom V jednom je za svega nekoliko godina dala 24 miliona dukata, a za jedan njegov rat 40 miliona. Eksploatacija tog bogatstva mogla je da bude utoliko plodonosnija ukoliko je centralna vlast bila jača. Stoga je Karlo V nastavio da izgrađuje centralnu vlast na štetu slobode pokrajina, pre svega u finanslakom i vojnom pogledu. Uz *generalnog namesnika*, obično člana carske kuće koji je zamenjivao suverena, formirao je nekoliko centralnih ustanova. U pokrajinama su centralnu vlast predstavljali *provincijalni namesnici*. Obrazovana je i mala centralna vojska od 600 *kopalja* od po pet konjanika pod generalnim kapetanom, a flota je stavljena pod komandu *admirala*.

Centralističke tendencije bile su u duhu vremena. Centralna vlast je bila i potreba pokrajina, ali je finansiski pritisak nailazilo na otpor. Gent (Gan), rodni grad Karla V, je 1539 surovo kažnjen što je uporno uskraćivao neki nametnuti porez. Vladaoćeva centralistička nastojanja dolazila su u sukob sa samoupravnim tendencijama staleža i gradova. Reformističke crkvene ideje koje su hvatale maha u zemlji, najpre luteranske, zatim kalvinističke, bile su izraz otpora protiv ultrakatoličke tuđinske vlasti. Za vlade Karla V je u Nizozemskoj spaljeno na desetine hiljada „jeretika”. Desetine hiljada su emigrirale. Tako se sve više širio jaz između vladaoca i njegovih podanika. Za vlade njegovog sina Filipa II (1556—1598), netrpeljivijeg i krutoćeg, napetost je porasla preko kritične tačke.

U početku je visoko plemstvo nosilac opozicije. Na njegovom čelu se ističe Viljem Oranski⁵⁶. Rezultati su bili slabi. Filip je pristao da povuče španske trupe, dopustio je da se udalje iz nizozemske vlade najomrznutije ličnosti, ali u pitanju progona protestanata nije hteo popustiti. Nezadovoljstvo je tako hvatalo

⁵⁵ Spamers Weltgeschichte (1914), 5, str. 543.

⁵⁶ Zapravo Viljem Nasauski koji je od jednog svog rođaka 1544 nasledio prostrano imanje u Nizozemskoj i malu kneževinu Oranž (Orange) u južnoj Francuskoj.

sve šire krugove. Inicijativu preuzima niže plemstvo. Ono je doduše pretežno katoličko, ali protivno inkviziciji. Novembra 1565 ono stvara Bredski savez (kompromis). Aprila 1566 godine 400 njegovih nenaoružanih pristalica dolaze pred palatu namešnice, Margarete od Parme, sa zahtevom da se ukine inkvizicija. Oni će se sada nazvati *gezima* (prosjacima)⁵⁷. Margareta je obećala blaži postupak, ali je Filip bio nepopustljiv. U međuvremenu pokret zahvata mase. Radikalni kalvinizam potiskuje umereno i lojalno luteranstvo. Avgusta 1566 protestantske mase ustaju protiv katoličkog ikonopoklonstva i u roku od nekoliko dana pustoše 400 crkava i mnogobrojne manastire u gradovima Brabanta, Artoaa, Holandije i Flandrije. Pokret uzimaju u svoje ruke protestantske crkvene opštine (konzistorije). Pobuna je savladana tek uproleće 1567 trupama vrbovanim u zemlji i na strani, pretežno u Nemačkoj, uz aktivnu ili pasivnu pomoć velike većine plemstva. Gradovi koji nisu hteli da prime garnizon savladani su silom. Protestanti su masovno predavani krvniku. Savez geza je bio razbijen.

Bio je to kritičan trenutak u nizozemsko-španskim odnosima. Umerenost je za izvesno vreme mogla sačuvati ovu provinciju španskoj kruni. Ali je Filip rešio da je pregazi i dotuče. Uputio je tamo kao generalnog kapetana svog najboljeg vojskovođu — krutog, gramzivog, vlastoljubivog i fanatičkog vojvodu od Albe, sa instrukcijama: kazniti krivce i sumnjive, pokoriti gradove, iskoreniti protestantizam i izvući iz zemlje potrebna novčana sredstva.

Alba je iz italijanskih garnizona prikupio u Đenovi 8000 pešaka i 2000 konjanika i kroz Pijemont, Savoju, Burgundiju i Loren (sve španske zemlje) stigao u Brisel 22 avgusta 1567. Pred njim je emigriralo stotine hiljada ljudi. Među njima i Viljem Oranski. Jake garnizone stavio je u Brisel, Antverpen i Gent. Nizozemske trupe je otpustio. Uvređena generalna namešnica, Margareta od Parme, pristalica kolike-tolike umernosti i zakonitosti podnela je ostavku i povukla se. Generalni kapetan postao je sada i generalni namesnik. Mogao je nesputano da besni u duhu svojih instrukcija. *Savet nemira* (conseil des tro-

⁵⁷ Poreklo ovog naziva nije sasvim jasno. Najčešće se navodi da ih je tako nazvao jedan savetnik namešnice koji joj je dobacio da ne treba da se boji prosjaka (fr. *gueux*), pa su oni zatim s ponosom prihvatili taj pogrdan naziv. Oni su izradili medalju na čijoj prednjoj strani je bio lik Filipa II s napisom *U svemu verni kralju*, a na drugoj prosjačka torba s napisom *Do prosjačke torbe*.

bles), koji je on ustrojio kao vanredan sud za jeres i veleizdaju, je potpuno zaslužio naziv *Krvavi savet* kako su ga nazvali u Nizozemskoj.

Viljem Oranski latio se sada oružja. Od najamnika i nizozemskih izbeglica on je u Nemačkoj podigao tri vojske i kao vladajući knez⁵⁸ Carstva zaratio protiv Filipa, ne kao cara već kao kneza Carstva (Nizozemska je formalno pripadala Carstvu), a u odbranu zemaljskog ustava i verske slobode. Njegove vojske su s tri strane upale u Nizozemsku. Prva, od svega 3000 ljudi koja je pod De Vilerom krenula ka Rermondu na Mezi, uništena je kod Erkelenza 25 aprila 1568. Više uspeha je imao u početku Viljemov brat Ludvig Nasauski. On je iz Emdena upao u pokrajinu Groningen. Tamo mu se pridružilo mnoštvo naroda, ali mu je grad zatvorio vrata. Ubrzo se našao pred jednom španskom vojskom pod komandom Aremberga koju je 23 maja potpuno potukao kod manastira Heiligerle, ali je podlegao Albi 21 jula kod Jemguma. Ludvig se jedva spasao preko Emsa. Tri dana ranije, skupina francuskih hugenota, Viljemovih saveznika, koja je dejstvovala na granici Artoaa, potučena je od kraljevih trupa kod Sen Valerija.

Ovi porazi nisu obeshrabrili Viljema. Čim je skupio vojsku, prešao je Mezu (5 oktobra) kod Štokhajma (između Mastrihta i Rermonda) sa oko 13 000 ljudi i uputio se u Brabant. Ali je Alba dosledno izbegavao bitku, prateći svog protivnika kao senka. Nije hteo da gubi svoje veterane ni u pobedonosnim bitkama. Znao je da će njegov protivnik morati da se vrati zbog nedostatka sredstava. Doveden u nemogućnost da dalje izdržava svoju vojsku, Viljem pređe u Francusku da bi uzeo učešća u građanskom ratu na strani hugenota. Ali ga i ovde nedostatak novca primora da se kroz Loren vrati na Rajnu. U Strazburu je raspustio svoje pukove.

Viljemov upad u Nizozemsku na tako širokom frontu imao je za cilj da digne zemlju na ustanak na što većoj teritoriji. Prišlo mu je nešto seoskog stanovništva, najviše na severu, ali su mu gradovi zatvorili vrata, paralizovani strahom od represalija krvožednog Albe. Bez materijalne i operativne pomoći gradova nije bilo moguće boriti se efikasno protiv španske vlasti.

Zemlja nije još bila zrela za ustanak. Napadi na slobodu obavesti nisu dovoljno pokrenuli mase. Ali kada je Alba u duhu

⁵⁸ Kneževine Oranž.

svojih instrukcija počeo da po svojoj volji nameće nepodnošljive poreze, ne pitajući staleže koji su po ustavu imali jedini pravo da ih odobre, i kada je zbog preteranih fiskalnih tereta dezorganizovan ekonomski život zemlje, počeo je narod da se diže na oružje. U šumama *šumski gezi* (gueux des bios) formiraju osvetničke i pljačkaške čete koje se nemilosrdno obaraju na Špance i kaluđere. Vojnički značajniji su bili *pomorski gezi* (gueux de mer), smeli gusari svih narodnosti, koji su pljačkali španske brodove i španske (nizozemske) obale. Dozvolom za gusarenje snabdeo ih je 1569 Viljem Oranski kao suvereni vladalac. Na vrpci šešira nosili su natpis: *Rađe Turci nego papa*. U Emdenu i u engleskim lukama imali su svoje baze. Ali kada im je kraljica Jelisaveta odjednom zatvorila engleske luke, da bi stvorila potrebne preduslove za sporazum sa Albom, pomorski gezi bili su prisiljeni da se dočepaju osnovice na kopnu. Pod voćstvom Viljema de la Mark, njihova flota od 24 mala broda sa jedva 300 ljudi zauzela je Brijel na ušću Meze 1 aprila 1572. Gradske vlasti su odbile da predaju grad bojeći se Albe, ali su napadači razvalili dvojna vrata i prodrli unutra. Građane su poštedili, opljačkali su samo crkve i pobili 13 popova. Pokušaj namesnika Holandije i Zelandije da preotme grad su odbili.

Oslobođenja Brijela je bio signal za opšti ustanak. Uskoro zatim je Flisingen, na ostrvu Valherenu, proterao svoju valonsku posadu, a za njim su pošli drugi gradovi. Uvidevši svoje greške, Alba je sazvaó Generalne staleže u Hagu za 15 jul, uz obećanje da će olakšati fiskalni teret. Ali istog dana skupili su se oni u Dortrehtu i priznali Viljema kraljevskim (Filipovim) namesnikom Holandije, Zelandije, Utrehta i zapadne Frizije, dakle većeg dela severnih pokrajina. Nije se još otvoreno htelo raskinuti sa zakonitim vladaocem, ali su odluke staleža bile inače sasvim revolucionarne. Pored ostalog, odobrile su Viljemu potrebnu sumu za tromesečno izdržavanje vojske koju je on ponovo izvrbovao u Nemačkoj. Na jugu, u isto vreme je Viljemov brat Ludvig upao iz Francuske, prepadom zauzeo grad Mons (24 maja) i poseo Valansjen. Španci su uskoro povratili Valansjen, a Ludviga opseli u Monsu. Francuski hugenoti, koji su mu pošli u pomoć uništeni su 19 jula. Nekoliko dana kasnije krenuo je i Viljem u pomoć svom bratu. On je opravdano mogao računati na pomoć Francuske gde je hugenotski vođa, admiral Kolinji, imao veliku reč. Ali u međuvremenu tamo dolazi

do preokreta (Bartolomejska noć). Viljem je prinuđen da se vrati i raspustio je svoju vojsku, a Mons se predao 19 septembra.

Sada je Albin sin, Federigo, mogao povesti glavne snage protiv severnih provincija. Gradić Narden, istočno od Amsterdama, predao mu se na milost, ali je na prevaru opljačkan i uništen. Harlem mu je zatvorio vrata, ali se 12 jula 1573 morao predati na milost i nemilost posle sedmomesečne odbrane. I on je doživeo strašnu sudbinu. Ali se Alkmar održao pod Viljemovim vođstvom. Federigo je bio prinuđen da 8 oktobra digne opsadu. Tri dana kasnije su pomorski gezi razbili špansku flotu na Zviderskom Jezeru. Zarobljen je španski admiralski brod *Inkvizicija* sa admiralom Albi ne preostade drugo no da podnese ostavku. „Kod Alkmara počinje pobeda” govorili su kasnije Holandani. Ali je do nje bilo još daleko. Rat će trajati još decenijama. Na prvi pogled to je borba Davida i Golijata. Nekoliko pokrajina ustaju protiv Carstva u kome sunce ne zalazi! Ali je i za njih radilo nekoliko snažnih činilaca, pre svega bogatstvo i karakter ratišta.

Nije sva Nizozemska bila jednodušna u borbi protiv Španije. Južni deo, valonski i katolički, ne ide do kraja. Otpor se polarizuje u severnim provincijama, germanskim i protestantskim. Pored razlika porekla, jezika i vere bilo je i geografskih momenata koji su olakšavali borbu na severu, u prvom redu slabija pristupačnost usled razgranate vodene mreže koja je sputavala operacije i ojačavala odbranbene položaje. Depresivna područja omogućavala su da se prostrane oblasti potope morskom vodom. Jezgro otpora činila je Holandija. Pod njenim vođstvom se Sever postepeno osamostaljuje. Utreški savez, kome pristupaju Holandija, Zelandija, Utreht, Geldern, Overisel, Frizija i Groningen, obrazuje se 23 januara 1579. To je samo ratni savez, ali će postati osnovom nove države *Sedam pokrajina*. Suverenitet španske krune tada još nije odbačen. To će se učiniti dve godine kasnije, 26 jula 1581. Nije još jasno šta će se učiniti sa stečenom nezavisnošću. Generalni staleži pokušavaju da se stave pod zaštitu Francuske, zatim Engleske, ali razvoj prilika ih vodi ka samostalnoj republici posebne vrste.

Osnovna karakteristika nizozemskog ratišta je mnoštvo dobro utvrđenih gradova. Njime se vladalo zemljom. Dok su bili lojalni prema španskoj kruni, vlast Španaca je bila sigurna. Kada su se odmetnuli, sasvim je kompromitovana. U početku Revolucije Španci nisu imali ni svoje vojske u Nizozemskoj. Po-

novo ju je doveo Alba. Ali je ona (10 000) bila nedovoljna da posedne nizozemske gradove, pa i da su još širom otvorili svoje kapije. Alba je pokušao terorom. Ako neke gradove bude svirepo kaznio, verovao je da će ostali pokleknuti. Kada to nije uspeo, ostalo je da se otimaju silom. To je bilo jedino vojničko rešenje. Otada se rat na kopnu vodi gotovo isključivo oko tvrđava. Čuvena je opsada Lajdena. Španci su pokušali da ga primoraju na predaju gladu. Ludvig Nasauski koji je pokušao da ga deblokira, potučen je kod Moka 14 aprila 1574. Kada je grad doveden na ivicu izdržljivosti, probio je Viljem nasipe na obali. Sa zapadnim vetrom more je provalilo do zidine grada, a s njim i flota geza. Španci su se tada povukli sa velikim gubicima. Opsada Ostenda trajala je 3 godine i 80 dana (1601—1604). Španci su ovde uspeli ali, tvrdi se, po cenu od 50 000 ljudi. Ovom opsadom sve su njihove snage bile godinama vezane, pa su ustanici preotimali grad za gradom. Pri opsadi Ostende napadni i odbranbeni postupci dovedeni su do nedostignute visine. Sa svih strana dolazili su strani oficiri da se ovde pouče. Oko Groningena, tog upornog bastiona katoličanstva, punih 14 godina (1580—94) vodio se mali rat, bez znatnih posledica na opšti tok događaja, ali neprijatan jer je uznemiravao duboku pozadinu Sedam pokrajina.

Posle otcepljenja od Španije nije išlo sve glatko za nizozemsku stvar. Do teške krize došlo je posle ubistva Viljema Oranskog (1584), koga je Filip bio ucenio na veliku sumu. U to vreme je Aleksandar Farneze bio španski namesnik (1578 — 92) u Nizozemskoj. Bio je to sposoban vojskovođa, najopasniji protivnik ustanika. Do Viljemove smrti on je ovladao gotovo svim jugom. Godine 1585 predao mu se i Antverpen. Mogao je postići mnogo više, ali ga Filip nije mogao podržati, jer je sve svoje mogućnosti morao sasrediti na rat protiv Engleske (1587 — 88). Kasnije je i Farneze morao intervenisati u Francuskoj (1590 — 1592).

U međuvremenu (1585) su staleži Holandije i Zelandije izabrali Viljemovog sina, Morica Nasauskog (1567 — 1625) za namesnika (statolder⁵⁹), generalnog kapetana i admirala. Tada mu je bilo jedva 18 godina. Dotle je bio stekao dobro obrazovanje. Podržan Janom van Oldenbarneveltom, vodećim ministrom Holandije, on je uspeo da svoju vojsku dobro organizuje, discipli-

⁵⁹ Imao je praktično vlast vladaoća.

nuje, izvežba, da iz trome mase onog vremena stvori raščlanjen i elastičan organizam čiji su kvaliteti privukli na sebe pažnju čitave Evrope. U tvrđavskoj vojni je usavršio napadne postupke, pre svega prilaženje pomoću sapa.

Vojska Morica Nasauskog se razlikovala od ostalih vojsaka koje su uzele učešća u Nizozemskom ratu — od španskih, francuskih, engleskih, pa i od onih sa kojima su njegov otac i stričevi upadali iz Nemačke ili koje su neposredno dizali Generalni staleži — pre svega disciplinom, a zatim svima onim osobinama koje se bez discipline ne mogu steći. Neuredno plaćane španske trupe često su se bunile i znale strahovito da pljačkaju gradove kojih su se dočepale. Izuzetno svirepo su 1576 opljačkale i opustošile Antverpen (španska furija). Dobro i uredno plaćene Moricove trupe to nisu činile. Tajna Moricovog uspeha objašnjava se upravo solidnom finansiskom osnovom. Uprkos ratu, severne nizozemske pokrajine, pre svega Holandija i Zelandija, naglo su razvijale svoju prekomorsku trgovinu po celom svetu. Usred rata, one su sticale prekomorske kolonije. Slobodni sever se razvija na štetu porobljenog juga.

Prekomorska trgovina omogućena je jakom ratnom flotom. Do 1588 ona dejstvuje malim brodovima (50 do 250 tona) uglavnom u pribrežnim vodama i na rekama, gde su veliki španski ratni brodovi bili nemoćni. U tim tesnim vodama su pomorski gezi naneli Špancima velike gubitke. Nizozemska mornarica učestvuje 1588 i u odbrani Engleske od čuvene španske *Armade*, blokirajući luke u kojima je Aleksandar Farneze prikupio invazione trupe (Denkerk, Slojs, Njedor). Posle poraza *Armade* nizozemski ratni brodovi otiskuju se na Okean. Novosagrađena ratna flota visokog mora izvodi samostalne operacije i u španskim vodama. Godine 1607 Jakob van Hemsberk sa 26 brodova uništava kod Gibraltara špansku flotu istog broja većih brodova. Nizozemska je naglo postala pomorska sila. Njena prevlast u nizozemskim vodama i sposobnost da osigura prekomorske komunikacije su možda presudni činioci u ovom ratu.

Poslednja dekada XVI veka bila je rešavajuća. U to vreme Moric planski zauzima grad za gradom. Padom Groningena (1594) oslobođena je gotovo sva teritorija Sedam pokrajina. Upada i u južne pokrajine gde takođe osvaja dosta gradova. Kod Tirnhauta 22 januara 1597 tuče svoju prvu bitku i postiže svoju prvu pobedu na otvorenom polju. Inače je Moric nerado prenosio operacije na jug. Po zahtevu Generalnih staleža iskrcao se

1600 godine kod Njepora i tu 2 jula 1600 sjajno tukao špansku vojsku pod nadvojvodom Albrehtom, ali se zatim morao zadovoljiti neometanim povlačenjem. Cilj ovog desanta na obale Flandrije bila je deblokada Ostenda, što nije postigao. Posle duge opsade grad je podlegao veštom španskom vojskovođi, Denovljaninu Ambroziju Spinoli. Zatim je Spinola smelo upadao u severne pokrajine, ali takođe bez uspeha. Ravnoteža je bila postignuta. To je 9 aprila 1609 dovelo najzad do dvanaestogodišnjeg primirja na bazi stvarnog poseda.

Ovaj gotovo osamdesetogodišnji rat nastavljen je 1621 u sklopu Tridesetogodišnjeg rata. Španija će tek 1648 priznati novu državu koju već sada možemo nazvati Holandijom po njenoj najvećoj i najznačajnijoj pokrajini.

2. BITKA KOD NJEPORA

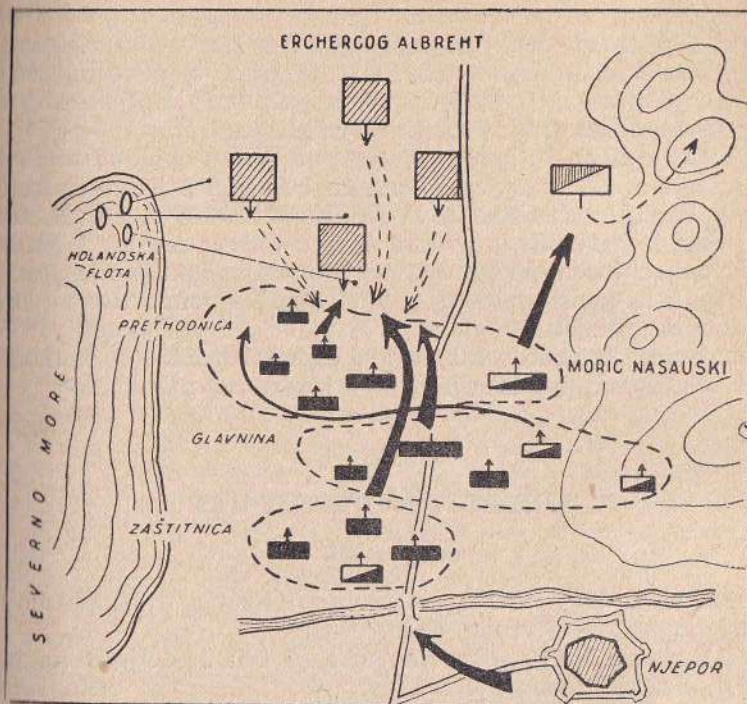
(2 jul 1600)

U junu 1600 iskrcao se Moric Nasauski zapadno od Ostenda sa 14 000 pešaka i 3000⁶⁰ konjanika i preduzeo opsadu Njepora. Nadvojvoda Albreht, španski namesnik Nizozemske, krenuo je sa 10 000 pešaka i 1500 konjanika da deblokira grad. Saznavši to, Moric pošalje ujutru 2 jula 2 pešadiska puka i 4 kornete (voda) konjice da zauzmu most preko kanala. Španci su ga, međutim, bili već zauzeli, odbacili ovaj Moricov odred sa velikim gubicima i nastavili pokret prema Njeporu.

U međuvremenu je Moric svoje raspoložive snage postrojio za borbu, podelivši ih na prethodnicu (Avantgarde), glavninu (Bataille) i zaštitnicu (Arrièregarde). *Prethodnica* je imala: 3 eskadrona od po 3 kornete, 2 čete garde, 2 engleska puka od svega 24 čete i friziski puk od 17 četa, u svemu: 9 korneta i 43 čete; *glavnina*: 2 eskadrona od ukupno 7 korneta, puk Henrika Fridriha Nasauskog od 9 četa, švajcarski puk od 4 i francuski puk od 12 četa, u svemu: 7 korneta i 25 četa; *zaštitnica*: 1 eskadron od 3 korneta i 3 puka od svega 28 četa. *Ukupno* 19 korneta i 96 četa, što je bilo približno jednako španskim snagama.

Moric je poslao Špancima u susret 5 korneta iz prethodnice koje je njihova konjica odbacila. Oko 11 časova ova je sti-

⁶⁰ Prema *Spamers Weltgeschichte*, 5, str. 698; W. Rüstow navodi 20 000 (*Geschichte der Infanterie*, I, str. 364).

Sk. 7. — Bitka kod Njepora, 2 VII 1600

gla na oko 5 km od luke i tu stala da bi sačekala pešadiju. To je dalo Moricu vremena da prebaci svoje snage na severnu stranu luke.

Borba je otpočela čarkanjem strelaca prethodnice. Na strani Holandana su u tome uzeli učešća i strelci prvog borbenog reda glavnine koji su se razvili udesno od prethodnice. U međuvremenu je nadvojvoda Albreht pokušao da se zavuče između obale i dina⁶¹ da bi iskoristio vetar koji je duvao s mora. U tome je sprečen protivničkom artiljerijom sa brodovlja i plimom koja je naišla, pa je bio primoran da se vrati na dine i na suvo zemljište istočno. Za to vreme, upravo kada se španska vojska vraćala na dine, krenuo je Moric u napad. Desno, konjica nje-

⁶¹ Peščani bregovi na obalama Severnog Mora.

gove prethodnice bacila se na špansku konjicu, a levo su kopljanici (pikeniri) prve linije prethodnice i prve linije glavnine udarili na španske bataljone. Napad konjice se povoljno razvijao, ali je pešadija odbačena. Ni angažovani kopljanici druge linije prethodnice i glavnine nisu mogli prodreti.

Dok se u centru borba talasala, na levom holandskom krilu nadirao je s uspehom jedan španski bataljon zajedno sa konjicom potiskujući dva Moricova bataljona. Moric ih pojača samo konjicom iz glavnine, a svu zaštitnicu baci u centar. Momenat je bio dobro uočen, jer je u to vreme njegova konjica na desnom krilu potisla neprijateljsku konjicu pred sobom i došla u mogućnost da sadejstvuje glavnom napadu pešadije u centru. Pod tim uslovima španski centar nije mogao da izdrži nov holandski udar. Postepeno povlačenje pretvori se ubrzo u bekstvo.

VII

TRIDESETOGODIŠNJI RAT

(1618—1648)

Da bi se ovaj rat mogao pravilno shvatiti treba prethodno baciti pogled na Evropu onog vremena.

Početak XVII veka Nemačka je bila podeljena na bezbroj političkih formacija, nastalih tokom Srednjeg veka ratom ili nasleđem, čije su se teritorije toliko menjale i ispreplitale da se na karti ne mogu sasvim pouzdano fiksirati. Znatno su se međusobno razlikovale po prostranstvu, značaju i formi vladavine. Bilo ih je crkvenih i svetovnih. Nosile su različita imena koja je teško nabrojati, a još teže prevesti: vojvodstva, grofovije (krajišne, zemaljske i obične), gospodstva, nadbiskupije, biskupije, opatije, slobodni gradovi i viteštva — računajući samo ono što je bilo neposredno vezano za Carstvo.

Carstvo — po rečima jednog savremenika, bila je „neka vrsta rđavo organizovane države koja se može uporediti sa čudovištem”. Na čelu je car. Ranije to je bio izabrani kralj Nemačke, krunisan za cara od pape. Sada nemački kraljevi već odavno ne odlaze u Rim. Njih biraju 7 izbornih kneževa, tri crkvena i 4 svetovna: nadbiskupi Majnca, Kelna i Trira, češki kralj, vojvoda saksonski, krajiški grof Brandenburga i grof Falčke. Car se bira među kneževima Carstva. Dotle su Habzburgovci osigurali izbor svojoj (austriskoj) kući. Oni su neposredno

vladali Austrijom (Donjom i Gornjom), Štajerskom, Koruškom, Kranjskom, Tirolom. Od 1526 oni su i kraljevi Češke i Mađarske, ali je od Mađarske početkom XVII veka ostalo vrlo malo. Najveći deo je bio pod Turcima.

Osim cara, Carstvo ima i drugih zajedničkih institucija. Najznačajniji je Sabor (Reichstag). Pored ostalog, Rajhstag odobrava caru i potrebna sredstva za dizanje vojske. To je vrlo komplikovano, neekspeditivno telo. U njemu se uticaj cara i kneževa bezmalo izjednačuje. Uopšte, unutrašnji život Carstva je u znaku njegovog antagonizma. Antagonistički su i interesi austrijske kuće prema interesima Carstva. Careva austrijska politika ići će često na uštrb interesa Carstva. Centralističke tendencije Novog veka ne idu u korist carske vlasti. One jačaju kneževine. Prihodi kneževa rastu i jačaju njihov položaj prema caru. U nemačkom narodu nema još dovoljno jakih centripetalnih snaga koje bi nametale opštu, zajedničku politiku, a u sastavu Carstva ima i Slovena sa drugim interesima, Čeha, Slovenaca, Lužičkih Srba. Ima u Carstvu i antagonističkih vera: protestantska i katolička. Jug i zapad su bili katolički, sever protestantski, ali je nemoguće bilo povući tačne granice. Augzburški verski mir (1555) nije rešio versko pitanje Nemačke. Za odbranu svojih ugroženih interesa od katoličkog presizanja, neki protestantski kneževi udružuju se 1608 u *Uniju* pod vođstvom falackog izbornog kneza. Iduće godine katolički kneževi obrazuju *Ligu*. Versko pitanje ima svoju dogmatsku stranu, ali je bitna politička: katolicizam se uglavnom identifikuje sa carskom vlasti, a protestantizam sa partikularizmom kneževa.

Da bi uneo koliko-toliko reda u kaos vlasti i suvereniteta, Maksimilijan I podelio je Carstvo u 10 srezova. Unutar svakog sreza njegove jedinice donosile su zajedničke odluke u sreznim skupštinama (Kreistag) i imenovala su svog zajedničkog pukovnika (Kreisoberst). Ova ustanova nije bila mnogo efikasna. Teško su se donosile zajedničke odluke među ravnima, a jednom donete, sreski pukovnik nije imao dovoljno autoriteta za njihovo izvršenje.

Od vremena Reformacije, teritorijalne kneževine postale su odlučujuće snage Carstva. One nastoje da stvore i svoju oružanu silu. Njihove finansije nisu još dovoljno konsolidovane da bi mogle držati značajne najamničke snage, pa pokušavaju da organizuju svoju vojsku na opštem narodnom pozivu koji formalno nije bio ukinut. To čine Brandenburg, Bavarska, Nasau,

Hesen, Falačka, Saksonska, Virtemberg. Ali te njihove milicije nisu značile ništa u ratu koji nailazi.

Na Zapadu su do kraja XVI veka formirane tri velike centralističke države — Francuska, Engleska i Španija. Savladavši četrdesetogodišnju unutrašnju krizu, francuska monarhija je stala da prikuplja snage i da s njima interveniše u poslovima Evrope. Engleska je znatno ojačala za vlade Jelisavete I (1558—1603), ali je još trpela od unutrašnjih suprotnosti. U XVII veku Evropa treba da računa s njom, ali će ona intervenisati samo povremeno i neodlučno. Španija se pretvorila u čitavo carstvo u kome je matična zemlja činila samo jezgro. Kraljevi Španije vladali su tada čitavim Iberiskim Poluostrvom (i Portugalijom), svom Južnom, Centralnom i delom Severne Amerike, Balearima, Sardinijom, Sicilijom, Napuljskom Kraljevinom, Milanskim Vojvodstvom i delovima ranije Burgundije. Sedam pokrajina, grupisanih oko Holandije, još uvek su formalno pripadale Španiji i Carstvu, ali su faktički bile već nezavisne. Ostalih deset južnih provincija bile su pod španskom kontrolom.

Švajcarska je formalno pripadala Carstvu, ali je praktično nezavisna. Italija, ukoliko nije pripadala Španiji, bila je raspoređena kao i Nemačka. Njene tobožnje slobodne države (stati liberi) su većinom pod jakim uticajem Španije. Stvarno nezavisni su Mleci i Savoja — Pijemont. Poljska je vrlo prostrana ali slaba država, paralizovana neslogom plemstva. Na severu je Švedska jačala. Vladala je Finskom, Ingrijom, Karelijom i Estonijom. Danska je vladala Norveškom. Danski kralj je kao vojvoda Holštajnski bio ujedno i knez Carstva i imao svoj glas u Rajhstagu. On nije bio zainteresovan za događaje u Nemačkoj. Rusija nije bila još u stanju da interveniše u Evropi. Osmanliško Carstvo bilo je još vrlo moćno, ali je već mnogo izgubilo od svoje ranije prodorne snage.

Tridesetogodišnji rat je nastavak borbe špansko — habzburško — carsko — katoličkog sistema protiv novih evropskih snaga oličenih u novim nacionalnim državama. Na Zapadu je ona već bila rešena porazima Španije u ratovima sa Engleskom, Francuskom i nizozemskim severnim pokrajinama. Sada se borba prenosi u srce Evrope. To je duga i krvava kriza kroz koju će se prilike Evrope stabilizovati za duže vreme. U vojnom pogledu Tridesetogodišnji rat je niz konfuznih operacija, isprepletanih i nepovezanih, čiji se smisao jedva shvata. Može se ipak podeliti na nekoliko perioda.

I. ČEŠKO-FALAČKI PERIOD RATA (1618 — 23)

Kraljevinu Češku činile su Češka, Moravska, Šlezija i Lužica. Poslednje tri smatrane su pokrajinama prve. Svaka od ovih zemalja imala je svoj sabor. Češki sabor činili su pretstavnici staleža — visokog plemstva, nižeg plemstva (viteštva) i građova, a u Moravskoj dolazili su još i pretstavnici klira. Zajedničkog sabora nije bilo. Kralja je birao Češki sabor. Od 1526 češku krunu nose Habzburgovci, a od 1611 na prestolu je car Matija. U ime kralja zemljama češke krune je upravljao Veliki kancelar.

U Češkoj je bilo zaostalo mnogo feudalnih ustanova, ali se stvari počese da menjaju. Od početka XVII veka Veliki kancelar Lobkovic je energično sprovodio centralizaciju zemlje. To je izazvalo veliki otpor moćnog visokog plemstva koje je imalo glavnu reč u saboru. Njihovo nezadovoljstvo zaoštravali su verski odnosi. Češka je bila većinom protestantska (utrakvistička) zemlja. Car Matija je uprkos Augzburškom miru formirao katoličku reakciju, a njegov designirani naslednik Ferdinand II (1619—1637), jezuitski pitomac, pretio je da će joj dati maha. Situaciju su zaoštravali i nacionalni momenti. Otpor Čeha protiv germanizacije nije se bio ugasio od vremena husitskih ratova.

Pod vođstvom grofa Turna, 23 maja 1618 prodrlo je nekoliko utrakvističkih članova plemstva u državnu kancelariju u Hradčin i bacilo kroz prozor dva savetnika i jednog pisara. To je bio očigledan akt pobune, ali nije bio još uperen protiv kralja, već samo protiv njegove politike. Iako je bio unapred smišljen, nije ništa bilo pripremljeno da se logički dalje razvije ili da se dočekaju posledice. Zaverenici nisu ni znali da li će s njima poći vitezovi i gradovi, da li će se Češkoj pridružiti Moravska, Lužica i Šlezija. Za prvi mah obrazovali su Direktorijum od 30 članova (od svakog staleža po 10) i imenovali Turna za komandanta vojske (generallajtnanta).

Vojske ustvari nije još ni bilo. Da bi se stvorila, Sabor je rešio da (feudalni) posednici upute svog desetog kmeta, a gradovi osmog građanina; sem toga, imaoci vrednosti od 5000 talira u zemlji ili 12 500 u kapitalu morali su dati po jednog konjanika. Da se ta saborska odluka sprovela u delo, skupilo bi

se oko 16 800 pešaka i 2400 konjanika⁶². Ali ti ljudi nisu stvarno pozvani, već im je samo rečeno da budu spremni kod svojih kuća. Za prvi mah računalo se samo na najamnike. Rešeno je da se dignu 6000 pešaka i 2000 konjanika. Do sredine juna prikupljeno je samo 3000 pešaka i 1100 konjanika. Nešto kasnije odustalo se od poziva, pa je odlučeno da se vrbovanjem dignu u svemu 12 000 pešaka i 9000 konjanika. Ostvarenje tog broja sprečile su nepremostive finansijske teškoće. Više od 12 000 najamnika nikada nije bilo. Ni plemstvo ni gradovi nisu bili voljni da se da se žrtvuju finansijski. Moralo se još jednom preći na poziv. Sada se tražio peti čovek sela i četvrti grada. To je trebalo da da oko 33 000 pešaka i nekoliko hiljada konjanika. Umesto 33 000 došlo je oko 15—18 hiljada koji su ubrzo otpušteni zbog nediscipline i neupotrebljivosti. Nedostajalo je oduševljenja iz doba husitskih ratova. Potlačeni seljaci nisu se mogli oduševiti za borbu. Usred rata izbijale su u Češkoj seljačke pobune. Ni plemstvo nije marilo da digne narodne mase.

Na suprotnoj strani nije bilo mogo bolje. Na carskom dvoru računalo se u početku češkog ustanka da se sa najvećim naporom može podići vojska od 11 600 pešaka i 2600 konjanika. U avgustu skupljeno je jedva 6000 ljudi. Nedostatak novca i ovde sprečava vrbovanje u širim razmerama.

Obostrana nemoć vidi se još jasnije u operacijama koje su izvođene u toku 1618 i 1619. Za vojnu istoriju nemaju nikakva značaja. Naizmenični upadi u Češku i Austriju sa vojskama od nekoliko hiljada ljudi i nikakvom artiljerijom nisu mogli postići otsudne rezultate. Samo su opustošili zemlju koju su zahvatili. Iz tog čorsokaka se moglo izaći samo diplomatskim putem.

Česi su osigurali pomoć ostalih pokrajina, Moravske, Šlezije i Lužice. S njima zajedno stvorili su Konfederaciju, valjda po ugledu na Nizozemce, ali slabiju, pa ni vojnički efekat nije mogao biti veliki. Osigurali su i pomoć Betlena Gabora, transilvanskog vojvode, ali nije mogla biti efikasna zbog pritiska koji je na njega vršila Poljska. Savojski vojvoda Emanuel I poslao je Česima najamničkog vođu grofa Mansfelda sa oko 2000 ljudi. Protestantska Unija nije ih ničim pomogla iako su njenog šefa, Fridriha V, 26 avgusta 1619 izabrali za kralja.

⁶² Po proračunu A. Gindelfa (*Geschichte des böhmischen Aufstandes*, I, 307 — 308) deseti kmet znači deseto domaćinstvo, a osmi građanin osma kuća.

Diplomacija druge strane bila je efikasnija. Ferdinand je 28 avgusta 1619 jednoglasno izabran za cara. Za njega su glasali i protestantski izborni kneževi, pa čak i Fridrih V koga su Česi dva dana ranije izabrali za svog kralja, ali on to još nije znao. Da je i znao, ne bi mogao sprečiti Ferdinandov izbor. Španija je stala otvoreno na stranu Austrije. To isto je učinila Bavarska. Njen vojvoda, Maksimilijan, povukao je zasobom i celu katoličku Ligu. Na stranu Ferdinanda prešla je i protestantska Saksonska. Pod tim pritiskom se Češka nije mogla održati.

Uskoro je učinjen kraj Češkom ustanku. Tili, komandant Ligine vojske, pokorio je najpre protestantski obojeni seljački ustanak u Gornjoj Austriji, a zatim je, ojačan sa nešto carske vojske, prodro do Praga ne vodeći mnogo računa o utvrđenim gradovima. Ovaj energični pohod u srce protivnika je najznačajniji operativni potez perioda. Bio je omogućen vrlo dobrom organizacijom snabdevanja, Dunavom i suvim. Tili nije mnogo zavisio od mesnih sredstava. Ne naišavši ni na kakav otpor, doveo je kod Praga oko 28 000 ljudi — Valonaca, Flamanaca, Italijana, Španaca, dosta dobro disciplinovanih za ono vreme. Njegovi protivnici nisu uspeli da se grupišu. Turn, Mansfeld i Princ Anhaltski, koga je doveo Fridrih, dejstvovali su gotovo nezavisno. Kod Praga skupili su najzad oko 20 000 ljudi, regrutovanih na brzu ruku — Čeha, Nemaca, Austrijanaca, Mađžara, Engleza, bez kohezije i discipline. Na Beloj Gori (Bela Hora) dođe 8 novembra 1620 do rešavajuće bitke. Za nepun sat vojska kralja Fridriha je razbijena. On je lično pobegao preko Brandenburga u Nizozemsku. Do februara 1621 potčinila se caru Lužica i Šlezija. U martu 1621 predao se Plzenj.

Potstican jezuitima i papskim nuncijem, Ferdinand je iskoristio svoju pobedu za nemilosrdnu političku i versku reakciju. Češka i Moravska pogođene su naročito. Konfiskovana je u njima trećina feudalnog poseda. Time nestaje velikog dela nižeg češkog plemstva, a visokog gotovo sasvim. Njihova imanja došla su u ruke stranaca, Nemaca, Španaca i Italijana.

U Falačkoj otpočeo je rat 1620 upadom Španaca iz Belgije (španske Nizozemske) pod Spinolom. Kasnije se tu pojavljuje i Mansfeld. Ujesen 1621 Tili i Maksimilijan (bavarski) potiskuju Mansfelda iz gornje Falačke. Umešala se tada i Holandija nastavivši rat sa Španijom koji je 1609 bio prekinut primirjem. I ovog puta vodio se isključivo oko tvrđava, ali su Holandani

imali računa da pomognu one koji su se u Nemačkoj borili protiv Španije. Njihovom novčanom pomoći stupio je u borbu Kri-zale da će treću pomagati novčano. Uporedo je Mansfeld sa Baden — Durlaha. Ovaj i Mansfeld tukli su Tilijski kod Visloha 27 aprila 1622. Ali kada se odvojio od Mansfelda, Georg Fridrih je tučen od Španaca i Tilijski 6 maja 1622 kod Vimpfena. Istu sudbinu je 20 juna doživio i Kristijan kod Hehsta. Mansfeld i Kristijan u službi Holandana probijaju se u Belgiju i kod Flerija 29 avgusta 1622 tuku Špance pod Kordovom. Kada mu je istekao ugovoreni odnos sa Holandanima, Mansfeld se povlači zatim u istočnu Friziju gde propada sva njegova vojska. Kristijan pođe u Vestfaliju gde 6 avgusta 1623 bude potučen od Tilijski kod Štatlona.

2. DONJOSAKSONSKO — DANSKI PERIOD RATA (1623 — 30)

Pobeda Lige je bila potpuna, ali njen glavni cilj — povratak crkvenih dobara koja su protestantski kneževi bili zaplenili (sekularizovali) nije bio postignut. Otuda nije ni raspustila svoju vojsku. Tili se s njom smestio u severozapadnoj Nemačkoj. Na navaljivanje njegovog šefa Maksimilijana Bavarskog, Liga od 15 000 pešaka i 6000 konjanika i imenova ujedno Vrhovljudi. Velike ciljeve je imala i Španija. Njen preduzimljivi ministar Olivres uvideo je da se Holandani ne mogu savladati sve dok budu imali prevlast na Severnom i Baltičkom Moru. Ona im se mogla osporiti samo ako španska flota bude dobila pogodne baze na nemačkim obalama. Trebalo je stoga da Liga okupira severozapadne nemačke srezove Vestfaliju i Donju Saksonsku. Inače Španija nije imala računa da se završi rat u Nemačkoj. On joj je pružao priliku da okupira neke gradove Falačke na levoj obali Rajne, a nadala se da će joj kasnije pasti u ruke i delovi Alzasa čime bi bolje povezala svoje begliške posede sa italijanskim.

Ovi planovi uznemirili su mnoge vladaoce, ali zasad će se pokrenuti samo danski kralj Kristijan IV. Kao vojvoda holštajnski on je bio i član (knez) Carstva. Isti položaj u Carstvu imao je jedan njegov mlađi sin kao administrator biskupija Verden i Halberštat i kao koadjutor bremenske i osnabriške biskupije. Kristijan je dakle imao da brani značajne interese. Juna 1625 izabran je za pukovnika Donjosaksonskog sreza kome je pripadao kao vojvoda holštajnski. Ovim je sukob po-

stao neminovan. Krajem godine doći će u Hagu do saveza između Engleske, Holandije i Danske, kojim su se prve dve obavezale da će treću pomagati novčano. Upravo je Mansfeld sa francuskim i engleskim novcem vrbovao novu vojsku za falačkog grofa.

Odnos snaga je bio na putu da se poremeti na štetu katoličkih sila. Tilijeva vojska nije bila dorasla koaliciji, a car nije imao snage za intervenciju u Nemačkoj. On je bio sasvim zavisao od Lige i njenog šefa Maksimilijana. Liga je ugušila češki ustanak, Liga i Španci su osvojili Falačku. Ferdinand je osećao svoju nemoć, ali na vojsku nije mogao ni pomisliti jer su carske kase bile prazne. U to mu bogati češki plemić Valdštejn, poznatiji pod imenom Valenštajn, ponudi da o svom trošku digne za njega vojsku od 50 000 ljudi pod uslovom da mu poveri komandu sa slobodom operativnog odlučivanja.

Valenštajnova ponuda bila je sasvim neobična i za vreme kada su privatnici vrbovali vojske, jer je ovde u pitanju čitava armija kojom će komandovati njen tvorac po svome nahođenju. Ali Ferdinand nije imao kud, ovlastio ga je da može dići 15 000 pešaka i 6000 konjanika i imenova ujedno *Vrhovnim generalnim kapetanom Carske armade* (General—Oberstfeldhauptmann der kaiserlichen Armada), ali se češće nazivao *generalisimus*. Tako je Valenštajn postao najveći vojni preduzimač za koga istorija zna. Uložio je veliki novac u poduhvat koji će mu doneti moć, slavu i još veće bogatstvo. Patente pukovnicima i kapetanima izdavao je samostalno, mahom onima koji su to sami mogli finansirati čime je smanjivao svoje troškove. Snagom svog kapitala i svojim izvanrednim organizacionim sposobnostima za kratko vreme izvrbovao je oko 50 000 ljudi od Ščecina do Odese i iz njih stvorio organizovanu celinu. Disciplinu je pojačao podigavši autoritet i vlast oficira koji su se u klasnom pogledu oštro odvajali. Sasvim je prestao drugarski odnos oficira i vojnika iz vremena landsknehta.

Valenštajnova vojska se dobrim delom izdržavala sa terena — rekvizicijom, kontribucijama, pljačkom. Disciplinarnost je bila oštra u vojničkim odnosima, no prema stanovništvu su vojnici imali vrlo veliku slobodu. Ali se od same pljačke nije dalo živeti. Valenštajn je organizovao snabdevanje sa svojih prostranih imanja kojima je izvanredno vešto upravljao, ne samo hranom, već tekstilom, obućom, oružjem. Njegovi ogromni po-

sedi služili su mu kao ekonomska osnovica dajući njegovoj vojsci još više karakter ličnog poduhvata.

U Valenštajnovoj vojsci bilo je i naših ljudi.⁶⁶ Posebno se pominju Hrvati. To su Hrvati i Srbi koji se javljaju i pod drugim imenima (Vlasi, Uskoci, Raci, graničari . . .). To je išlo uglavnom po feudalnoj obavezi. Kod Valenštajna ima čitavih najamničkih pukova pretežno lake konjice — Izolanijev, Juraja Zrinjskog, Orehocijev i Petra Gala, u svemu oko 2400 ljudi. Najčuveniji vođa hrvatskih trupa je Lodoviko Izolani (Croatarum omnium generalis). Ime *Hrvati* je postalo pojam za laku konjicu gde nisu služili samo Hrvati i Srbi, koja se upravo izgradila na hrvatskoj granici prema Turcima, pa se zatim afirmisala i na evropskim ratištima. Ona vodi uglavnom mali rat. Njoj se poveravaju zadaci obezbeđenja, izvidanja i dejstva u pozadini neprijatelja. Na tim zadacima ona se morala snabdevati na terenu, morala se sama brinuti za sebe, što nije činila sa mnogo obzira. Otuda i rđav glas koji je u tom ratu stekla u narodu⁶⁴. I Luj XIII je 1635 formirao nekoliko pukova *Hrvata* (Cravates)⁶⁵.

Uproleće 1627 sve su snage bile grupisane u severozapadnoj Nemačkoj. Tili se nalazio i između Lajne i Vezera, Valenštajn kod Desaua; na suprotnoj strani se Kristijan IV smestio između Lajne i Elbe, a Mansfeld severnije, s obe strane Elbe. Jedinstvo komande nije postojalo ni na jednoj ni na drugoj strani, pa su se operacije odvijale nepovezano, na jednom pravcu između Tilija i Danaca, a na drugom između Mansfelda i Valenštajna.

U nameri da zadobije nove saveznike među protestantskim kneževima srednje Nemačke, Kristijan IV je uputio Kristijana Braunšvajskog sa 15 000 ljudi preko Goslara, Hamelna i Paderborna u Hesenu koji se neobavljena posla vratio preko Mindena i Getingena. Opisao je tako krug oko Tilija koji se nije smatrao dovoljno jakim da mu prepreči put. Čim je dobio pojačanja od Maksimilijana, Tili je stao da opседа gradove kao što se činilo u Nizozemskoj gde je naučio vojnički zanat. Zauzeo je Minden i Getingen. Kada se spremao da opsedne Nort-

⁶³ U Tridesetogodišnjem ratu bilo je u svemu 5000—10 000 ljudi iz Banke Hrvatske i Vojne krajine.

⁶⁴ Detaljnije: I Kukuljević, *Borba Hrvata u Tridesetogodišnjem ratu*, *Alph* hly za povjestnicu Jugoslovensku, XII, 1882; E. Bauer, *Hrvati u Tridesetogodišnjem ratu*.

⁶⁵ B. Gatti, *Allgemeine und Kriegsgeschichte*, III, str. 441.

hajm, krenuo je Kristijan IV da mu ponudi bitku, ali čim je naišao na neke Valenštajnovne delove odustao je od toga i povukao se na sever. Da bi spasao svoju zaštitnicu primio je ipak bitku kod Lutera 27 avgusta i bio potpuno potučen. Tili ga je gonio preko Hanovera i Verdena, pa je rano ujesen smestio svoje trupe u zimske kvartire.

Mansfeld je krojio zamašnije planove. Odlučio je da prođe u Češku, da tu ponovo rasplamsa ustanak, a zatim da preko Moravske pruži ruku Betlenu, koji se ponovo digao protiv Habzburgovaca, radi zajedničke akcije protiv Beča. Plan smeo i ostvarljiv, naročito kada se uzme u obzir da seljaci u Gornjoj Austriji još uvek nisu bili primireni. Ne vidi se ko bi mogao Mansfelda u tome sprečiti da se u međuvremenu nije pojavila Valenštajnova vojska. Valenštajn mu se isprečio već kod Desaua, na prelazu Elbe. Mansfeld je tu napao Valenštajnov utvrđen mostobran ali je odbijen. Krenuo je zatim okolnim putem kroz Brandenburg u Šleziju, ali mu je Valenštajn, krećući se kraćom (unutrašnjom) linijom, bio stalno na putu. Tako nije uspeo da upadne u Češku, ali se sredinom oktobra ipak sjedinio sa Betlenom u Gornjoj Madžarskoj. Prevrtljivi Betlen tada je ponovo pregovarao sa carem. Stoga je Mansfeld napustio svoju vojsku koja se vratila u Šleziju, a on je s malom pratnjom krenuo kroz turske posede za Veneciju da bi na Zapadu dobio nova novčana sredstva za borbu protiv cara. Na putu kroz Bosnu i Liku umro je u Rakovici⁶⁶. Čitava se ova operacija odigrala sa svega jednim ozbiljnijim sudarom (kod Desaukog mosta).

Operacije iduće 1627 godine završile su se potpunim porazom Kristijana IV, blagodareći najviše Valenštajnovom energičnom vođstvu, ali ponovo bez ijedne bitke. Izlišno bi bilo opisivati ih. Imajući prevlast na moru, iduće godine se Kristijan ograničavao samo na pomorski rat i na desantne operacije. Valenštajn je uzaludno opsedao Štralzund (od 23 maja do 4 avgusta 1628) jer se grad slobodno snabdevao i pojačavao morem. Bio je to najznačajniji događaj godine i prvi Valenštajnov neuspeh. Ipak je Kristijan 22 maja 1629 pristao na nepovoljan Libeški mir.

Valenštajn je shvatio značaj prevlasti na moru. Još u aprilu 1628 imenovan je *generalom Baltičkog i Okeanskog Mora*.

⁶⁶ Izvori kažu Urakovitz, Wrakovits, Rakovitz. Kukuljević misli da se to odnosi na ogulinsku Rakovicu.

Računao je da će flotu i posade dati primorski gradovi Hanze, ali su ovi to odbili, zaplašeni s jedne strane katoličkom reakcijom, a s druge pretnjama Danske. Tako je ovaj veliki plan o carskoj floti na Baltičkom i Severnom Moru pao u vodu.

Valenštajnovi uspjesi su carsku vlast doveli do vrhunca njene moći. Katolička reakcija, oličena u Ligi, to je iskoristila i izdejstvovala 6 marta 1629 *Edikt o restituciji* kojim je trebalo vratiti katolicima sva crkvena dobra koja su protestantski kneževi zaplenili od 1552. To je ove vrlo ozbiljno uznemirilo. Ali uporedo, bojeći se jake carske centralne vlasti, tražio je šef Lige, Maksimilijan Bavarski, da car smanji svoju vojsku na 40 000 ljudi i da otpusti Valenštajna, čoveka koji je svojim uspjesima stvorio situaciju u kojoj se moglo pomisliti na restituciju verskih dobara. To je bila očigledna kontradikcija koja je proizlazila iz protivrečnosti samog saveza između cara i Lige. Car je popustio i otpustio Valenštajna koji se povukao u Češku na svoja dobra. Carska vojska je smanjena, komanda nad njom predata je Tiliju, ali se posle Valenštajnovog odlaska njen dobar deo osuo.

3. ŠVEDSKI PERIOD RATA (1630—35)

Dugogodišnji Švedsko — poljski rat završio se šestogodišnjim primirjem u Altmarku 1629. Švedani su zadržali Livoniju, Memel i znatne delove istočne i zapadne Pruske. Sva je istočna obala Istočnog Mora došla tako u ruke Švedana.

Vrlo mnogo značila je za Švedsku prevlast na Baltiku. Ona je ubirala takse na ušćima velikih baltičkih reka. Pojava carevaca na južnim obalama Istočnog Mora bila je velika pretnja za Švedsku. Stoga je Gustav Adolf pojačao odbranu Štralzunda svojim trupama. To se sasvim podudaralo i sa odbranom protestantizma, jer je agresivni katolicizam Ferdinanda II predstavljao vrlo realnu političku pretnju. To se podudaralo i sa interesima katoličke Francuske gde je kardinal Rišelje smatrao Habzburgovce glavnim protivnicima. Njegova diplomatija je posredovala u Altmarkskom primirju upravo da bi Švedska dobila slobodne ruke u Nemačkoj.

Gustav Adolf je u junu 1629 dobio odobrenje od švedskog sabora za intervenciju u Nemačkoj. Godinu dana kasnije, 4 jula 1630, iskrao se na obalu Pomeranije sa 15 000 ljudi. Za nekoliko dana zavladao je ušćem Odre sa Ščećinom. Do kraja

godine zauzeo je svu Pomeraniju, stvorivši sebi tako široku osnovicu za dalje operacije. Vojvodu pomeranskog Bogislava XIV primorao je na savez. U Beču su se u početku izrugivali tom „kralju snega” koji će se rastopiti na suncu juga. Valenta tajna su otpustili tri meseca posle švedskog desanta! Nije čudo što su carevci dali slab otpor.

Godina 1631 počinje sa ugovorom od Bervalde (23 januar) između kraljeva Švedske i Francuske. Gustav Adolf se njime obavezao da će povesti u Nemačku 30 000 pešaka i 6000 konjanika, a Luj XIII da će mu narednih pet godina plaćati zamršenu sumu od milion livara godišnje. Nije bio to ugovor o savezu, već samo ugovor o finansiskoj pomoći. Rišelje se nadao da će se poslužiti Gustavom Adolfom protiv cara, a ujedno zaštititi od Švedana Bavarsku i Ligu, prirodne protivtege carske vlasti. Gustav Adolf je bio rešen da vodi svoju politiku koja je išla za tim da ovlada nemačkim obalama Baltičkog Mora i da grupiše oko sebe protestantske kneževе Nemačke⁶⁷.

Reka Odra je bila vrlo pogodan operaciski (komunikacioni) pravac, ali je vodila u Šleziju, na periferiju ratišta, između carske Češke i Poljske koja se u povoljnom trenutku mogla ponovo latiti oružja. Laba je bila mnogo povoljnija, vodila je u srce Nemačke, ali je njeno ušće bilo van dohvata švedske pomorske prevlasti. Stoga se Gustav Adolf morao rokirati na Elbu kroz Meklemburg i Brandenburg što je otpočelo odmah posle sporazuma od Bervalde.

Dok se Gustav rokirao na Elbu, Tili, sada komandant svih snaga, carevih i Lige, grupisao se kod Frankfurta na Odri. Čim je čuo za pokret Švedana, krenuo je i on prema zapadu. Zauzeo je na juriš Novi Brandenburg, gde je pobio ceo garnizon od 3000 Švedana, dok se Gustav Adolf zadržavao sa glavninom kod Švete u nadi da će tamo privući Tilija. Ali Tiliju nije bilo do otsudne bitke. On je krenuo na Magdeburg koji je još ranije opseo bavarski general Papenhajm, a Gustav se vratio na Odru i 13 aprila zauzeo Frankfurt ne bi li odvuкао Tilija od Magdeburga. Tili je ipak nastavio opsadu grada i zauzeo ga je 20 maja. Magdeburg je tom prilikom potpuno opljačkan i spaljen.

⁶⁷ Za Rišeljeovu nemačku politiku vidi G. Pagès, La guerre de trente ans, Pariz 1949.

Posle magdeburške katastrofe, koja je duboko potresla sav protestantski svet, obe su strane stale da traže saveznike. Gustav Adolf primorao je na savez brandenburškog izbornog kneza koji mu je ustupio i tvrđavu Špandau. Sa Frankfurtom na Odri, Špandauom i utvrđenim logorom kod Verbena na Elbi obrazovao je Gustav jaku operativnu osnovicu, takozvani *Baltički bastion*. Tili je pokušao da napadne Verbenski logor, ali ubrzo je odustao i krenuo u Saksonsku da je prisili na savez. Postigao je suprotan rezultat. Saksonski izborni knez napustio je cara i Ligu i prišao Gustavu Adolfu. Tili je stigao još da zauzme Lajpcig, ali je kod Brajtenfelda potpuno potučen 17. septembra 1631.

Pobeda kod Brajtenfelda otvorila je Gustavu Adolfu velike strategiske perspektive. Mogao je ići kud je hteo. Ali umešto da krene kroz Češku na Beč, glavnom objektu, on pođe na zapad ka Majni i Rajni da bi zauzeo gradove i pokrajine. U isto vreme su Saksonci pošli na Prag i zauzeli ga bez velikog otpora. Divergentne operacije koje su rasparčale snage ubrzo su izgubile svaki strategijski smisao. Gustav Adolf je očigledno bio bolji organizator i taktičar nego strateg. Iduće godine napao je Bavarsku i 15. avgusta potukao i smrtno ranio Tilijsku vojsku na Lehu.

U međuvremenu (decembar 1631) car je ovlastio Valenštajna da mu digne novu vojsku. Za neshvatljivo kratko vreme od svega tri meseca digao je Valenštajn oko 50 000 vojnika. Ljudi su ponovo potrčali sa svih strana na zvuk njegovih bubnjeva. Privlačna snaga njegovog imena bila je neodoljiva. Što je važnije, on je svojim novcem, autoritetom i organizacionim talentom tu heterogenu masu — toliko različitu poreklom, verom, jezikom i vojničkim iskustvom — ponovo slio u efikasan vojni instrument. U aprilu primio se i komande nad vojskom pod uslovima koji nam nisu poznati, ali koji su mu zacelo davali veliku slobodu akcije ne samo na vojničkom već i na političkom polju. On je sebi izdejtvoval i pravo da potpisuje i mirovne ugovore sa ograničenjem da ne može pregovarati sa Šveđanima.

Maksimilijan se nadao da će Valenštajn isterati Šveđane iz Bavarske. Ali on je najpre oterao Saksonce iz Češke, pa je zatim kod Nirnberga podigao utvrđeni logor odakle je Šveđanima sekao komunikacije. Gustav Adolf je bio primoran da reaguje. Prikupio je svoje razbacane snage, prišao Nirnbergu i uzalud nudio bitku. Valenštajn je uporno, mesecima sedeo

u svom logoru. Kada je sva zemlja naokolo bila iscrpena, Gustav Adolf je najzad napao logor ali je odbijen s velikim gubicima. Kada se zatim vratio na Dunav, Valenštajn je krenuo u Saksonsku da je prinudi na mir. Da to spreči, krenuo je za njim i Gustav Adolf. Kod Licena 16. novembra 1632. dođe najzad do bitke. Pobili su Šveđani i njihovi saveznici, ali je Gustav Adolf poginuo. Zbog toga su valjda i pobeđeni slavili pobedu.

Imali su i razloga. Smrt Gustava Adolfa bio je veliki udarac za Šveđane i njihove nemačke (protestantske) saveznike. Švedski kancelar Aksel Oksenštjerna je u ime maloletne kraljice Kristine umešno vodio politiku, ali nije mogao voditi operacije. O jedinstvu komande nije moglo biti ni reči. Švedska vojska počinje da gubi svoje glavne osobine i izjednačuje se sa svojim protivnicima. Operacije se rasplinjuju. Za vojnu istoriju je od većeg interesa Valenštajnov pad.

Kada je otpočeo svoj drugi generalat, Valenštajn je imao tek 48 godina, ali je bio već slomljen čovek, fizički i psihički. Nije bio više sposoban da svojim idejama da ostvarljiv oblik, a još manje da ih logično i dosledno sprovodi u delo. Mučila ga je ambicija, megalomanija, želja za osvetom, a praznoverje možda iznad svega. Ipak ima nečeg racionalnog u njegovoj politici. On hoće da se izmiri sa nemačkim protestantskim kneževima, u prvom redu sa Saksonskom i Brandenburgom, ali je prethodno bilo potrebno da se povuče Edikt o restituciji. To je bilo u interesu Carstva — u kome je on nameravao da sebi obezbedi veliki udeo moći, a možda i češku krunu — ali je špansko — bavarsko — katolička (jezuitska) opozicija na carskom dvoru bila jača od razuma. Postepeno ona je sasvim ovladala carem. Valenštajnovi postupci su joj mnogo išli na ruku. On je privlačio opravdanu sumnju na svoje namere. Prekorativši svoja ionako neobično velika ovlašćenja, on je pregovarao sa stranim silama, čak i sa Šveđanima. Strategijski je bio potpuno neaktivan. Ne zaboravljajući da je to bila epoha strategije iznuravanja, ipak je Valenštajnova pasivnost prekoravila i njene okvire. Car je valjda najviše želio da se reši svemogućeg vojskovođe za koga nije tačno znao kuda ide. Sada mu nije bio toliko ni potreban. Početkom januara 1634. između cara i njega nastaje borba za vernost vojske. Valenštajn nastoji da reversima (pismenim obavezama) sačuva privrženost svojih potčinjenih komandanata. Car ih pridobija za sebe obećanji-

ma. Kada je smenjen sa svog položaja sa ono malo trupa koje su mu ostale verne, povukao se Valenštajn u Heb (Eger) odakle je grozničavo počeo da traži vezu sa Šveđanima. Ako ne ranije, sada je sigurno počinio akt veleizdaje. Na potsticaj bečkog dvora ubijen je mučki u Hebu 25 februara 1634.

Valenštajnova vojska je vrhunac slobodnog najamništva. Njegov odnos prema suverenu morao je dovesti do sukoba čiji je ishod bio unapred rešen. Vreme privatnih vojski je u Evropi bilo prošlo. One su bile već toliko složene da su morale preći u državne ruke. Istorija austrijske vojske počinje upravo u Tridesetogodišnjem ratu u Valenštajnovom logoru. Valenštajnovi komandanti mogli su biti potkupljeni — oni su stvarno nagrađeni Valenštajnovim dobrima, ali je njihov postupak bio u duhu vremena.

Posle Valenštajnovog pada komandu nad carskom vojskom primio je formalno carev sin Ferdinand (kasnije Ferdinand III), a ustvari vodio je Galas. Carevci koncentrišu sada svoje napore u Bavarskoj, žrtvujući svoje pozicije u Šleziji i na Rajni. Ojačani jednom španskom vojskom koja je došla iz Italije preko Alpa, oni tuku otsudno Šveđane u dvodnevnoj bici kod Nerdlingena 5 i 6 septembra 1634. Neposredan rezultat ove pobede je mir između Saksonske i cara zaključen u Pragu 30 maja 1635 u duhu Valenštajnovih ideja. Restiticioni edikt ostao je formalno na snazi, ali nije primenjen. Praškom miru pristupio je zatim čitav niz protestantskih kneževa. Na strani Šveđana ostali su samo Baden, Virtemberg i Heseni — Kasel.

4. ŠVEDSKO-FRANCUSKI PERIOD RATA (1635-48)

Bitka kod Nerdlingena je iz osnova potresla položaj Šveđana u Nemačkoj. Šest sati pošto je kurir doneo u Pariz vest o njihovom porazu, Rišelje je Luju XIII podneo pismen predlog da Francuska otvoreno stupi u rat da ne bi kasnije sama morala da podnese sav pritisak Austrije i Španije. Ugovorom od 28 aprila 1635 Francuska i Švedska su se obavezale da će zajednički voditi rat i zaključiti mir. U isto vreme je Francuska objavila rat Španiji i zaključila savez sa Holandijom. Bernhard Vajmarski, vođa nemačkih protestanata, se obavezao da će opremiti vojsku od 18 000 ljudi, a Francuska da će mu godišnje plaćati 4 miliona livara. To je bio takođe kondotijer velikog stila, ali posle njegove smrti (1639) njegova će vojska

stupiti u francusku službu i položiti zakletvu francuskom kralju. Francuska diplomatija uspela je da posreduje u produženju primirja između Švedske i Poljske čime je Švedska mogla sve svoje snage baciti na nemačko bojište. Rišelje je politički vrlo dobro pripremio ulazak Francuske u rat.

U to vreme je Francuska bila najnaseljenija i najbogatija država Evrope, ali nije imala odgovarajuće vojske. Za vlade Henrika IV (1589—1610) bila je stalno pod oružjem samo garda, svega 6757 ljudi⁶⁸. Za vreme Luja XIII (1610—1643) vojska je imala svega 30 000 ljudi. Rišelje je pokušao da vojnom obavezom dignu 60 000 ljudi među radnicima i seljacima, ali u tome nije uspeo. Morao je ostati kod slobodnog vrbovanja. Nedostatke sistema pogoršavao je običaj kupovanja položaja koji se u vojsku preneo iz civilne uprave. Kralj nije slodobno birao svoje pukovnike⁶⁹ i kapetane, već im je prodavao njihove položaje. Tim se putem nije mogao postići najbolji kvalitet oficirskog kadra. Ni više komandovanje nije bilo na visini. Rišelje se pitao 1635 kome da poveri vojsku. Verujući da će njihovi komandanti manje grešiti i više slušati ako ne budu sami na položaju, on je svakoj armiji dodeljivao više generala koji su se izmenjivali u komandi kao atinski stratezi i rimski konzuli (*service de jour*). Tako se dešavalo, naprimer, da je jedan dizao utvrđenja a drugi ih idućeg dana rušio. Pozadinska služba je trpela od korupcije. Ni Rišelje nije tu mogao ništa popraviti.

Ne vredi pratiti sve peripetije ovog poslednjeg perioda rata. Dovoljno je reći da konjica uzima sve više maha. Švedska vojska ima isto toliko konjičkih koliko pešadiskih pukova. Deo pešadije morao je davati posade tvrđavama, pa je u operativnim armijama konjica preovladavala⁷⁰. To je sasvim odgovaralo odnosu snaga prema prostoru. Na ogromnom ratištu od Beča do Rajne i od Baltika do Dunava, operišu vojske koje retko prelaze 10 000 ljudi. Takve vojske ne mogu razviti operativne i strategiske rezultate iz svojih taktičkih uspeha. Konjičke vojske su nemoćne protiv tvrđava, a čim krenu dalje — što su morale činiti sve češće da bi mogle opstati u zemlji koja

⁶⁸ *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I, str. 507.

⁶⁹ *Métres de camp*; tek od 1661 se nazivaju *colonels*.

⁷⁰ U bici kod Vitštoka imali su Svedani 9150 konjanika i 7288 pešaka (H. Schmidt, *Die Schlacht bei Wittstüok*, Hale 1876); u bici kod Jankova imali su Svedci 10 000 konjanika i 5000 pešaka, a Svedani 9000 konjanika i 6000 pešaka. (H. Delbrück, IV, 251).

je bivala sve siromašnija — gubio se efekat njihovih uspeha. Njihova dejstva ličila su više na reidove nego na pohode. Na Rajni i u severozapadnoj Nemačkoj rat se više polarizovao oko tvrđava, kao što je za sve to vreme bilo u Holandiji. Bilo pozicioni ili manevarski, rat je dobio nedvosmislen iznuravajući karakter.

Tako se može objasniti da niz pobeda i uspeha koje postižu švedski general Baner⁷¹, Torstenson⁷², Wrangel, Kenigsmark⁷³, zatim Bernhard Vajmarski⁷⁴, pa Francuzi Luj Angjenski⁷⁵ (Veliki Konde) i Tiren⁷⁶ ne daju rešavajuće rezultate. Austrija i katolička reakcija mogu se pohvaliti sa mnogo manje pobeda⁷⁷, ali će pokleknuti tek kada budu potpuno iscrpene. Suprotna strana, Francuska i Švedska, sa svojih nedostižnih i netaknutih osnovica mogle su voditi rat u nedogled.

Vestfalski mir, potpisan u Minsteru 24 oktobra 1648, znači konačan slom španske moći i katoličke reakcije. Ojačao je Francusku i Švedsku i osudio Carstvo na potpunu nemoć, ojačavši položaj njegovih sastavnih delova prema Austriji, Holandiji i Švajcarskoj, koje su dotle formalno pripadale Carstvu, priznata je potpuna nezavisnost bez ograničenja. Evropa je odlučno krenula u pravcu nacionalnih država i nacionalnih vojsaka.

5. BITKA NA BELOJ GORI

(8 april 1620)

Komandanti češke vojske — Turn, Mansfeld i princ Anhaltski nisu očekivali da će Tili i Maksimilijan Bavarski krenuti pravo na Prag. Kada su to uočili, uspeli su u poslednjem trenutku da se postave između prestonice i carsko — ligine vojske. Marševski ciljevi bili su bliski, pa je 6 novembra došlo

⁷¹ Kod Demica (1 novembra 1635), Vitštoka (4 oktobra 1636) i Hemnica (14 aprila 1639).

⁷² Kod Kirica (17 decembra 1635), Brajtenfelda (druga bitka, 2 novembra 1642), Jiterboka (23 novembra 1644) i Jankova (6 marta 1645).

⁷³ Kod Cusmarshauzena (17 maja 1648) sa Tirenom.

⁷⁴ Kod Rajnfeldena (3 marta 1638).

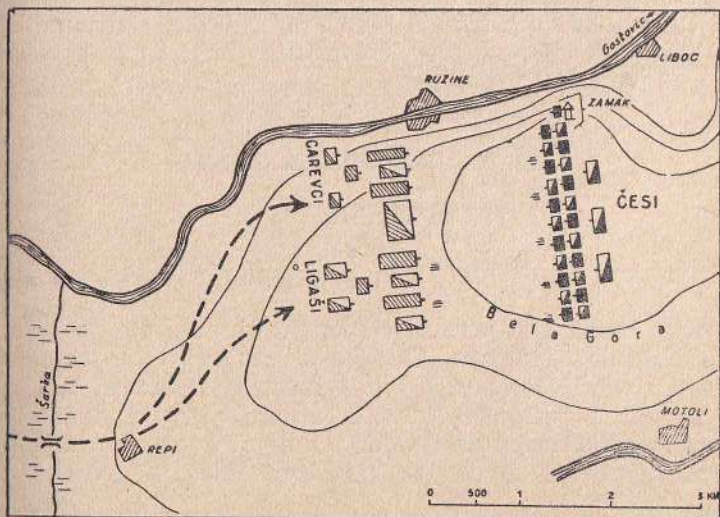
⁷⁵ Kod Rokroa (19 maja 1643) i kod Lansa (20 avgusta 1648).

⁷⁶ Kod Alerhajma ili Nerdlingena (3 avgusta 1645) uz pomoć Kondea.

⁷⁷ Mersi i Vest tukli su Francuze pod Rancanom kod Tutlingena (24 novembra 1643), a pod Tirenom kod Mergenthajma (5 maja 1645).

do noćnog boja između Madžara u češkoj službi i carevo — lugaša u kome su prvi imali 200 mrtvih.

Do dodira glavnina došlo je idućeg dana popodne, ali je Maksimilijan izbegao bitku jer su carske trupe mogle stići tek predveče, pa je Anhalt, kome je Fridrih V, češki kralj, poverio komandu, neuznemiravano nastavio povlačenje na Prag i u 1 čas 8 aprila stigao na Belu Goru. Pošto se neposredno očekivao napad neprijatelja, u zoru postavio je Anhalt borbeni poredak. Položaj je bio dobar. Desno se naslanjao na ograđeni park sa utvrđenim zamkom koji je dobro posednut, levo je naglo padao u dolinu, a pristup frontu bio je otežan močvarnom dolinom potoka Šarke koji se mogao preći samo na jednom mestu. Grad Prag štiti položaj od obuhvata. Šančevi pred frontom, otpočeti poslednjeg trenutka, nisu bili dovršeni do početka bitke. Front je iznosio nešto ispod 3 km, što je bilo mnogo za 21 000 ljudi s kojima je Anhalt raspolagao. On ih je postavio ravnomerno u dva borbeni reda, naizmenično pešadiju i konjicu u sitnim grupama na velika rastojanja. U rezervu, kao treći borbeni red došli su Madžari kojih je bilo oko 5000. Moral slabo plaćene vojske bio je nizak, naročito Madžara koji su prethodne noći pretrpeli neuspeh. Carsko — ligina vojska

Sk. 8. — Bitka na Beloj Gori, 8 IV 1620

bila je jača, oko 28 000 ljudi, bolje organizovana, bolje plaćena i boljeg morala. Preko mosta su prešli najpre ligaši i postrojili se na desnom krilu. Za Čehe bio je to vrlo povoljan trenutak za napad koji je Anhalt propustio. Za ligašima prešli su potok i carevci i postrojili se na levom krilu. U svemu bilo je nekoliko velikih pešadiskih bataljona (pravougaonih strojeva), postavljenih u 2 ili 3 linije u šahovskom poretku, a konjica postrojila se pored i iza pešadije u većim ili manjim grupama. Artiljerija, obostrano nekoliko oruđa, dejstvovala je samo za vreme podilaženja bez vidljivih rezultata.

Napad je otpočeo oko podne i za svega jedan čas pobjeda katolika bila je potpuna. Početni uspjesi koje je češka konjica postigla na krilima, na levom pod neposrednom Turnovom, a na desnom pod Anhaltovom komandom, nisu iskorišćeni. Mađarska konjica napustila je bojište u galopu čim je primetila da je prvi borbeni red poražen. Prema najnižoj proceni na češkoj strani palo je 5000, od toga dobar deo posade parka koja je gotovo sva pobijena. Pobjednici su imali 250 mrtvih i znatno veći broj ranjenih. Pobjedom na Beloj Gori Habzburgovci su povratili Češku, Moravsku i Šleziju i time znatno ojačali svoj politički, ekonomski i strategijski položaj u dugom ratu koji je tek počeo. Malo je bitaka u istoriji gde je učestvovalo toliko naroda. Pored Čeha i Nemaca bilo je Mađara, Poljaka, Italijana, Španaca, Francuza, Flamanaca, Holandana, Engleza a verovatno Hrvata, Slovenaca i Srba.⁷⁸

6. BITKA KOD BRAJTENFELDA

(17 septembra 1631)

Bitka kod Brajtenfelda je prvi sudar španske i švedske taktike.

Posle švedskog desanta u Pomeraniju trebalo je više od godine dana da se sudare glavnine u otsudnoj bici. Izbegavale su je obe strane. Došlo je do nje tek kada je general Tili upao u Saksonsku, a saksonski knez sa svojom vojskom prišao Šveđanima. Ima podataka da Gustav Adolf ni ovog puta nije hteo da rizikuje bitku i da je popustio tek na navaljivanje

⁷⁸ Bitka je rekonstruisana prema A. Gindely — u, *Geschichte des Böhmisches Aufstandes*, III, str. 329—378.

svog saksonskog saveznika koji nije želeo da se operacije razvlače po njegovoj zemlji. Ako se Gustav Adolf stvarno kolebao, bilo je to možda zbog toga što nije imao mnogo poverenja u neizvežbane saksonske trupe⁷⁹. Tili je imao više računa da izbegne bitku jer su mu stizala znatna pojačanja. Možda se na nju rešio upravo zbog slabosti saksonskih trupa. Feldmaršal Papenhajm je naročito navaljivao da se tuče bitka smatrajući da će se Saksonci i Šveđani moći počesno tući.⁸⁰

Snage su bile prilično izjednačene. Saveznici su imali okruglo 39 000 ljudi: 23 000 Šveđana⁸¹ (14 000 pešaka i 9 000 konjanika) i 16 000 Saksonaca (12 000 pešaka i 4 000 konjanika). Tili je imao 36 000 ljudi od čega 11 000 konjanika. Odnos topova bio je 75 prema 26. Švedske trupe bile su bolje od carskih i Liginih, ali su za uzvrat ove znatno otkakale od saksonskih.

Saveznici su krenuli na Lajpcig da bi ga oslobodili opsade. Stigli su 16 septembra na nekih desetak kilometara severno od grada, istog dana kada se predao Tiliju. Iako su za to saznali još iste večeri, nastavili su sutradan pokret rešeni da ponude bitku. Teren je bio ravan, pa su mogli nastupati u borbenom poretku. Na desnom krilu bili su Šveđani, a na levom Saksonci. Na desnom krilu postavili su Šveđani 5 konjičkih pukova, u svemu 40 korneta formiranih u 8 eskadrona. U četiri međuprostora između eskadrona postavili su po 180 musketira, a iza batala tri stavili su po jedan eskadron (12 korneta). U drugu liniju desnog krila došla su 4 konjička puka u 4 eskadrona (15 korneta). Prvi stepen centra (bataille) obrazovale su 4 brigade pešadije raščlanjene na švedski način. Iza sredine postavljen je jedan konjički puk u 2 eskadrona koji su na krilima i između sebe imali musketire. U drugu liniju centra došle su 3 brigade, a iza njihove sredine 10 korneta u dva eskadrona. Levo krilo je postrojeno kao i desno, samo je bilo nešto slabije. Levo od Šveđana nadovezivali su se Saksonci. Ovi su u centar postavili 10 bataljona (polupukova od po 5 četa), a na krila po 5 eskadrona (polupukova od po 4 korneta). Krila i centar imali su oblik piramide sa vrhom prema neprijatelju. Jezgro pešadiskih bataljona obrazovali su kopljanici, a obruč oko njih strelci.

Tili je postavio svoju vojsku desno od sela Brajtenfelda na blagom platou severno od Lajpciga. Njegov centar (bataille)

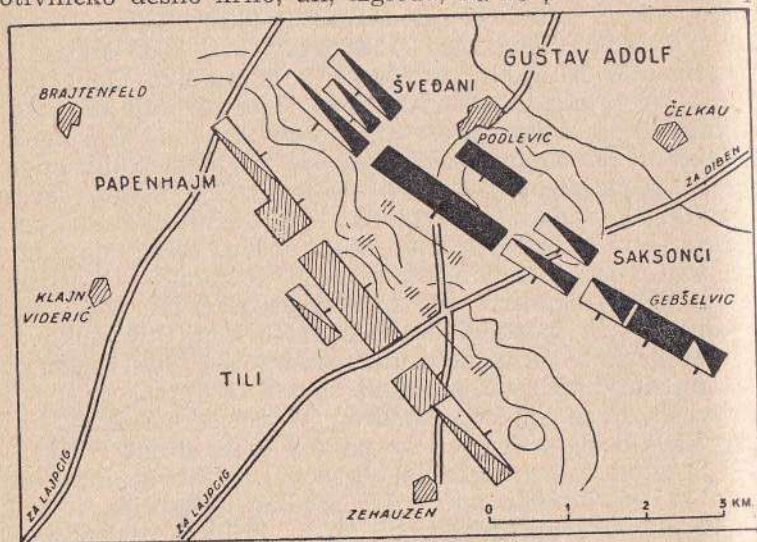
⁷⁹ Sporschü J., *Der Dreissigjährige Krieg*, str. 398.

⁸⁰ Rüstow W., *Geschichte der Infanterie*, II, str. 62.

⁸¹ Računajući tu i strane najamnike u švedskoj službi.

obrazovala je dvostruka španska brigada od 7 bataljona postrojenih u tri stepena, a iza njih došla su 4 konjička puka. Po 6 konjičkih pukova obrazovali su krila, a na njihova unutrašnja krila postavljena je po jedna španska brigada, na desno nepotpuna (3 bataljona), a na levo potpuna (4 bataljona)⁸²

U toku nastupanja Švedani su se rokirali nešto udesno da bi se postavili niz vetar i sunce — kako to kažu Gustav Adolf i Horn u svojim izveštajima. To nisu postigli, natkrilili su samo protivničko desno krilo, ali, izgleda, da se pritom stvorio pri-

Sk. 9. — Bitka kod Brajtenfelda, 17 IX 1631

ličan prazan prostor između njih i Saksonaca što je kasnije doпрinelo porazu poslednjih. Možda su Gustav Adolf i Horn upravo zbog toga suncem i vetrom docnije pravdali svoje rokiranje udesno.

Da bi sprečio obuhvat, Papenhajm, koji je komandovao Tilijevim levim krilom, rokirao se ulevo. U obostranom obuhvatanju suprotnog krila dođe do borbe. Dotle je Tilijeva artilje-

⁸² Obostrani borbeni poredak reprodukovano je prema rekonstrukciji Rüstowa (Geschichte d. Inf. II, str. 59—67). Delbrück (IV, str. 236) smatra da su carska i Ligina pešadija postrojila u 4 tercija, što ne odudara mnogo od Rüstowa ako se ovde pojam tercija izjednači sa brigadom.

rija bila već otvorila vatru. Papenhajm je uspeo da obuhvati desno krilo Šveđana tako da su ovi protiv njega morali angažovati svoju drugu liniju. Pritom se i Papenhajm znatno odvojio od svog centra.

Tili nije više mogao čekati neaktivan otkako je nadmoćnija švedska artiljerija otvorila vatru. On krene napred sa centrom i desnim krilom, udari na Saksonce i potpuno ih razbije. Usled Papenhajmovog pomeranja ulevo, centar i levo krilo Šveđana našli su se, izgleda, pred praznim prostorom, ali je porazom Saksonaca nastupila za njih delikatna situacija. Bili su obostrano obuhvaćeni: na desnom boku im je bio Papenhajm, a na levom sva ostala Tilijeva snaga; jedan njegov konjički puk (Firstenberg) zašao je u švedsku pozadinu. Otkako su Saksonci oterani sa bojišta odnos snaga se sasvim pomerio u korist Tilija: 36 000 prema 25 000.

Ipak je rešenje palo u korist Šveđana. Prvo su odbijeni Papenhajmovi konjanici. Njih su švedski strelci najpre potresli ubitačnim plotunima, a zatim je konjica jurnula na njih i odbacila ih. Firstenbergov puk prošao je još gore: izolovan od svoje glavnine, zahvatile su ga i uništile švedske trupe drugog borbenog reda koje su obrnule front. Konačna odluka je pala na levom švedskom krilu. Sa dve brigade druge linije obrazovao je Gustav Adolf front prema boku, sa desnog krila dovukao je jedan konjički puk, pa je vatrom i udarom napao i odbacio Tilijevu desnokrillnu konjicu kao malopre levokrillnu, Papenhajmovu. To je izvedeno pre no što se Tilijeva pešadija sredila posle akcije protiv Saksonaca. Pre no što je mogla preći u napad, napadnuta je od švedske konjice i bačena u odbranu. To je dalo vremena i mogućnosti da se privedu musketiri i dovuče laka artiljerija. Njihova vrlo efikasna vatra sasvim je pokolebala Tilijeve brigade. Kada je Gustaf Adolf sa konjicom desnog krila krenuo na njih, deo se razbežao, a deo povukao.

Carevci su imali vrlo teške gubitke: 16 do 18 hiljada, od čega 10 000 mrtvih. Šveđani samo 1000, a Saksonci nešto više. Od švedske pešadije samo su tri brigade stupile u akciju. Tili, nekoliko puta ranjen, se jedva izvukao. Zarobljena Tilijeva pešadija prešla je odmah u službu Šveđana.

U bici kod Brajtenfelda su na carskoj i Liginoj strani učestvovali i *Hrvati*, prvenstveno u pukovima Forgača i Sara-

deckog pod komandom Izolanijevom⁸³, a i u nekim drugim jedinicama⁸⁴.

Bitka kod Brajtenfelda tučena je pod vrlo povoljnim uslovima za katoličku vojsku. Moglo bi se gotovo reći da su Šveđani preživljavali krizu posle poraza Saksonaca. Ipak su pobedili. Uzroci se redom otkrivaju tokom razvoja bitke. Na desnom krilu Papenhajm je nemoćan protiv kombinacije pešadijske vatre i konjičkog udara. Montekukuli, učesnik bitke, je to jasno uočio⁸⁵. Kasnije vidimo manevarsku sposobnost švedske pešadije i konjice. Prva obrazuje defanzivnu flanku, a druga se brzo prebacuje sa desnog krila. Najzad, vešto vođena švedska konjica onemogućuje ofanzivnu akciju Tilijeve pešadije i stvara idealne uslove za upotrebu vatre. Pobjeda je pripala boljoj vojsci, a najveći njen kvalitet je bila vatrena snaga.

7. BITKA KOD LICENA

(16 novembar 1632)

Kada je Valenštajn upao u Saksonsku i zauzeo Lajpcig, Gustav Adolf je pošao za njim da ga protera. Ali do bitke nije došlo odmah. Valenštajna su u međuvremenu pojačali Papenhajmovi kirasiri, koji su došli čak iz Mastrihta, pa je švedski kralj zauzeo jak položaj severno od Naumburga na Zali koji Valenštajn nije smeo da napadne. Tako su se protivnici posmatrali nekoliko dana, dok se Valenštajn nije rešio da svoju vojsku rasporedi u zimske kvartire. Tada je Gustav Adolf krenuo napred ne bi li Valenštajna tukao pre no što se ponovo grupiše. Ali se ovaj brzo prikupio i vešto utvrdio na položaju kod grada Licena. Ujutru 16 novembra, kada su krenuli u napad, Šveđani su bili znatno nadmoćniji: 16 300 ljudi, od čega 5 100 konjanika i 60 topova, prema 12 000 carevaca, od čega 4000 konjanika, 21 teški top i nešto lakih topova. Ali su u podne stigli Valenštajnu 1400 konjanika, a između 14 i 15 časova još 1500 pešaka.

Ristov⁸⁶ postavlja. Valenštajnovu vojsku na sličan način kao kod Brajtenfelda: pešadiju u centar u 4 kvadratna bata-

⁸³ Rüstow, II, 65.

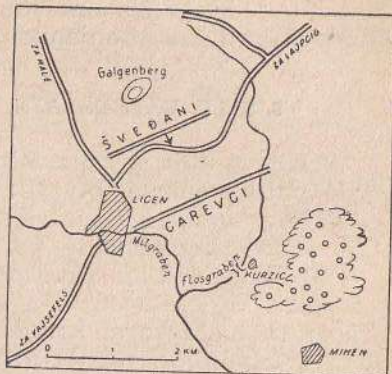
⁸⁴ Bauer E., Hrvati u Tridesetogodišnjem ratu, str. 64—72.

⁸⁵ Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, II, str. 579.

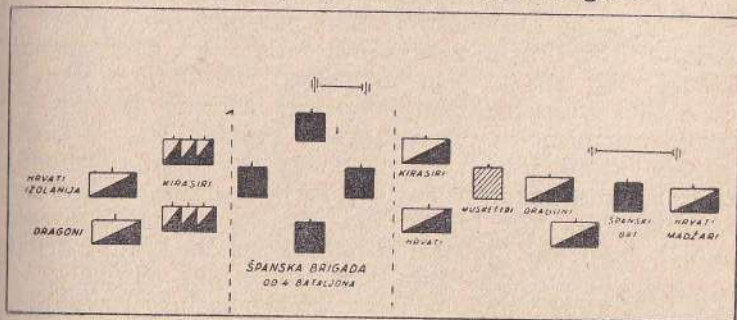
⁸⁶ Geschichte der Infanterie, II, str. 85—86.

ljona, a konjicu na krila, a Delbrik (IV, 241), koji se oslanja na rad Dojtika⁸⁷, smatra da je Valenštajn napustio kvadratne forme, svoju pešadiju postrojio u 10 vrsta, konjicu na krilima podržao strelcima i uveo pukovsku artiljeriju — upravo da je prihvatio osnovne elemente švedskog borbenog poretka. Ma kako bilo, kvalitet je ipak bio na strani Šveđana. Bili su bolje izvežbani i imali su jaču vatrenu snagu. Njihove lake muskete, kojima se slobodno rukovalo bez naslona na vile, imale su veću brzinu vatre.

Napad Šveđana otpočeo je zbog magle tek u 10 h i povoljno se razvijao. Oko 14 h poginuo je Gustav Adolf. Njega je zamenio Bernhard Vajmarski. Do mraka je Valenštajnova konjica bila sasvim pokolebana, ali pešadija centra nije bila tučena. Ipak Valenštajn nije hteo da idućeg dana nastavi bitku iako je uveče po padu mraka dobio pojačanje od nekih 400 pešaka. Povukao se i iz Saksonske najviše zbog toga što je morao očekivati da će Šveđane uskoro pojačati Saksonci (oko 6000 ljudi) koji su se nalazili kod Torgaua.

Sk. 10. — Bitka kod Licena
16 XI 1632

Sk. 11. — Bitka kod Licena. Borbeni poredak Šveđana
(prema Rüstowu)

⁸⁷ K. Deuticke, Die Schlacht bei Lützen, Berlin 1917.

I u ovoj bici su učestvovali znatni delovi *Hrvata*. U toku 15 novembra Izolani je imao zadatak da uspori nadiranje Šveđana. Idućeg dana na krajnjem levom krilu bilo je 28 korneta *Hrvata*, a na krajnjem desnom krilu 15 korneta⁸⁸. Specifična (laka) konjica *Hrvata* bila je vrlo pogodna za dejstvo u pozadinu. U toku bitke skupina *Hrvata* pod komandom Forgača prodrla je s desnog krila do švedskog logora ali je odavde odbačena.

Bitka kod Licena bila je vrlo krvava: 9000 mrtvih od kojih 3000 Šveđana. Na smotri koju je Bernhard izvršio idućeg dana bilo je svega 8000 pešaka i 4000 konjanika. Nedostajalo je 3200 pešaka i 1100 konjanika.

8. TILI, VALENŠTAJN, GUSTAV ADOLF, TIREN

Sredstva koja su centralizovane države stavile na raspolaganje vojskovođama, otvorila su im velike mogućnosti akcije. Njihove osobine — intelektualne, moralne i fizičke — postaju znatne komponente uspeha i neuspeha.

Među značajnim vojskovođama Tili stupa kao prvi na pozornicu Tridesetogodišnjeg rata. Rođen je 1559 u Valonskom Brabantu, a obrazovan kod jezuita koji su mu ulili u dušu fanatičnu netrpeljivost prema protestantima. Iako ga je otac, carski ratni savetnik, namenio svešteničkom staležu, neodoljiva težnja odvukla ga je vojnom pozivu. Stupio je u špansku službu i učestvovao u Nizozemskom oslobodilačkom ratu protiv buntovnih severnih pokrajina skoro dve pune decenije. Bila je to tada najbolja ratna škola. Kao potpukovnik prelazi 1598 u carsku službu i zatim ratuje protiv Turaka u Mađarskoj, od 1601 kao pukovnik na čelu valonskog puka koji je sam izvršio, a 1603 stupa u službu bavarskog izbornog kneza koji mu poverava organizaciju novoosnovane milicije gde je postigao lep uspeh. Od mladosti naviknut na strogost prema samom sebi i na bezuslovnu pokornost, isterivao je disciplinu i kod svojih trupa zbog čega nije bio mnogo omiljen. U početku rata je vrhovni komandant (generallajtnant) katoličke Lige. Tilijeva je glavna zasluga što je na tako energičan način učinjen kraj češkom ustanku, pri čemu operativna strana zaslužuje više pažnje. Njegov borbeni poredak u bici na Beloj Gori kritikovao je Valenštajn što je bio povod velikom neprijateljstvu između ova

⁸⁸ Rüstow, II, 86.

dva komandanta koji se bore na istoj strani. U operacijama u Falačkoj 1622 vrlo se vešto koristi centralnim položajem i redom tuče svoje protivnike kod Vimpfena, Hehsta i Štatlona, iako je prethodno bio tučen kod Visloha. Ovaj poraz i onaj kod Brajtenfelda (1631) su jedini koje je pretrpeo. Generalisimus carske vojske postao je 1630, a 1631 osvojio je Magdeburg dopustivši da se zverski opljačka i uništi. „Od osvajanja Troje i uništenja Jerusalima nije bilo takve pobede” — pisao je caru. U dubokoj starosti smrtno je ranjen na Lehu 15 aprila 1632, a umro 15 dana kasnije.

Zbog njegove strogosti, surovosti i pedantnosti u službi Gustav Adolf ga je nazvao „starim kaplarom”. Svakako to su bili značajni faktori njegovih uspeha, neophodni u ono doba razuzdanog najamništva, ali je Tili imao nesumnjivo i komandantskog talenta.

V a c l a v V a l d š t e j n nazvan Valenštajn, neiumćni češki plemić, počinje svoju vojničku karijeru 1605 kao komandir čete u ratu protiv Turaka. Ženi se zatim bogatom posednicom koja mu ostavlja sve svoje imanje. U Uskočkom ratu (1615—1617) istakao se na čelu dragunskog puka koji je izvrbovao sam. Tu je na sebe skrenuo pažnju nadvojvode Ferdinanda, kasnijeg kralja i cara. Suprotno većini češkog plemstva, Valenštajn je pristao uz Beč. O svom trošku je podigao jedan valonski kirasirski puk i borio se na strani carevaca. Njegov puk je učestvovao u bici na Beloj Gori na strani Lige. Svoje usluge je zatim bogato naplatio prisvojivši za neznatan novac velika imanja izgnanog češkog plemstva. Tako je skupio povezan posed od oko 4000 km² sa 9 gradova i 57 zamkova i ekonomski ga unapredio podizanjem manufaktura tekstila i oružja. Uporedo je uvećavao svoju gotovinu veštim finansiskim špekulacijama koje nisu bile sasvim čiste. Ogromne sume zajmio je caru koji ga je učinio vojvodom od Fridlanda, pretvorivši tako njegov posed u vojvodstvo koje je sa češkom krunom bilo samo u vazalnom odnosu. Oženivši se drugi put kćerkom istaknutog Ferdinandovog dvoranina, još više je povećao svoj uticaj na dvoru. Bio je već moćan i bogat kada je počeo da formira svoju vojsku.

Izvanredan organizacioni talenat Valenštajna već smo upoznali. Umeo je da pridobije svoje trupe, često na račun zemlje koju su pustošile, i da ih drži u pokornosti. Ponosit i nepoverljiv, odvojio se od svoje okoline i okružio blistavom pratnjom od oko 1000 ljudi kojim je carski dvor bio jedva ravan. Kao vr-

hovni komandant carske vojske pazio je od samog početka na svoju nezavisnost i svoj autoritet. Nikako nije dao da njegovi potčinjeni oficiri i generali budu u neposrednoj vezi sa bečkim dvorom. Oficiri koji nisu bezuslovno prihvatili njegovo mišljenje nisu mogli sačuvati više komande. Na tuđa mišljenja ništa nije polagao. Rođen je kao protestant, tek je kasnije prešao u katoličanstvo, ali je bio vrlo tolerantan prema svojim bivšim savernicima. Verovao je zapravo samo u astrologiju.

Bio je hrabar, hladnokrvan i izvanredno aktivan. Klauzevic ga hvali zbog njegove „gotovo strahovite energije”. Bio je dobar taktičar. Umeo je da svoju šarenu vojsku formira i upotrebi u borbi, ali mu se sa mnogo strana poriču operativne i strategiske sposobnosti. Pri tome se zaboravlja da je strategija iznuravanja bila jedina mogućna na nemačkom ratištu i da je Valenštajnova neaktivnost imala i druge razloge. On nije odobravao bezumnu jezuitsku politiku restitucije, smatrao je da se protestantski kneževi mogu primiriti pomirljivošću, a nije hteo da troši svoju izvanrednu armiju, osnovu njegovih velikih ambicija kojima verovatno ni on nije znao granica. Kada je osetio da gubi tle pod nogama izgubio je i glavu, ali je pao hrabro i dostojanstveno. Valenštajn je najzanimljivija figura Tridesetogodišnjeg rata, a pored svog protivnika, Gustava Adolfa, i najznačajniji vojnika.

Gustav Adolf posredno je đak Morica Oranskog. Ratnu veštinu naučio je od oficira obrazovanih u Holandiji. On je nastavio u pravcu stvaranja regularne armije za što mu je pružila izvanrednu priliku švedska vojna monarhija kojoj je 1611 stao na čelo već u 17 godini. Njegove reforme u oblasti organizacije i taktike već su pomenute. Naročito se ističe njegovo nastojanje da vojnički zanat učini viteškim zanimanjem, da u temeljima discipline, pored drila i kazni, bude i poštovanje nekih viših načela baziranih na veri. Svi mu izvori pridaju mnogo osobina, intelektualnih, fizičkih i moralnih kojima je svojim potčinjenima služio za primer, ali i preteranu naglost koju je tek u zrelijim godinama uspeo da utiša. Taktičar je bio izvanredan. Umeo je da pronalazi najpogodnije forme borbe u skladu sa strukturom svoje vojske. Bio je nedostižan i na polju operatike: znao je izvanredno vešto da podiđe neprijatelju, da se koristi utvrđenim logorima i naseljenim mestima, da se bez štete povuče. Postao je autoritet. Među vojnicima onog vremena se govorilo: „Tako radi Gustav Adolf”. O njegovoj stra-

tegiji ocene su manje povoljne. Klauzevic, ceneći ga prema erupivnoj Napoleonovoj strategiji, naziva ga „učenim vojskovođom punim opreznih kombinacija“, a na drugom mestu kaže za njega da nije bio svuda smeo invazioni i bitačni vojskovođa, da je više voleo veštački, manevarski, sistematski rat. Ali se mora priznati da na prostranom, politički rasparčanom nemačkom ratištu, sa toliko isprepletanih interesa — kuda ga je odvela njegova ambicija, nije bilo lako odabrati otsudne ciljeve, a još teže sve svoje snage sasrediti prema njima. Ratište i konstelacija sila određivali su i Gustav Adolfov strategiju.

Treba pomenuti i dva Francuza.

Tiren, kao drugi sin vojvode od Bujona bio je predodređen za vojničku karijeru, ali je od detinjstva osećao naklonost za vojnički poziv. U petnaestoj godini majka udovica šalje ga 1626 u Holandiju svome bratu Moricu Oranskom gde stupa u njegovu vojsku kao običan vojnik, ali iduće godine je već kapetan i na čelu svoje čete učestvuje u mnogim okršajima sa Špancima gde se ističe hladnokrvnošću i hrabrošću. Godine 1629 stupa u službu Luja XIII kao pukovnik, 1634 je brigadni general (maréchal de camp), 1639 generallajtnant, a 1643 maršal Francuske. Ovakvu brzu karijeru zahvaljuje u prvom redu svome visokom rodu, ali i svojim vojničkim osobinama — hrabrosti, prisebnosti, vrlo velikoj aktivnosti i brizi za svoje vojnike, što je u ono doba bilo sasvim izuzetno. Pri tome treba imati u vidu da je kao protestant tekao karijeru u katoličkoj Francuskoj, tek što su se verske borbe bile stišale. Uživao je poverenje oba vodeća francuska državnika, kardinala Rišeljea i njegovog naslednika kardinala Mazarena. Na katolicizam prešao je mnogo kasnije (1668) kada je njegova karijera bila već utvrđena.

Tiren upočetku ratuje u podređenim položajima u Italiji, Nemačkoj i na španskoj granici, a 1643 Mazaren mu poverava francusku armiju u Nemačkoj, koja je bila potpuno dezorganizovana porazom kod Tutlingena. Ovim počinje njegova karijera samostalnog vojskovođe. Za Klauzevica njegova strategija liči na strategiju početka XIX veka kao salonska špada prema maču vitezova. Zaista, kao holandski učenik, mnogo je polagao na redovno snabdevanje trupa, pa nije izvodio onakve smeje poteze kao Baner ili Torstenson. Ipak u ovom periodu, sve do Pirenejskog mira (1659), u Tirenovoj strategiji ima više dinamičnog nego kasnije u Devolucionom ratu (1667—68) i u Francusko-

holandsko-španskom ratu (1672—1679, upravo do 1775 kada je poginuo). Razlog je veličina vojske koja je dotle znatno narasla i opšte usvojen princip da se vojska ima hraniti iz magazina. Sam je smatrao da su vojske preko 50 000 neugodne. Ipak je svojom opreznom manevarskom strategijom postizao znatne rezultate.

Uz ove četiri istaknute vojskovođe treba pomenuti još neke komandante.

Mansfeld je tip neobuzdanog kondotijera. Ističe se rano u španskoj i carskoj službi gde ga nazivaju „nemačkim Ulišem”. Sa katoličke prelazi na protestantsku stranu zbog čega su ga katolici nazivali „nemačkim Atilom”. Bio je čovek širokih operativnih poteza.

Švedski vojskovođa **Baner** stupio je u konjicu 1614 kao običan vojnik, 1621 bio je pukovnik, a 1630 generallajtnant. U međuvremenu istakao se u operacijama protiv Rusije i Poljske. U bici kod Brajtenfelda komandovao je konjicom druge linije desnog krila, sa toliko hrabrosti da je tom prilikom nazvan severnim lavom. Maršal i komandant švedske vojske postao je 1634. Vrlo vešto vodio je mnoge operacije Tridesetogodišnjeg rata. Znao je da se izvlači iz teških situacija. Postigao je značajne pobeđe kod Demica (1 novembra 1635), Vitštoka (4 oktobra 1636) i Hemnica (14 aprila 1639).

Bernhard Vajmarski, osmi sin vojvode od Zaksen-Vajmara, veliki je vojni preduzimač kao i Valenštajn. U početku Tridesetogodišnjeg rata služio je u holandskoj vojsci, tada najboljoj vojnoj školi. Pridružio se Gustavu Adolfu kada je ovaj upao u Nemačku i u bici kod Licena komandovao je levim krilom švedske vojske. Posle kraljeve pogibije primio je komandu nad švedskom vojskom i pobeđonosno dovršio bitku. Švedski kancelar Oksenštjerna poverio mu je zatim komandu nad polovinom švedske vojske. Zbog svoje naglosti i borbenosti izgubio je bitku kod Nerdlingena. Podigao je zatim najamničku vojsku za račun Francuske, kojom je postigao značajne uspehe, a najveći kod Rajnfeldena.

Torstenson je proveo jedno vreme u Holandiji pre no što je stupio u švedsku vojsku. Imao je tek 26 godina kada mu je Gustav Adolf poverio organizaciju artiljerije koja je bila predviđena za operacije u Nemačkoj, a iduće godine i komandu nad svom poljskom artiljerijom. Posle Banerove smrti 1641 primio je komandu nad švedskom vojskom u Nemačkoj. Po-

bedio je carevce, Saksonce i Bavarce kod Jankova (6 marta 1645). Njegove su operacije smelije nego ostalih generala njegovog vremena. On češće traži bitku, prodire do zidina Beča ali cara ne može prinuditi na mir. U Tortensonu vidi se najbolje kako energija i talenat nisu bili dovoljni da promene iznuravajući karakter Tridesetogodišnjeg rata.

Konde, nazvan *Veliki Konde*, bio je kraljevskog roda pa je vrlo rano došao na visoke komandne položaje. Već u 22 godini tuče Špance u bici kod Rokroa (1643), a zatim niže druge pobeđe kod Frajburga, Nerdlingena, Lana, Tionvila, Denkerka. Imao je više talenta od Tirena i više borbenosti, ali manje sistema i metodičnosti. U ratovima Fronde (1649—53) nadvladao ga je Tiren koji se borio na strani dvora, a zatim se sve do Pirenejskog mira (1659) borio na strani Španije protiv Francuske i Tirena, takođe sa slabim rezultatom. Pomirivši se sa dvorom, kasnije se istakao u Devolucionom ratu i u Francusko-holandsko-španskom ratu sve do 1676 kada se povukao zbog bolesti.

VIII

VOJNA KNJIŽEVNOST

ŠESNAESTOG I PRVE POLOVINE SEDAMNAESTOG VEKA

Ovo razdoblje počinje dvema glavnim strujama: jedna ide ustaljenim putem reprodukcije i obrade antičkih pisaca, druga — putem praksi i života, sa jačim ili slabijim stvaralačkim tendencijama, putem na koji su u prethodnom periodu ukazali Kristin de Pizan i Filip de Klev.

Antički uticaj na vojničke poglede u XVI veku ide pretežno preko ranije pomenutog dela *Veteres de re militari scriptores* koje doživljuje niz izdanja. Ali pored Vegecija, Elijana i Frontina probijaju se i Onesandar, Polijen, Tit Livije, Vitruvije.

U XVI veku mnogo manje se izdaju antički pisci predcarskog doba. Ksenofontova dela izdata su u Firenci (1515), a Anabaza u Nemačkoj. I Heronovo delo o balističkim spravama je ugledalo ponovo svet u latinskom prevodu (Venecija 1572). Ali sve je ovo imalo više značaja za klasične studije nego za vojne nauke. Heronove neurobalističke mašine nisu mogle više intere-

sovati konstruktore vatrenih sprava. Nešto jači uticaj je bio Polibijev. On se izdaje na latinskom, italijanskom i nemačkom.

U prvi plan interesovanja dolazi sada Cezar. Karlo V ga je naročito cenio. On je poslao u Francusku naučnu misiju koja je imala zadatak da na zemljištu fiksira Cezareve logore. Cezar se izdaje u originalu i prevodu. Iz njegovih Komentara izvlače se pouke. Francuski humanista, matematičar i filozof Petrus Ramus (La Ramée, 1515—1572) izdao je raspravu *O Cezarevoj vojsci* (De Caesaris militia) koja je uskoro prevedena i na francuski (Traité de l'art militaire ou usance de guerre de Jules César, avec petites annotations, Pariz 1583), kasnije i na nemački (Amberg 1614). U Italiji to čini Brankačo (Lelio Brancaccio) koji svojim delom *O pravoj disciplini i ratnoj veštini po Komentarima Julija Cezara* (Della vera disciplina et arte militare sopra i commentari de Gulio Cesare da lui ridotte in compendio per commodità de soldati, Venecija, 1582) nastoji da Italijane pretvori u Rimljane. Studija Cezara je osvežila teoriju ratne veštine. Primer velikog praktičara uputio je misaone ljude na izučavanje ratne veštine kroz savremene uslove.

Krajem XVI i početkom XVII veka grčki autori dolaze u prvi plan, blagodareći u prvom redu holandskom piscu Justu Lipsiju (Justus Lipsius, Joost Lips, 1547—1606). On se oslobodio Vegecija i naslonio pretežno na Polibija. Lipsijeva dela *O rimskoj vojsci* (1595) i *o Poliorketici* (1596) su osnovna dela za poznavanje antičkih vojnih ustanova. Što je značajnije, studija Polibija dala je povoda praktičnim rezultatima ponajviše u Holandiji, gde su vodeći ljudi rata za nezavisnost, pre svega Moric Nasauski (Oranski), u rimskoj stepenastoj taktici našli nadahnuća za svoje postroje. Lipsije je tvrdio da će svet osvojiti onaj koji bude umeo da savremene trupe spoji sa rimskom ratnom veštinom. Nikad se ranije u vojnoj istoriji nije tako jasno osetio uticaj teorije na praksu. I u Francuskoj i Nemačkoj je Polibije delovao kao otkrovenje.

Interes za antičke grčke pisce preneo se i na Vizantince, pre svega na cara Lava VI. Dok je Moric Nasauski bio za rimsku taktiku Polibija, friziski namesnik Viljem Ludvig Nasauski, iz bojazni da se male vojske kojima su Holandani raspolagali ne rasparčaju suviše, što bi ih dovelo u opasnost prema jakoj konjici, preporučuje studiju taktike Lava VI, koja doduše pre-

dvida takođe nekoliko stepena, ali pojedine stepene ne razbija u taktičke jedinice.

Početkom XVII veka, kada se borbeni poredak počeo da cepa na sitnije delove, kada se dakle postavio problem evolucioniranja (kretanja jedinica na bojištu), pojačao se interes za Elijanov egzercir. Njega je preveo jedan engleski oficir u holandskoj službi (1606), a uskoro zatim se pojavio i jedan francuski prevod (1615). Engleski prevod ima i dodatak koji govori o egzerciru Morica Nasauskog.

Ovoj književnoj oblasti pripadaju mnogobrojne akademske disertacije o ratu, pisane od naučnika na latinskom jeziku koje se sasvim oslanjaju na klasične tradicije i imaju malo ili nikakvog uticaja na praksu.

Ljudi Renesanse nisu se zadovoljili samo klasičnim piscima. Nastojali su da stare forme ispune novim sadržajem. Glavni predstavnik Renesanse u vojnoj književnosti je Nikolo Makijaveli.

Makijaveli nije bio vojnik, ali — videli smo ranije, kao kancelar Firentinske Republike organizovao je njenu miliciju. Bio je to jedinstven pokušaj za ono vreme. Nije uspeo, ali Makijavelijeve ideje zaslužuju da se поблиže razmotre.

Makijavelijevo delo *O ratnoj veštini* (*Libro dell'arte della guerra*) izdato je 1521 u Firenci. Kasnije je nazvano *I sette libri dell'arte della guerra* jer je upravo podeljeno na sedam knjiga. Prva govori o regrutovanju i dizanju vojske, druga — o naoružanju i egzerciru pešadije, treća i četvrta — o borbenom poretku i bici uopšte, peta — o maršu i obezbeđenju na maršu, šesta — o logorovanju, kaznama i izviđanju, sedma — o fortifikaciji i tvrđavskoj vojni. Poslednje dve knjige se završavaju opštim načelima. Ovom rasporedu materije ne bi se ni danas moglo mnogo prigovoriti.

Makijavelijeva osnovna misao, koja se javlja i u drugim Cezara, Vegecija i Frontina, manje na Elijana. Primera nema mnogo. Uzimao ih je najviše od Cezara i Livija.

Makijavelijeva osnovna misao, koja se javlja i u drugim njegovim delima (*Principe, Discorsi*), polazi od saznanja da je dobroj politici potrebna dobra vojska, što najamnici njegovog vremena nisu bili. Mi poznajemo sve njihove mane i vrline. Makijaveli naglašava prve, negde i preteruje. Samo se Švajcarcima čini izuzetak. Priznaje da su oni zadržali „neku senku antičke milicije”. Antička milicija je upravo njegov uzor, ali

nije izgubio iz vida protivrečnosti između Firentinske Republike i naroda iz koga se regrutovala njegova milicija. On je sam ukazao na opasnost koja je pretila Republici od sopstvene milicije. Uopšte, u ono doba nigde nije bilo društvenih uslova za organizovanje efikasne narodne milicije koja ne bi ugrozila vlast. Takvih protivrečnosti između grada i sela i vlasti i naroda nije bilo u republikanskom Rimu. Stoga će najamnici vladati na bojištima još vekovima. Zato se ne može reći da je Makijaveli proročki otkrio sistem koji će se ostvariti tek tri veka kasnije. Pogrešno je stavljati Makijavelija na čelo razvoja koji će otpočeti Francuskom revolucijom. Ideja o opštoj vojnoj obavezi nije njegova. Ona se prenosi iz Starog u Srednji vek (pučki ustanak). Neposredno pre njega pokušali su i drugi da je ožive u Italiji (Viteli, Borda). Ostvariće se tek kada budu stvoreni potrebni društveni preduslovi. Priznaćemo ipak Makijaveliju da je na to pitanje bacio novo svetlo, iako ga nije rešio ni teoriski ni praktično.

Makijaveli je učio da je u njegovo doba pešadija preotela od konjice glavnu ulogu na bojištu. On je naziva „nervom rata”. Uočio je takođe da se celishodnije grupiše u tri stepena, kao što su činili Švajcarci, pa je izradio i svoj borbeni poredak po ugledu na rimsku legionarsku taktiku, u kome je 5 desetina njene ukupne snage stavio u prvi, 3 u drugi, a 2 u treći borbeni red. Pritom je imao u vidu više odbranu nego napad. To je bilo u duhu vremena. U suštini, i švajcarska taktika nikla je u odbrani od oklopne konjice, pa se tek posle razvila i za napad.

Mnogo oštromunih zapažanja ima Makijaveli i na polju strategije. Shvatio je potpuno Cezarevu strategiju obaranja i izveo logičke teoriske zaključke. Naprimer: „Bitka je težište rata; vojske se dižu radi nje”; ili: „Maršovati, tući, logorovati su tri osnovna posla rata”. Ali epoha u kojoj je Makijaveli živeo nije bila epoha strategije obaranja. Otuda u njega i takvo načelo: „Dobre vojskovođe biju bitku samo onda kada ih nužda na to primora ili kada je prilika povoljna”. Nije uspeo dakle da iz svojih strategiskih gledanja stvori jedinstven sistem.

Makijaveli je bio načelno protiv utvrđivanja, nalazeći da vladaocu sa dobrom vojskom nisu potrebne tvrđave, a da one, koji nema takve vojske, ne mogu ničemu poslužiti. Ipak je čitav odeljak svoje *Ratne veštine* posvetio fortifikaciji i tvrđavskoj vojni, a o njoj je govorio i u drugim svojim spisima. On je mišljenja da bi rov trebalo postaviti iza a ne ispred zida, da

ga neprijatelj ne može ispuniti. Tu ideju je prvi izneo vojvoda od Kleva, a praktično ju je izvela Padova. Pada u oči da Makijaveli zanemaruje flankirne objekte koji traže izlomljenu trasu. Gradove utvrđene po njegovoj koncepciji smatrao je neosvojivim.

Makijaveli je vrlo duhovito pisao o mnogim drugim stvarima. Smatrao je da je vojska od 25 do 30 hiljada ljudi, kao što su je obično imali Rimljani, najzgodnija za operacije. Takva vojska ne mora da primi bitku ako neće (strategija iznuravanja!), a može da se (ekonomski) izdržava i kada je na okupu. U tesnoj idejnoj vezi s tim je i njegov zahtev da vojskovođa mora poznavati geografiju i statistiku. Njemu uz bok stavlja i štab. Govori vrlo razumno o disciplini, smatrajući je preduslovom uspeha, ali ne vidi da je ne može biti u miliciji njegovog tipa.

Njegova opšta načela su najčešće bukvalan prepis Vegetija. Ali ima i originalnih: „Ljudi, gvožđe, novac i hleb su nerv rata (il nervo della guerra); ali prva dva su najvažnija, jer ljudi i gvožđe nalaze ostala dva, a novac i hleb ne nalaze ni ljude ni gvožđe”. Ili: „U borbi ne menjaj nikad zadatak jedinice (battaglia) ako ne želiš da stvoriš nered”⁸⁹.

Makijavelijeva *Ratna veština* je već u XVI veku doživela u Italiji desetak izdanja. Prvi su je preveli Španci (1536). U Francuskoj izdali su je 1546 začudo zajedno sa latinskim klasicima. U Engleskoj je preveden 1588, na latinski 1600, a na nemački 1623. U XVII veku interes za Makijavelija opada. Protiv njega javljaju se oštre kritike. Najpoznatiji ali ne najpravedniji njegov kritičar je Fridrih II. On je o njemu napisao čitavu raspravu (*Anti — Macchiavel*, Hag 1740). Najviše mu zamera što je odbacio najamnike.

S pojavom nacionalnih armija interes za Makijavelija je ponovo porastao. Ali bilo bi pogrešno ceniti ga po tome šta je od njegovih ideja kasnije ostvareno. Ne treba ga uzimati kao proroka već kao velikog mislioca koji je bacio mnogo novog svetla na neke probleme ratne veštine.

U radovima Makijavelija sjedinjena su oba strujanja, antičko i novo. U ovom razdoblju niko nije toliko produbio vojne probleme, ali ima i drugih značajnih dela koja su unapredila teoriju, a još više koja su reprodukovala praksu.

⁸⁹ Libro dell'arte della guerra, str. 223.

Kao u prethodnom tako i u ovom periodu ima didaktičkih dela koja su posvećena određenim ličnostima. Najznačajnije među njima je *Veran savet* (Trewer Rath), pisan oko 1522, koji nepoznati pisac daje „nekim visokim potentatima”. Piscu nedostaje Makijavelijeva širina, prodornost i intelektualna snaga, ali je svoj rad bolje prilagodio stvarnim uslovima. Vidi se da je vojnik od zanata i da je bio na visokim položajima, jer je naređenja od Maksimilijana I primao lično.

Knjiga počinje sa savetom da ratove ne treba olako zamećati, ali kada se ne mogu izbeći, onda ih treba voditi svom snagom. Protiv moćnog neprijatelja traži 10 000 pešaka, 1500 konjanika i „prilično topova”. To je sasvim u skladu sa mogućnostima vremena. Za komandanta traži potpunu vlast pored ostalog da može otpuštati sva neupotrebljiva lica.

Veran savet je najbolji u svom taktičkom delu. U tome premašuje Makijavelijevu *Ratnu veštinu*. Pisac smatra da su korisniji plići postroji, jer inače samo prvih 5 do 6 vrsta dobijaju ili gube bitku. Od 10 000 — kaže on, treba samo 6000 grupisati u zbijeni stroj, no tako da širina bude tri puta veća od dubine. Ostalo treba upotrebiti u rasutoj borbi. Mnogo polaže na rezervu koja iznenadno udara na bokove. Uopšte, na bokove obraća veliku pažnju.

Upotreba rezerve u bici kod Pavije (1525) potseća nas na ideje autora *Vernog saveta*. To navodi Jensa na pomisao da je njegov autor sam Frundzberg⁹⁰. Inače su širi postroji uzeli maha tek pri kraju stoleća i to uglavnom na Zapadu, ali ne toliko iz bojazni od bočnog napada koliko zbog povećanja broja pušaka. Inače knjiga je štampana tek 1588, pa ranije nije mogla biti ni poznata.

U ovom periodu ima sve više dela koja imaju prvenstveno za cilj da regulišu praksu, pa ih zbog toga možemo nazvati ratnim pravilima. Najbolje među njima je delo pisano oko 1524, čiji su autori verovatno Ot fon Ehterdingen, carski šef artiljerije (Feldzeugmeister) i Jakob Projs koji je sličan položaj zauzimao kod saksonskog izbornog kneza. Delo je štampano pod imenom *Ratna pravila* (Kriegsordnung). Prvo datirano izdanje je od 1554. Prvi deo bavi se posadama i odbranom tvrđava, drugi artiljerijom, treći pešadijom, ali samo toliko koliko je potrebno znati da se regrutuje i organizuje. Najviše

⁹⁰ Jähns M., Geschichte der Kriegswissenschaften I, str. 477.

prostora posvećeno je artiljeriji, što se objašnjava strukom autora. Karakteristično je da o konjici nema ni reči. U ono vreme konjica se formirala po feudalnoj obavezi, pa se nije ni računala u (najamničku) vojsku novog tipa.

Toj vrsti radova pripada i delo Sanča Londonja *Razgovor kako da se vojna disciplina svede na ranije bolje stanje* (Discurso sobre la forma de reducir la disciplina militar á mayor y antiguo estado) napisano po nalogu vojvode od Albe i izdato prvi put 1587 u Brislu. Tercija Londonja imala su 10 četa, 8 pikenirskih i 2 arkebuzirske, ali su i prve imale u svome sastavu arkebuzire i musketire (sa vilama za naslon). U svemu bilo je u tercijii 1600 kopalja, 1400 arkebuza i 200 musketa. Onih ne postavlja kao dotle u pune aritmetičke ili geometriske kvadrate (*esquadron de gente* ili *deterno*) već u šuplje postroje koje obrazuju samo pikeniri da bi strelci mogli naći sklonište u njima u slučaju potrebe.

Posebna vrsta pravila su ona koja nastoje da sistematizuju vojnu hijerarhiju, sa glavnim podacima za svaki položaj počev od vrhovnog komandanta do krvnika. Najbolji rad te vrste je Lazara Švendija (1522—1548) *Rasprava o ratu* (Kriegs Discurs).

U ovo doba nema oštrih granica između pojedinih vojnih oblasti. Mnoga dela imaju enciklopediski karakter. Takvo je delo Tartalje *Razni problemi i izumi* (Quesiti et inventioni diverse, Venecija 1546) čije se tri knjige bave artiljeriskim problemima, četvrta matematičkim osnovama taktike, peta premeravanjem, a šesta fortifikacijom. Na Tartalju naslanja se Nemač Valter Rajf čiji bezimni rad obuhvata artiljeriju, fortifikaciju i taktiku. U oba slučaja je bitno da ovu raznorodnu materiju povezuje jedinstvena matematička misao. To su počeci shvatanja da su vojnički poslovi sastavni deo matematikā. Ovim su otvorena vrata geometriskom pravcu ratne veštine koji su neki pisci doveli kasnije do apsurdā. Slobodnija i univerzalnija je enciklopedija carskog maršala Rajnharta Solmsa (1491—1562) koja se takođe može nazvati *Ratna pravila* (Kriegsregierung). Još bolji je rad poslednjeg visokog majstora Nemačkog reda i prvog pruskog vojvode Albrehta Brandenburškog koji je u taktici potpuno samostalan. I on preporučuje šuplje postroje da bi povećao front i što više pušaka uveo u borbu, a i da bi u njima maskirao svoju artiljeriju. Delo je posvetio svom sizerenu poljskom kralju Sigismundu (1555).

U tu književnu vrstu spada i *Ratna knjiga* (Kriegsbuch) Linharda Frensegera izdata u Frankfurtu na Majni 1566. Ona obuhvata gotovo sva tadanja vojna znanja ali ima vrlo malo originalnog. Kvalitetom zaostaje za drugim ondašnjim radovima, ali je u Nemačkoj — valjda zbog svoje univerzalnosti, bacila u zasenak gotovo sva ostala dela. I u prvoj polovini XVII veka ima nekoliko sličnih enciklopedija, među kojima i poljskog autora S. Starovolskog izdata u 8 knjiga 1640 u Krakovu na latinskom jeziku pod imenom *Vojne ustanove* (Institutorum rei militaris).

Karakteristična je jedna igra karata gde svaki top, svaka kola, svaka četa imaju svoju posebnu kartu koje se mogu kombinovati po volji. Namenjena je vojskovođama da bi na stolu mogli raspoređivati svoja sredstva. Slobodno možemo reći da je to preteča kasnijih ratnih igara.

Akutna opasnost od Turaka navela je dosta pisaca da joj traže leka. Neki su uočili srž problema — problem regrutovanja i izdržavanja potrebne vojske, ali su predlagali fantastične mere — pretvaranje manastirskih imanja u vojna da bi umesto kaluđere izdržavala vitezove, ili takvo oporezivanje hrišćanstva koje bi donosilo godišnje 8212 tona zlata od čega bi se 1000 tona uzimalo za izdržavanje milion vojnika! Realniji su bili oni koji su nastojali da shvate i objasne strukturu turske vojske.

Pisalo se o ratu i sa moralnog gledišta. Neki reformatori su smatrali da je rat nespojiv sa hrišćanstvom, ali je Martin Luter, vođa Reformacije, stao odlučno na gledište da i ratnici mogu zaslužiti carstvo nebesko. Oborio se samo protiv vatrenog oružja za koje je govorio da potiče iz pakla. Kao i u Seljačkom ratu, on je sasvim na liniji kneževa i plemstva koji su zazirali od ovog novog (građanskog) oružja.

Vrlo je obimna memoarska literatura, značajna ne samo za istoriju nego i za teoriju ratne veštine. U prvom redu treba pomenuti Blezade Monlika koji se od običnog strelca izdigao do francuskog maršala. On je učestvovao u Italijanskim ratovima od Bikoake do Čeresole (1522—1544). Pisao je i o psihološkim problemima rata. L. M. Šasen⁹¹ smatra ga prvim francuskim vojnim klasikom.

⁹¹ Anthologie ... str. 3.

Dosta rano izgrađen je racionalan marševski poredak, naročito u Nemačkoj, Po tome najznačajniji je rad Georga Fuksa pod nazivom *Ratna istorija* (Kriegshistoria, Linc 1614) gde uzima kao primer vojsku od 40 000 ljudi (34 000 pešaka, 6 000 konjanika i 30 topova).

Bitični raspored je dobro odrađen u *Vernom savetu*. U delu Albrehta Brandenburškog ima 42 razna obrasca, gotova dva u tri stepena. Jedan među njima napadno potseća na Epaminondin. Uostalom, sve je to bilo više plod mašte nego proizvod prakse. Vojske onog vremena nisu bile u stanju da izvede takve finese. Bitični raspored vremena je najrealniji u *Posmatranjima* (Observationes) Johana Nasauskog koji je zabeležio praksu svog rođaka Morica.

Mnogi autori preporučuju da se vojskovođi prepusti puna sloboda akcije. To je zahtevao vojvoda od Kleva, a francuski pisac Di Bele Lanže u svom delu *Pouka o ratu* (Instructions sur le fait de la guerre), koje je izišlo 1535, kaže vrlo zgodno da vojskovođi treba postaviti samo zadatak, a ostaviti mu slobodne ruke kako će ga izvršiti. Polaže se i na jedinstvo komande. Garimberto u svome *Generalnom kapetanu* (Capitano generale, Venecija 1556) naglašava da dobro vođen rat jednog samog protiv više saveznika donosi obično pobedu. Veliki je i interes za subjektivne kvalitete koji su potrebni vojskovođi. O tome dobro govori Viljem Ludvig Nasauski u delu *Velike vojskovođe Hanibal i Scipion* (Les grands Capitaines Annibal et Scipion) izdato u Hagu 1675.

Autori ovog razdoblja nisu jednodušni o korisnoj veličini vojske. Po uzoru na stari Rim, Makijaveli traži 20 do 30 hiljada. *Verni savet* je realniji — 10 000 pešaka, 1500 konjanika. Ehterdingen traži ponovo 20 do 30 000. Protiv Turaka jedan autor savetuje caru (1532) da skupi vojsku od 30 000 konjanika, 60 000 pešaka, 76 topova i 2000 pionira (gnastadora) jer su i Turci izvodili veće efektivne.

Sastav vojske od tri roda je opšti postulat. Španac Bernardino de Mendosa, glavni španski vojni pisac ovog perioda, u svom delu *Teorija i praksa rata* (Théorica u Prática de guerra, Madrid 1595) upoređuje sadejstvo rodova vojske sa organima ljudskog tela.

U literaturi se ne zahteva velika artiljerija. U toku ovog razdoblja ona ne raste ni u knjigama ni u praksi.

Mali rat našao je svoje mesto i u literaturi. Tu treba pomenuti delo *Jakoba Valhauzena Vojni trezor (Camera militaris oder Kriegskunst — Schatzkammer, Frankfurt na M. 1621)* koje donosi prevode antičkih *stratagemata* (lukavstva), pre svega Frontina i Polijena. Zanimljivije je latinsko delo Danca Patera Vistrupa *O lukavstvima (Manipulus Stratagematum)*, jer pored klasičnih donosi i nova lukavstva za koja su mali rat i tvrđavska vojna davali toliko primera.

Ratna veština tretirana je i sa ideološkog (religioznog) gledišta, katoličkog ili protestantskog, ali takvi radovi nemaju nikakve stvarne vrednosti.

Srodan prethodnim radovima i značajniji je spis Johana Nasauskog posvećen protestantskoj Uniji: *O današnjim nemačkim ratnim poslovima (Discurs das itzige Teutsche Kriegsweisen belangendt)*. Doduše pisac nije uspeo da uveri Uniju o potrebi stvaranja jake vojne sile, ali je u tom svom spisu dao nekoliko zanimljivih misli, naprimer, o inicijativi i o odnosu politike i vojske.

Delo *Marija Savornjana Kopnena i pomorska ratna veština (Arte militare terrestre e marittima, Venecija 1599)* nastoji da teoriju poveže sa novom praksom na primerima bitaka kod Buvina (1214), Odnarda (1381), Rivolte (1509), Bikoke (1522). Vrlo je značajna njegova sistematika koja pretstavlja najveće metodsko dostignuće razdoblja. Vrlo zgodno deli on ratnu veštinu na pripremu i upotrebu. Kod bitke razmatra snagu, mesto, vreme, poredak i moralni potsticaj borcima (propaganda). Savornjanova sistematika imala je veliki uticaj na razvoj vojne literature.

Savornjano je dao skicu svojih bitaka sa potrebnim objašnjenjima. Flamanac De Gorter išao je dalje izradivši čitav atlas tvrđava i opsada, od opsade Rodosa (1522) do zauzeća Brevorta (1606). Atlas *Pjerala Poavr* od 1626 obrađuje samo ratne događaje u Nizozemskoj sa španskog gledišta.

Nezgode najamništva nije uočio samo Makijaveli već i mnogi drugi pisci koji su predlagali da se oni zamene pozivom podanika. Među njima je možda najznačajniji grof Moric Hensenski. Njegova *Instrukcija* od 1 oktobra 1600 i *Memoar (Denkschrift)* od kraja iste godine daju vrlo dobar pregled nad organizacijom i taktikom na prelomu XVI i XVII veka.

Turmajer zvani *Aventin* se pri kraju XVI veka zalaže za stajaću vojsku u vezi sa ustrojstvom stalne ratne kase. On

raspravlja i o vojnoj granici i daje dobar pregled prilika u Štajerskoj, Kranjskoj i Koruškoj.

Ratno pravo, kao deo međunarodnog prava, formuliše se u tom razdoblju. Ono se izvodi neposredno iz prakse, iz postupaka ratujućih strana. To počinje u drugoj polovini XVI veka, doduše samo sa čisto vojnog, disciplinskog gledišta, ali se kroz naredne radove ubrzo probija i politička misao. Tridesetogodišnji rat dao je velikog maha toj vrsti literature. Najznačajnije njeno delo je Grocijusovo *O pravu rata i mira* (*De jure belli ac pacis*, Pariz 1625). Na Grocijusa se nadovezuje niz pisaca koji raspravljaju o ratnom pravu. Treba pomenuti samo Nojmajeru koji se bavio savezima i neutralnošću.

Kako će se formirati pravougaoni postroj od određenog broja pešaka, bilo je glavno pitanje taktike pešadije onog vremena. Njime se bave mnogi pisci. Najčešće ga svode na aritmetički problem. Ovde vredni pomenuti Domenika Moru koji je u svom radu *Vojnik* (*Il Soldato*, Venecija 1570) došao do zaključka da su širi i plići postroji (od 6 vrsta) pogodniji od kvadrata, bilo aritmetičkih ili geometrijskih. Nepun četvrt veka kasnije to je postala praksa u Nizozemskoj. Pojava švedske taktike nije ostala nezapažena u literaturi. Godine 1633 u Frankfurtu na Majni pojavljuje se manje delo o švedskoj pešadiji čiji je autor Lavrentije Trupic.

Vojni pisci XVI i XVII veka bavili su se vrlo malo konjicom. U jednom Direrovom duborezu od 1527 vidimo je u vidu klina, kao što je to ranije bio običaj u Nemaca u toku podilaženja. Uskoro zatim, oko tridesetih godina XVI veka, jedan rukopis pominje klin i četvrtasti postroj (eskadron) fakultativno. Odmah zatim Solms navodi izričito da je klinasti postroj konjice napušten. To se jasno oseća uvođenjem vatrene oružja. To se zapaža i u Francuskoj gde je krajem XVI veka konjica napadala u liniji (*en haye, en file*). De la Nu u svojim *Političkim i vojnim razgovorima* (*Discours politiques et militaires*) izdatim u Bazelu 1587, koji su bili veoma na glasu i imali jakog uticaja na razvoj vojnih prilika u Francuskoj, naglašava da konjica treba da napusti stari oblik linije i da prihvati eskadron. U XVII veku najznačajnija dela o konjici izdata su na italijanskom jeziku: Ludoviko Melco izdao je *Konjička pravila* (*Regole militari sopra il governo et servitio particolare della cavalleria*, Antverpen, 1611), a Đorđo Batta *O lakoj konjici* (*Il Governo della cavalleria leggiera*, Vene-

cija, 1612). Kako se vidi oba su dela iz vremena pre Tridesetogodišnjeg rata. Uprkos iskustvu i primeru švedske konjice, posle toga je literatura o konjici sasvim presahla. Zanimljivo je da su Melco i Basta, a još pre njih Brankačo, predlagali da se u međuprostore konjičkih jedinica stavljaju musketiri (Montecucoli, II, str. 579).

O artiljeriji je Makijaveli imao slabo mišljenje. Poljsku artiljeriju on stavlja na krilo borbenog poretka, na neko sigurno mesto gde je neprijatelj neće moći da otme, a ako to nije moguće, raspoređuje ju pred front, no s tim da u toku bitke ispalili samo jedan plotun. Više razumevanja za upotrebu artiljerije pokazuju Solms i Albreht Brandenburški. Oni predlažu da se šuplji kare iskoristi za (iznenadni) artiljerijski prepad. Inače pisci XVI veka su vrlo bliski Makijaveliju u pogledu upotrebe poljske artiljerije. Ovo se objašnjava neznatnim napretkom koji je poljska artiljerija učinila u to vreme uprkos nizu tehničkih novina, naročito u pirotehnici i balistici.

Vojno zakonodavstvo koje počinje sa *artikulama* za najamnike razvija se naglo obuhvatajući sve širu oblast. Francuski propisi za upravu i snabdevanje postali su uzor za sve ostale evropske vojske.

Na razvoj artiljeriske tehnike veliki uticaj je imalo Biringuovo delo *Pirotehnika ili livenje metala* (Pirotechnia o sia dell'arte della fusione o getto de metalli, Venecija 1540). Ono stoji iznad svega onoga što je ranije napisano i praktičari su ga koristili kroz ceo XVII vek. Doživelo je nekoliko izdanja, a prevedeno je na francuski i latinski. Balistiku je mnogo unapredio Nikolo Tartalja svojim delom *Nova nauka* (La nuova scientia, Venecija 1537). I u Nemačkoj matematika počinje da se primenjuje na artiljeriju.

Delo Franca Helmsa *Knjiga praktičnih veština* (Buch von der probierten Künsten), nastalo između 1527 i 1535, je glavni artiljeriski priručnik ovog razdoblja. Prevedeno je na italijanski, a i francuski autori su ga obilno koristili. Solms je u odeljku svojih *Ratnih pravila*, koji je posvetio artiljeriji, nastojao da obuhvati celokupna tadanja artiljeriska znanja. On je podelio artiljeriju prema težini cevi. Opsadna artiljerija ima oruđa od 115 do 50 centnera (funtovnih), a izbacuje zrna od 85 do 45 funti; poljska artiljerija od 40 do 6 centnera sa zrnima od 12 do 1 funte. Prema Solmsu vojska od 20 000 pešaka i

6 000 konjanika treba da ima preko 18 opsadnih i preko 54 poljskih oruđa. Za svako oruđe Solms zahteva 100 metaka.

Frenspenger je objavio i spis *O topu i pirotehnici* (Von Geschütz vund Fewrwerck) gde je obradio barut, municiju i polugu topa, ali je značajno da se pri tome vrlo detaljno pozabavio i raketom (Roget) i naglasio da je slabog dejstva, ali da je lepa artificija. Oseća se pri tome, kaže Jens⁹², da u autora živi još tamno saznanje da je raketa bila prvo vatreno oružje.

Helmsovju knjigu dopunio je Vulf Zenftenberg davši (oko 1570) dobar pregled nad artiljeriskim orudjima.

Bilo bi nemoguće navesti sve autore koji su doprineli nauci o oružju, čak ni sve one koji su zaista dali nov doprinos. Moramo se zadovoljiti samo sa najznačajnijim rezultatima.

Žozef Bojo, jedan od retkih artiljeriskih pisaca XVI veka, bavi se (1598) detaljnije petardama koje su se tek pojavile u praksi i preporučuje ručne granate (bombe). Na prelomu XVI i XVII veka, dobar pregled nad svima tadanjim artiljeriskim saznanjima daje rukopis koji se pripisuje Johanu Nasauskom. Prva polovina XVII veka donosi samo kompilacije. Ipak treba pomenuti Španskog pisca Dijega Ufana čija *Rasprava o artiljeriji* (Tratado dela Artilleria..., Brisel 1613), sažeta i jama, doživela više izdanja na nekoliko jezika. Henrik Zatlér u svojoj *Fortifikaciji* (Fortificacio, Bazel 1619) sistematizuje artiljeriska oruđa u 10 vrsta. Holandanin Hondius (1624) daje 4 kalibra i vrlo dobar uvid u holandsku artiljeriju koja je bila vodeća u to vreme. Holandska oruđa poslužila su kao osnova sve do uvođenja ostragana.

O ručnom vatomnom oružju pisalo se vrlo malo. Ono što se o tome zna napabirčeno je iz arsenalskih inventara, usputnih napomena istoriskih dela ili hronika, a najviše iz sačuvanih predmeta. Iz tog materijala vidimo mnogo novih izuma koji će tek kasnije dobiti širu primenu. Na prelomu vekova još uvek je vladala fitiljača. Krajem XVI veka jedan francuski pisac tvrdi da su sve velike vojskovođe njegovog vremena jednodušne u oceni da ručno vatreno oružje nije doraslo starom bacačkom oružju, luku i samostrelu!

O hladnom oružju pisalo se još manje.

Nešto bogatija je literatura o upotrebi oružja (mačevanje, gađanje) i jahanju. Prvu tablicu gađanja izradio je Tartalja.

⁹² Geschichte der Kriegswissenschaften, I, 622.

Protiv sve jače artiljeriske vatre, fortifikacija ovog razdoblja se bavi uglavnom dvama novim momentima — jačinom zidina i flankirnim elementima. Praksa i teorija idu u tome pogledu ukorak.

Još krajem XV veka (oko 1480) Hans Šermer je pisao kako se podižu bastioni iz zemlje i drveta, ali to je bio tek početak. Artiljerija Karla VIII je kao od šale rušila zastarela utvrđenja bogatih italijanskih gradova. Da bi učinio kraj fortifikaciskoj nemoći Italije, ratoborni papa Julije II sazvaio je kongregaciju graditelja pod predsedništvom vojvode od Urbina. To je dalo potstreka teoriji i praksi italijanske fortifikacije koja vlada celim XVI vekom. Prva polovina pripada poligonalnom sistemu gde su flankirajući elementi sastavni delovi trase (staroitalijanska škola); u drugoj polovini izgrađuje se bastioni sistem na koji se prenosi težište odbrane. Glavni pisac ovog perioda, Frančesko de Marki (oko 1506—1574), je predstavnik novoitalijanske škole, ali njegovo delo *O vojnoj arhitekturi* (Dell' architettura militare, Breša, 1599) je toliko univerzalno, raznoliko i puno invencije da izlazi iz okvira tog sistema. Njegove glavne ideje su: skraćivanje kurtine, da bi se bastioni mogli međusobno flankirati, i razvoj spoljnih elemenata.

Veliki umetnik Albreht Direr (1471 — 1528) bavio se i fortifikacijom. On je prvi pisao o zidanim bastionima i prvi je sistematski obradio fortifikaciju na bazi dejstva artiljerije. Njegov rad *O utvrđivanju gradova, zamkova i mesta* (Etliche vndericht zu befestigung der Stett, Schloss vnd flecken, Nürnberg, 1527) pored gradova i zamkova, kako to naslov kaže, obrađuje fortifikacisko zaprečavanje tesnaca i pojačanje starih zidina. Ali je Direr svoje objekte toliko predimenzionisao da po njemu niko nije mogao graditi. Nije bilo kraljeva ni careva koji su imali dovoljno sredstava, ili moći, za džinovske Direrove zidane mase. Grad Šafhauzen je jedini gradio po uzoru na Direra, ali u mnogo skromnijim razmerama. Među Nemicima treba pomenuti i Danijela Špekla, možda najoriginalnijeg pisca fortifikacije druge polovine XVI veka.

Najstariji samostalni francuski fortifikaciski pisac je Žan Erar (Errard). Njegovo delo *Fortifikacija, veština i primena* (La Fortification reduite en art et démontrée) izdato je u Parizu 1600 i ubrzo je doživelo nova izdanja. Erar je pokazao mnogo zdravog smisla. On je zasnovao sistematsku obradu

fortifikacije u Francuskoj i s pravom je nazvan ocem francuske fortifikacije.

Ima nekoliko španskih pisaca. Značajniji je Holanđanin Simon Stevin koga su Francuzi nazvali Simon de Briž. U svom prvom delu *Zidanje tvrđava* (Sterckten — Bouwing, Lajden 1594) dao je sumu dotadanjih rezultata. Drugo delo izdato u Roterdamu 1617 posvetio je izradi logora (kastrametaciji), a u trećem delu *Nov način utvrđivanja pomoću ustava* (Nieuwe Maniere vom Sterctebau door Spilsluysen, Rotterdam, 1617) dao je osnove holandske fortifikacije čiji su glavni elementi bili zemlja i voda. Voda u Holandiji nije bila samo pasivna prepreka nego i aktivan elemenat. Videli smo to kod odbrane Lajdena.

U XVII veku ima izvanredno mnogo literature koja se bavi fortifikacijom. Ona je u znaku holandskog iskustva koje se zbog sličnosti terena naročito lako prenosi u severnu Nemačku Niziju i u Dansku. Studija nizozemske fortifikacije je pred Tridesetogodišnji rat bila sastavni deo plemićkog obrazovanja. Glavno delo epohe, bar što se tiče popularnosti, je *Vojna arhitektura* (Architectura militaris, Lajden 1630) Adama Frajtaga koje je doživelo nekoliko izdanja u više jezika. U njemu nema ničeg originalnog ali je obuhvatilo nizozemsku fortifikaciju u celini i sistematski je prikazalo.

Najzad treba pomenuti P a g a n o v u *Fortifikaciju* (La Fortification, Pariz 1645). On je vrlo jasno izneo bastionu trasu, pa ga treba smatrati pretečom Vobana. Jähns⁹³ ga kao fortifikatora stavlja čak iznad Vobana.

Ovo razdoblje od veka i po postavilo je čvrste osnove gotovo svima vojnim naukama. Teorija je postala neodvojiv deo svih vojnih disciplina. Ona se nadahnjuje praksom i za uzvrat je oplođava. Samo, nije to još opšta pojava. Ima mnogo razmatranja mimo života, a još više pasivnog prenošenja prakse bez vidljivog napora da se stvarnost uzročno shvati i upravi pravcem opšteg razvoja. Radovi koji su samo reprodukovali praksu i fiksirali iskustva, iako nisu mnogo unapređivali vojne nauke, bili su neophodni za obavljanje već vrlo složenih vojnih poslova.

U naučnom pogledu najviše su dali Italijani. Makijavelija nije niko dostigao. Ali nije on bio jedini. U Italiji je najviše urađeno na sistematizaciji vojnih nauka, tamo je vojna istorija

⁹³ Geschichte der Kriegswissenschaften, II, str. 1137.

najbolje povezana sa teorijom (Savornjano). Vrlo značajne rezultate postigli su Italijani u nauci o oružju i balistici, a isto tako i u fortifikaciji. Nemačka je bila na čelu vojne literature na prelomu vekova, a pobjeda kod Pavije dala joj je više maha, ali u drugoj polovini XVI veka znatno opada kvalitet nemačkih radova koji se bave teorijom ratne veštine. U prvoj polovini XVII veka u Nemačkoj se uglavnom prevode italijanski i francuski autori. Nemački autori prerađuju staru materiju. Kod njih se oseća nedostatak obrazovanja. Jači su bili u oblasti artiljerije i fortifikacije. Francuzi su vrlo malo doprineli vojnim naukama u prvoj polovini XVI veka, nešto više u drugoj. Slaba je i francuska artiljeriska literatura XVI veka, iako je tamo u praksi najviše učinjeno za ovaj nov rod vojske. Španci, koji su igrali toliku ulogu na bojištima Evrope i Amerike, su u prvoj polovini XVI veka bili sasvim sterilni. To je prekinuto inicijativom Albe. U drugoj polovini istog veka su Španci gotovo na čelu naučnog razvoja. Kasno se javljaju i u oblasti artiljerije. Nizozemska praksa dala je povoda vrlo interesantnim radovima, pre svega iz taktike i fortifikacije.

Vojna književnost cvala je u zapadnoj i srednjoj Evropi gde je prosveta dostigla odgovarajući stepen. Tako je to bilo i u Grčkoj i Rimu. Moglo bi se reći da kvalitet vojne literature ide uporedo sa Renesansom. Ali, začudo, u Engleskoj, koja nije zaostajala za zapadnom Evropom — čak ju je prevazilazila u mnogim stvaralačkim oblastima (to je doba Šekspira!), vojna knjiga se javlja kasno i sasvim je slabog kvaliteta. Prvo vojno delo na engleskom jeziku objavljuje Piter Hvajthorn⁹⁴. To je *Borbeni poredak* (*The Ordering of Souldiours in battelray*) koje je imalo izvesnog uticaja. B a r n a b y R i č objavio je 1587 delce u kome je osudio tadanju praksu trpanja kriminalaca među vojnike. V i l j e m G e r e r d, koji je 14 godina bio u službi Španaca, oštro je osudio engleski vojni sistem (objavljeno 1591). On postavlja kao dogmu da postoje samo dve vrste oružja, koplje za visoke i arkebuza za male vojnike. Džon Smit replicirao je iste godine (1591) tvrdeći da je luk efikasnije od arkebuzel. Prevodi Da le Nua i Mendose su u to vreme bili najbolja vojna literatura Engleske.

⁹⁴ Fortescue J. W., *A History of the British Army*, London 1899, I, str. 130.